

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ

ІСТОРИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
КИЇВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

МІСТО: ІСТОРІЯ, КУЛЬТУРА, СУСПІЛЬСТВО

Е-журнал урбаністичних студій

№ 6 (1)

Фахове видання з історії (Наказ МОН України від 10.05.2017 № 693
«Про затвердження рішень Атестаційної колегії Міністерства
щодо діяльності спеціалізованих вчених рад від 27 квітня 2017 року»)

Київ 2019

Місто: історія, культура, суспільство. Е-журнал урбаністичних студій / Інститут історії України НАН України, Історичний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка; редкол.: Мирослав Борисенко (гол. ред.), Тетяна Водотика (шеф-редактор). – Київ, 2019 6 (1). – 165 с.

Редакційна рада:

Мартін Баумейстер – доктор історії, професор Мюнхенського університету, директор Німецького історичного інституту в Римі

Геннадій Боряк – доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, заступник директора Інституту історії України Національної академії наук України

Ярослава Верменич – доктор історичних наук, завідувача відділом історичної регіоналістики Інституту історії України Національної академії наук України

Томас Вюниш – доктор, професор Університету Пассау, Німеччина
<http://www.phil.uni-passau.de/neuere-geschichte-osteuropas/lehrstuhlteam/prof-dr-thomas-wuenschl/>

Вікторія Консантинова – доктор історичних наук, професор, директор Інституту історичної урбаністики

Станіслав Кульчицький – доктор історичних наук, професор, науковий співробітник відділу історії України 20–30-х років ХХ століття Інституту історії України Національної академії наук України. Заслужений діяч науки і техніки України

Іван Патриляк – доктор історичних наук, професор, декан історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Віктор Ставнюк – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії стародавнього світу та середніх віків історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Валентина Шандра – доктор історичних наук, професор, науковий співробітник відділу історії України ХІХ – початку ХХ ст. Інституту історії України Національної академії наук України

Петровський Володимир – доктор історичних наук, професор кафедри історіографії, джерелознавства та археології історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Редакційна колегія:

Олександр Галенко – кандидат історичних наук, керівник сектору дослідження цивілізацій Причорномор'я відділу історичної регіоналістики Інституту історії України Національної академії наук України

Андрій Заярнюк – доктор історії, викладач кафедри історії університету у м. Вінніпег (Канада)

Геннадій Казакевич – доктор історичних наук, доцент кафедри етнології та краєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Наталія Кашеварова – кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу спеціальних галузей історичної науки та електронних інформаційних ресурсів Інституту історії України Національної академії наук України

Ксенія Кузіна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії слов'ян Донецького національного університету

Роман Любавський – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України, заступник декана з наукової роботи історичного факультету Харківського національного університету імені Василя Каразіна

Оксана Міхеєва – доктор історичних наук, викладач Українського католицького університету

Остан Серета – кандидат історичних наук, доктор філософії, завідувач кафедри нової та новітньої історії України Українського католицького університету

Сергій Тараненко – кандидат історичних наук, завідувач науково-дослідного сектору археології Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника

Артем Харченко – кандидат історичних наук, доцент кафедри політичної історії Національного технічного університету “Харківський політехнічний інститут”

Микола Плавинський – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри соціально-гуманітарних наук та сталого розвитку Міжнародного державного екологічного інституту імені А.Д. Сахарова Білоруського державного університету
<https://independent.academia.edu/PlavinskiMikalai>

Алла Петренко-Лисак – кандидат соціологічних наук, доцент, доцент кафедри галузевої соціології, факультет соціології, Київський національний університет імені Тараса Шевченка <http://www.soc.univ.kiev.ua/uk/person/petrenko-lysak-alla-oleksandrivna>

Людмила Малес – доктор соціологічних наук, доцент, доцентка кафедри теорії та історії соціології, факультет соціології, Київський національний університет імені Тараса Шевченка <http://www.soc.univ.kiev.ua/uk/person/males-lyudmyla-volodymyrivna>

Ольга Максимович – кандидат соціологічних наук, директорка Навчально-наукового центру соціологічних досліджень Прикарпатського регіону ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»

Головний редактор

Мирослав Борисенко

Шеф-редактор

Тетяна Водотика

web page: mics.org.ua

email: editorial.mics@gmail.com

За достовірність наданої інформації

відповідають автори

Над випуском працювали:

Відповідальний секретар – *Ігор Постольник*

Верстка – *Ірина Собко*

© Інститут історії України НАНУ, 2019

© Історичний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка, 2019

© «Місто: історія, культура, суспільство», 2019

За підтримки Фонду Катедр
Українознавства (США)

З М І С Т

Від редакції	5
Урбаністичні есеї	
<i>Олександр Анісімов.</i> Розуміти постмодернізм: північні квартали Подолу	9
<i>Тіна Полек.</i> Село і місто: академічне, адміністративне та соціальне конструювання культурних кордонів	27
Джерела до історії міст: публікація та критика	
<i>Мар'яна Долинська.</i> Початки просторової локації Львова в останній третині XIII століття	39
<i>Соломія Гребеняк, Галина Шепель, Мар'яна Долинська.</i> Привілей короля Казимира III від 22 серпня 1352 р. Історико-філологічна перспектива: історичне тло, структура документа, переклад, коментарі	47
<i>Євгенія Шишкіна, Ярослав Мотенко.</i> Приватні паперові гроші в українських містах доби революції 1917–1921 рр.: джерелознавча критика за зовнішніми ознаками	53
Ранньомодерне місто	
<i>Тетяна Гошко.</i> Питання обороноздатності і безпеки руських міст на сеймах Речі Посполитої в XV – першій половині XVII ст.	67
<i>Ірина Папа.</i> “En by i Rusland”: уявлення данських мандрівників про ранньомодерну Росію (за матеріалами подорожнього щоденника Юста Юля 1709–1711 рр.)	83
Місто в добу модернізаційних перетворень	
<i>Віра Трач.</i> “Для культури в напрямку гігієни”: громадське здоров'я та “виставковий комплекс” у Львові наприкінці XIX – на початку XX ст.	99

Сучасні трансформації міст

- Леонід Савченко, Марія Тахтаулова.* Базові характеристики комплексного історичного дослідження топоніміки українського міста (на прикладі Харкова) 121

Огляди. Рецензії. Хроніка

- Павло Кравчук.* Нові візії в історії архітектури Катеринославщини 137
- Володимир Шевченко.* Степан Шах. Львів – місто моєї молодости. Цісарсько-Королівська Академічна Гімназія. – Львів: Видавництво Національного університету «Львівська політехніка», 2010 147
- Володимир Шевченко.* Вебер Юліус, Російська окупація Чернівців. – Чернівці, Книги-XXI, 2016. – 136 с. 149
- Тіна Полек.* «Центр прикладної антропології»: інсайдерська точка зору, культурний контекст і стратегії порозуміння 151
- Тіна Полек.* Свідки індустріального проекту: міста і люди Донбасу (огляд дослідження «Праця, виснаження та успіх: промислові мономіста Донбасу. Львів, 2018) 153
- Володимир Петровський.* Гон М. RÓWNE: обриси зниклого міста / Рівне: Волинські обереги, 2018 159
- Алла Петренко-Лисак.* Хочеш бути щасливим у місті – еволюційуй і вмій насолоджуватись життям 162

ВІД РЕДАКЦІЇ

Шостий номер часопису «Місто: історія, культура, суспільство» продовжує репрезентувати сучасні дослідження урбаністичної тематики. Водночас редакція продовжує пошук оптимальних форм роботи. Відтепер статті будемо приймати протягом усього календарного року. Про дату виходу чергового номера буде повідомлено окремо. Така опція сприятиме більш зручній роботі як авторів, так і рецензентів, так і редакції.

Відбулися також зміни в складі редколегії. Радо вітаємо в її складі білоруського археолога Миколу Плавінського, професора Харківського університету імені В. Н. Каразіна Володимира Петровського, а особливо соціологів Аллу Петренко-Лисак, Людмилу Малес та Ольгу Максимович. Присутність таких фахівців, маємо надію, дозволить нам більш плідно працювати в міждисциплінарній площині, розширювати тематику часопису, яка не вичерпується історичними та археологічними студіями.

У цьому номері редакція започаткувала нову рубрику «Урбаністичні есеї». Це майданчик для доволі різнопланових текстів, які за своєю структурою та стилем є більш вільними за наукову статтю. Формат есе нам видається гнучким та змістовним, адже за своєю ідеєю є довільною формою, яка дозволяє розкрити погляди автора. При цьому авторами можуть бути як початківці, так і досвідчені науковці, а теми можуть бути різного рівня складності. Якщо Тіна Полек вдається до методологічних пошуків відповідей на питання змісту кордону(-ів) між містом та селом, аналізуючи історіографію проблеми, то Олександр Анісімов представляє розвідку, присвячену присутності в міському плануванні районів Києва, Подолу зокрема, ознак постмодернізму.

Змістовними та цікавими стали тексти джерелознавчого спрямування. Сподіваємось, рубрика «Джерела до історії міст» стане постійною. Мар'яна Долинська в розвідці, присвяченій середньовічному Львову, презентує текст «Привілея короля Казимира III» у перекладі Соломії Гребеняк та Галини Шепель. Коментуючи його, авторка показує не тільки історичне тло XIV століття, а й репрезентує початки формування просторової локації Львова. Дещо іншою за структурою, але не менш інформативною є стаття Євгенії Шишкіної та Ярослава Мотенка. У ній дослідники звертаються до тематики приватних паперових грошей в українських містах часів 1917–1921 рр.

Традиційну вже рубрику «Ранньомодерне місто» відкриває стаття Тетяни Гошко, у якій докладно проаналізовано проблему обороноздатності та безпеки міст у межах діяльності сеймів Речі Посполитої XV-XVII ст. Ірина Папа звертається до уявлень данських мандрівників про міста Росії початку XVIII ст., прискіпливо вивчаючи подорожні нотатки та щоденники, які яскраво розкривають як тогочасні міста, так і погляди на них з іншої частини Європи.

На сторінках часопису є місце дослідженням і сучасних проблем функціонування урбаністичного простору. Леонід Савченко та Марія Тахтаулова поетапно вивчають розвиток адресної урбанізації на прикладі Харкова, звертаючи особливу увагу на сучасні процеси в цій сфері. Така розвідка є важливою в контексті переосмислення процесів «декомунізації». Нагадаємо, цій проблемі було присвячене друге число журналу МІКС (<http://mics.org.ua/?p=466>).

Рубрика «Огляди. Рецензії. Хроніка», крім свого традиційного наповнення, представляє матеріали, присвячені сучасним дослідницьким ініціативам. Тіна Полек репрезентує огляд діяльності «Центру прикладної антропології» та проблематики, навколо якої працює ця установа. Павло Кравчук аналізує та коментує дисертаційне дослідження архітектури Катеринославщини авторства Оксани Бублик. На цій рецензії варто зупинитись окремо. Хоч дисертація вже захищена, але це не означає, що слід мовчати, якщо робота була (на думку Павла Кравчука) написана неякісно. Можливо, ця критика, хоч і постфактум, змусить здобувачів ретельніше готувати свої кваліфікаційні роботи.

Володимир Шевченко звертається до тематики історії Львова та Чернігова, аналізуючи, утім, типологічно однакові видання – мемуари. Володимир Петровський розкриває своє враження від дослідження єврейського минулого Рівного.

Окремо варто звернути увагу на кілька оглядів соціолога Алли Петренко-Лисак. Маємо зазначити, у цьому номері рубрика оглядів отримала цікаве наповнення та багатовимірний зміст.

Наприкінці вступного слова хотілося б подякувати всім, хто брав участь у підготовці номера та роботі часопису. Передусім дякуємо анонімним рецензентам, чия праця та фаховість допомагає підтримувати гідний, якісний рівень видання. Дякуємо членам редколегії, а також авторам – кому за чудові тексти, а кому за терплячість. Також дякуємо Денису Захарову за надану підтримку.

УРБАНІСТИЧНІ ЕСЕЇ

УДК 94(477-25):2-523

Олександр Анісімов,

незалежний дослідник

м. Київ

e-mail: Go.oleksandr.anisimov@gmail.com

РОЗУМІТИ ПОСТМОДЕРНІЗМ: ПІВНІЧНІ КВАРТАЛИ ПОДОЛУ

Проблема переоцінки спадщини радянської доби є дуже складною і суперечливою темою. Зараз велику дискусію викликають споруди 1960–1970-х. У цій статті автор, однак, здійснює спробу відкрити новий шар: постмодерну спадщину в межах радянської епохи. Важливими відкриттями є чітка сконденсованість споруд і будівель на Подолі, наявність конкретних методів і підходів застосованих у роботі 1980-х рр. Архітектурні майстерні «Київпроект» мали змогу працювати без безпосереднього нагляду цензури, архітектори у своїй роботі виражали міжнародні тенденції в архітектурі, а не радянську ідеологію. Стаття висвітлює потенційну локальну значущість цих незавершених об'єктів, а також пропонує осмислювати збудоване середовище за допомогою критичного словника філософії.

Ключові слова: Поділ, архітектура СРСР, модернізм, постмодернізм, спадщина, критерії якості, побудоване середовище.

Для нас тема Радянського союзу, зокрема, пов'язана з якістю міського середовища, забудованого типовими будівлями 1960–1980-х. рр. Облущені стіни, сірі довжелезні фасади, кахлі, що осипаються, й іржаві дитячі майданчики – це все з тієї епохи. Здається, несприйняття і зневага – це справедливе ставлення до середовища, у якому неприємно знаходитися. У мікрорайонах часто немає культурних закладів, відстані можна долати лише на автомобілі, а замість зелених зон – часто пустирі й калюжі (Рис. 1).

¹ (1976). ЦНИИТИА. Архитектурная композиция жилых и общественных комплексов. Москва: СТРОЙИЗДАТ, С. 4-75; Бархин, М. (1979). Архитектура и город. Проблемы развития советского зодчества. Москва: НАУКА, С. 71–120

Рис. 1. Фото Троєщини 1980-х.
Автор фото невідомий.

ця XX ст. Радянські містопланувальники намагалися раціоналізувати мікрорайони, дати якомога більшу кількість зелених насаджень, відкритого простору, більш ефективний транспорт, чіткіші візуальні зв'язки.

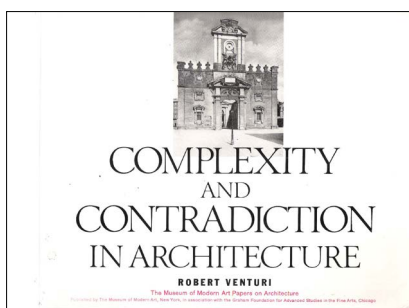
Але у світі, від США до Німеччини, це вже давно був час міжнародної критики модерністських проектів. У ключових теоретичних роботах була усталена нерозривність зв'язку між житлом і роботою. Обов'язковим стало змішування різних функцій у середині будівлі або кварталу. За Робертом Вентурі, архітектура

«це або це» (наприклад, комерція або освіта) мала стати архітектурою «це і це» (комерція і освіта), а відомий вираз одного із засновників модернізму Міса ван дер Роє «less is more»

змінитися на «less is a bore»² (Рис. 2). Трохи пізніше, інший американський архітектор-критик, Чарльз Дженкс, буде критикувати Вентурі за надто сильне наслідування модерністським традиціям і пропонуватиме ще більш критичний, символічний і мовно-орієнтований підхід до архітектури³ (Рис. 3).

Рис. 3. Книга Чарльза Дженкса «Мова постмодерної архітектури» 1977 року, де.

Рис. 2. Книга Роберта Вентурі 1966 року «Складність і контрадикція в архітектурі» яка заклала теоретичні засади критики модернізму.

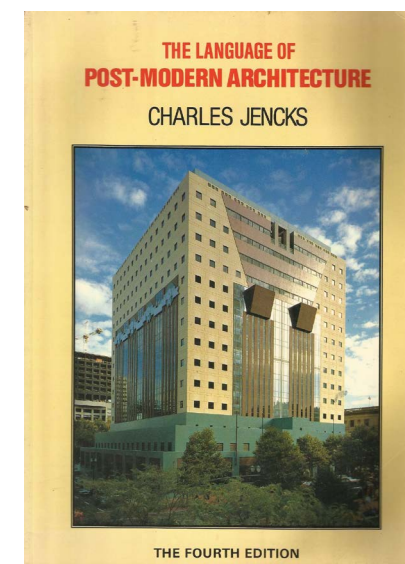

² Venturi, R. (1977). Complexity and contradiction in architecture. New York: The Museum of Modern Art. P. 12–15.

³ Jencks, Ch. (1977). The Language of Post-Modern Architecture. London: Yale University Press, P. 41–49.

Критика й осмислення цих проблем були вже в 70-х рр. у різних теоретичних виданнях СРСР¹.

Утім, головною в той час все ще була орієнтація і віра в модернізм, архітектурний напрям, заснований у 1910-х рр. У трошки доповнений, трошки гуманізований, але від того не менш застарілий і занадто спрощений для реалій міст кінця

⁴ Frampton, K. (1983). Towards a Critical Regionalism: Six Points for an Architecture of Resistance. In *The Anti-Aesthetic. Essays on Postmodern Culture*. Seattle: Bay Press. P. 45–90.

⁵ Krier, R. (1979). *Urban Space*. London: Academy Editions. P. 3–12.

⁶ Jencks, Ch. (1977). *The Language of Post-Modern Architecture*. London: Yale University Press, P. 14–19.

Негативно сприймалися проекти копіювання, повторення будівель, відсутність характерних локальних деталей і сенсів. Зв'язок людини і вулиці, а не автомобіля і проспекту став ключовим. Обдумування і вибір місцевих, не привнесених рішень щодо матеріалів, конструкцій, форм і кольорів були важливими^{4,5}. Нові підходи були названі постмодерною архітектурою⁶.

Контекстуалізуючи цю контрадикцію в наших реаліях, маю намір розглянути експериментальні проекти радянської архітектури 1980-х рр. у Києві на Подолі, які є чи не першими вираженнями нової архітектурної течії постмодернізму в СРСР. У межах цієї статті я хочу сфокусуватися на проекті чотирьох житлових кварталів, збудованих у 1983–1993-х рр. на місцевості Плоське на Подолі біля станції метро «Тараса Шевченка» і виявити їхню цінність для нашого часу.

Поділ відомий далеко за межами Києва і має давню історію, але нас цікавить остання третина XX ст. У цей час місто системно зайнялося вирішенням проблем застарілої інфраструктури і черги на житло. Головним чином це був розвиток нових територій за Генпланом 1967 р. – Лівого берега, Оболоні, Академмістечка, Виноградаря. Центральна частина міста дещо залишалася поза увагою, адже в 1950-х рр. більшість території була вже відновлена і перебудована (Хрещатик і наближені вулиці).

Перші кроки до відновлення життєдіяльності Подолу після війни розпочалися в 1968 р., коли інститут «Київпроект» представив план реконструкції Подолу. План передбачав кардинальні зміни в плануванні району в дусі ідей Ле Корбузе, зі створенням мережі зелених зон і висотних будівель до 17 поверхів, а також збереженням лише найбільш визначних пам'яток, хоча вже й радянського періоду, наприклад клубу «Харчовик». Старі квартали перетворювалися на відкриті подвір'я нового суспільства. Для цього, за планом, зносилися майже вся фонові забудова, тобто будівлі, не визнані пам'ятками, але які у свої масі складають образ вулиць кінця 19 – початку 20 століть (Рис. 4, 5)

Рис. 5.
Детальний план
розбудови
Подолу
1968 року, план
перебудови.
Київ:
Будівельник
1982.

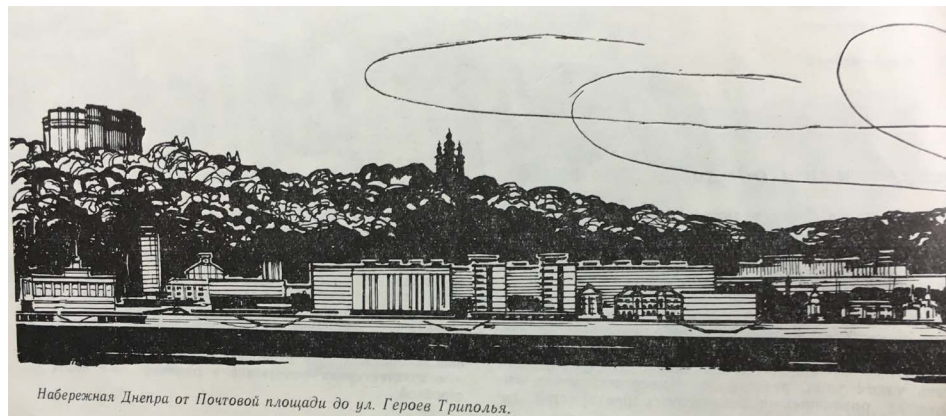
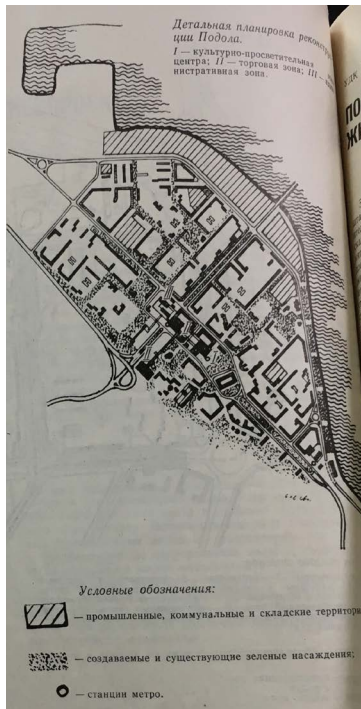

Рис. 4. Детальний план
розбудови Подолу
1968 року, вид на
Старокиївські гори. Київ:
Будівельник 1982.

Після презентації детального плану реконструкції почалися довгі дебати між захисниками історичної спадщини (новостворений УТОПІК) і візіонерськими архітекторами інституту «Київпроект». Дискусії привели до народження в 1974 р. нового проекту детального планування центру міста. У статті 1991 р. суперечливі сьогодні «реконструктори Подолу» Юрій Лосицький і Тетяна Власова пригадували цей процес: *«Уже в 1974 р. новий проект детального планування центру міста передбачав «організацію охоронних зон пам'яток архітектури, історії та культури з особливим режимом забудови», а в 1977 р. «територія Подолу була оголошена зоною регулювання забудови з метою максимального збереження історично сформованого вигляду цього своєрідного району міста»»*⁷.

Але в цей же час відкритим способом будували метро, руйнуючи «ветхую и малоценную застройку». Станції «Поштова Площа» і «Червона Площа» (зараз «Контрактова площа») були відкриті в 1976 р., а станція «Тараса Шевченка» у 1980 р.⁸ (Київський метрополітен, 2018) (Рис. 6). Через увесь Поділ проліг пустир. Із Контрактової площі можна було побачити зерносховище «Київмлина» на Оленівській, а навколо були старі будівлі, що не ремонтувалися півстоліття. Ті ж архітектори зазначають, що *«До середини 80-х рр. історична забудова Подолу прийшла досить поріділою, а питома вага району в розбудованому місті зменшилася. До цього часу загалом оформилася громадська думка, яка ставить цінність історичної спадщини значно вище за альтернативи її збереження»*⁹ (Рис 7).

Оновленим проектом детального плану Подолу передбачалася регенерація багатьох кварталів, і в 1977–1979-х рр. почалося проектування. У процесі було задіяно дві архітектурні майстерні

⁷ Лосицький, Ю., Власова, Т. (1991). Киевский Подол – эволюция ценностей. У *Архитектура СССР*. Москва: ГОССТРОЙИЗДАТ. С. 26–31

⁸ Хронологія розвитку метро. (n.d.). Retrieved March 8, 2019, from <http://www.metro.kiev.ua/node/250>.

⁹ Лосицький, Ю., Власова, Т. (1991). Киевский Подол – эволюция ценностей. У *Архитектура СССР*. Москва: ГОССТРОЙИЗДАТ. С. 26–31.

Рис. 6. Прокладання метро Тараса Шевченка і будівництво потужностей Київмлину, 1979ий рік. Автор фото невідомий.

Рис. 7. Фото у сторону м. Тараса Шевченка над лінією метро, ранні 1980-ті, вул. Костянтинівська. Автор фото невідомий.

«Київпроект». Перша команда – В. Розенберг, С. Захарченко, В. Юдіна, Н. Тітова, Ж. Коник, А. Цвях – проектувала 3 квартали між вулицями Сквороди, Почайнинською, Волоською і Хорива (Е-8, Д-8, Д-7). (Рис. 8)

Друга команда – Ю. Шалацький, Ю. Духовічний, Т. Лазаренко, Л. Мороз, І. Шпара – проектувала 4 квартали між вулицями Кирилівською, Оболонською, Межигірською та Оленівською (В-14, В-15, Б-14, Б-15)¹⁰ (Рис. 9).

Крім кварталів, за проектами цих самих команд архітекторів з'явилися 3 дитячі садочки, школа і будівля банку на Поштовій площі.

Ці проекти грали певну роль у тогочасному будівництві для всього СРСР. У 1984 р. проект команди Ю. Шалацького отримав диплом на огляді всесоюзних проектів, а в 1989 р. був представлений на виставках у Кракові і Софії. Але чи були ці високі оцінки виправданими?

Сьогодні в різних країнах є фахові організації, які розробили і використовують системи оцінки містобудівних проектів. Design Council UK – це інституція, яка більше 20 років у різних формах працює з вивченням містобудівних проектів і допомагає британським муніципалітетам обирати найкращі архітектурні рішення¹¹.

Здається, що їхні сучасні критерії варто спробувати застосувати і до більш старих проектів. Це дає змогу побачити, що проект відповідав на питання, які почали ставитися значно пізніше, і відповідно випередив свій час в осмисленні й перетворенні міського середовища.

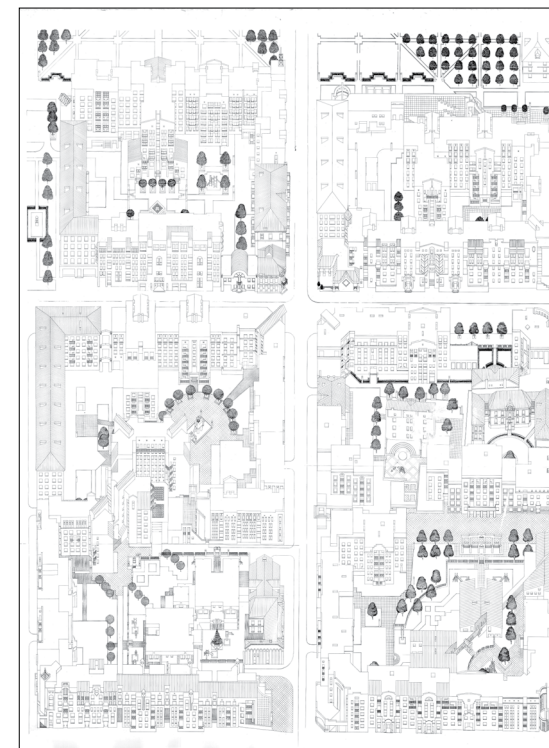

Рис. 9. «Пряма» аксонометрія 4 кварталів. Архів Юрія Шалацького.

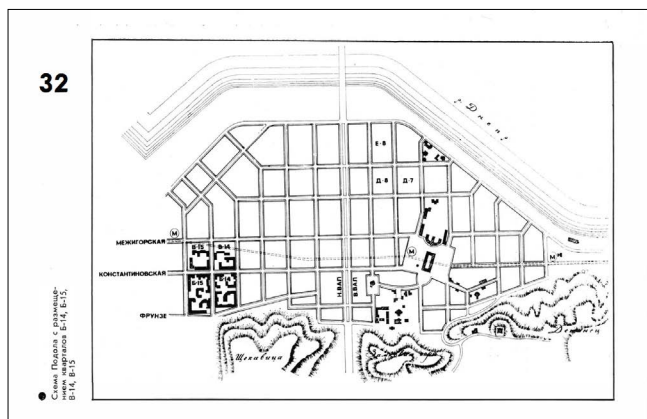

Рис. 8. План Подолу з позначеними кварталами нової забудови, кін. 1970-х. Архів Юрія Шалацького.

¹⁰ Съедин, А. (1989). Квартал В-14 на Подоле. У *Архитектура СССР* (1-2, 1989). Москва: СТРОЙИЗДАТ, С. 28–43.

¹¹ CABA Design review. How CABA evaluates quality in architecture and urban design. (2006). London: CABA, 2006.

¹² CABE Design review. How CABE evaluates quality in architecture and urban design. (2006). London: CABE, 2006.

Можна запитати: чи демонструє проект, що особливості містобудівного контексту вивчені і зрозумілі? Чи ідентифіковано найважливіші особливості ділянки і чи враховані в проекті ці особливості? Чи покращує проект суспільне життя в районі? Який ефект він має на повсякденність городян? Який його внесок у життєдіяльність міста? Чи достатньо чітко поділяються громадські та приватні простори? Чи зрозуміло, як вони будуть функціонувати?¹²

Але на додачу хочеться поставити й дещо інші питання: що таке містобудівна якість для Києва, для Подолу? Для Київського Подолу в умовах кінця радянської системи, з хронічною нестачею матеріалів, ослабленою цензурою й низькою зацікавленістю людей в роботі? І питання, яке вмотивує попередні: чому ми можемо навчитися в київській архітектурі 1980-х рр.?

Саме специфіка процесу будівництва в пізній УРСР (і більшості інших країн соцтабору) багато в чому дозволила статися подільським кварталам.

Замовник – київський міський виконком – має звести житло, адже стоїть черга за квартирами і, як замовник, він не має жодних конкретних вимог до вигляду і форми будівель, адже не має в цьому кваліфікації. З огляду на те, що «Київпроект» і «КиївЗНПЕП» були майже монополістами у сфері міського будівництва, усі замовлення від Інституту Генплану і міськвиконкому приходили однієї з двох організацій. Отже, архітектор мав змогу працювати лише під егідою однієї з цих інституцій. Але всередині головний архітектор проекту отримує свободу задуму і захист цією інституцією від абсурдної критики, некомпетентності замовника тощо.

Водночас обмеження були зовсім іншого роду:

- У архітектора на руках один альбом конструкцій (перекриттів, стін тощо), ваш проект відмовляються фінансувати, якщо ви будете його з нетипових елементів, бо це задорого.

- Міліція вимагає закриті квартали, щоб злочинець не міг втекти від погоні, а департамент економіки вимагає будувати лише великі магазини-універмаги.

- Якість матеріалів, яку ви можете отримати, найнижча з можливих, а робітники і підрядники не вмотивовані працювати на совість.

Рис. 10. Фото універмагу на Тросцині, 1991 рік. Автор невідомий/

¹³ Шалацький, Ю. (15 вересня, 2018).
Персональне спілкування з автором.

У цих умовах не дуже просто створювати якість, думати про людей. Тут би взагалі «щось побудувати». Але жартували так: «Ділити на захисті проектів на містобудівній раді, крім слави, було нічого»¹³.

Можливо, саме через бажання стати в рівень з іншими відомими майстрами-архітекторами, автори подільських проектів створили справжні приклади не радянської типової забудови, а тогочасної міжнародної течії постмодернізму, обґрунтованих і системних споруд, ансамблів якої в Києві більше немає (Рис. 11).

Утім, якби ці проекти не виграли конкурс у Москві, з великою вірогідністю, вони б ніколи не були споруджені, адже їм закидалося перевикористання матеріалів, занизька щільність, економічна недоцільність соціального обслуговування з такими малими площами. Важливо наголосити, що окремі спецпроекти того часу, звісно, виражали задум архітекторів, але більша частина роботи була лише прив'язкою типових проектів до різних територій міста – Оболоні, Троєщини, Харківського (Рис. 10).

Можна стверджувати, що це була найвища якість проектування середовища в тих умовах, яка 30 років тому ствердно відповідала на сучасні питання САВЕ.

Ревалоризація як світове явище переоцінки старого була надзвичайно важливою темою для архітекторів. Тогочасна суперечлива реконструкція центру Москви (вул. Горького, пр. Калініна, Новий Арбат) призвела до появи різних всесоюзних конференцій, статей на теми містобудівної спадщини¹⁴.

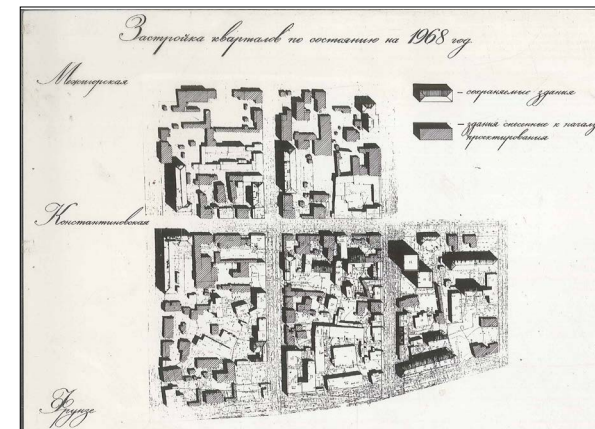
Проблема невідповідності стану історичних будівель і сучасних вимог до житла стояла на порядку денному. У Києві це переросло в боротьбу історичності «Подолу» і радянської модерності. Згадані вище суперечності не давали можливості приймати прогресивні рішення і гальмували як ремонт, так і розбудову Подолу (Рис. 11, 12).

¹⁴ Смирнова, У. (3.08.2018). Как в 1979 году в Москве передвинули дом на 33 метра. Retrieved March 8, 2019, from <https://realty.rbc.ru/news/5b64666e9a7947a7b180eb06>.

Рис. 11. Руїни
недобудованого
дитячого садка, 2018.
Фото – Юрій Шалацький.

Рис. 12. План знесених
будівель і тих,
що планувалося
зберігати, 1970-ті.
Архів Юрія Шалацького.

¹⁵ Barthes, R. (1986). *Semiology and the Urban*. In *The City and the Sign*. New York: Columbia University press. P. 88–98.

Рис. 13. Кутова аптека,
фото 1980-х.
Автор невідомий.

не книжкової і не музейної. Найскладнішими, незліченно перепленими коренями з'єднані сьогодинішній інтелектуально-побутовий досвід і духовність, накопичена поколіннями. І хто знає, якими були б ми, якби не сиділи дітьми на старих чавунних паркових лавках, не бігали по мереживним решіткам навколо дерев на Хрещатику? Що змінилося від того, що замість литих урн з маскаронами тепер бетонні циліндри?» (Рис. 13).

«Спочатку зникли окремі будинки, потім спорожніли цілі квартали. На очах формувалася сучасний культурний шар – гусениці бульдозерів трамбували тавровану цеглу-залізник, уламки різьбленого дуба, таблички страхового товариства «Фенікс», листи, фотографії. Люди поїхали в «задні провська далечинь». Туди, де у квартирах «стілки» з ДСП, будинки з панелей у ритмі барабанного дробу. «... це, певно, той самий ліс, де немає жодних імен і назв. Цікаво, невже я теж втрачу своє ім'я? Мені б цього не хотілося!» Льюїс Керолл»¹⁶.

Цей пасаж апелює також до проблеми декору й орнаменту як явища, що майже зникло в технократичну радянську добу. Зникло, адже йому не було жодного раціонального обґрунтування, це була витрата коштів на «излишества», як класичний декор будинків іменувався у відомій постанові «Об устранении излишеств в проектировании и строительстве» 1955 р. Але чи це дійсно «излишества»?

Ганс-Георг Гадамер у своїй роботі «Істина і метод» написав про орнамент так: «природа декорування полягає у створенні двосторонньої медіації; тобто притягненні уваги глядача до себе, щоб задовільнити його смак, а потім відвернення від себе до загального контексту життя, яке ця декорація супроводжує»¹⁷.

Здається, що гострота проблеми дуже тонко була відчута архітекторами: відсутність «декору» вела до зникнення інтересу людей до середовища життя в місті. Ототожнення себе з радянською людиною давало дуже мало жителям нових районів, які потрапляли в безіменне середовища, що

¹⁶ Съедин, А. (1989). Квартал В-14 на Подоле. У *Архитектура СССР (1-2)*. Москва: СТРОЙИЗДАТ, С. 36.

¹⁷ Gadamer, H.-G. (1975). *The Ontological Foundation of the Occasional and the Decorative*. In *Truth and Method*. London: Sheed and Ward. P. 49.

Рис. 14. Фото частини двору,
завершальні роботи, 1989.
Архів Юрія Шалацького.

Рис. 15. Фото частини двору,
1990-ті.
Архів Юрія Шалацького.

розтягалося на кілометри навкруги. Їхній контекст був піщаними пустирями, асфальтованими дорогами й однаковими під'їздами.

Натомість, найважливішим для проектантів було формування середовища співмірного людині, такого, яке б заряджало людину енергією для життя, давало місце і для відпочинку, і для спорту. Простір мав би надихати, а не викликати апатію в людини. Ціннісні установки цих команд людей суттєво відрізнялися від класичного підходу в той час (Рис. 14, 15).

Занурення команди проектувальників у значення, характерні риси Подолу, який відрізнявся від усього іншого міста, дало конкретні результати в проектуванні:

- формування дрібних кварталів, які можна проходити наскрізь;
- формальне і змістовне збереження історичних вулиць, фронту забудови (пішохідна вулиця на місці Булгарського провулка);
- створення вбудованих закладів обслуговування, кафе і магазинів мікро-масштабу (100-200м²);
- зниження висотності ближче до гори Щекавиця для збереження класичних видів на Київські гори;
- інтеграція будівель, які початково планувалося знести, у нову забудову, як це робилося багато століть раніше. Зниження поверховості у точках дотику старого і нового;
- фарбування цегляних фасадів, що було звичною практикою в київських жителів кінця XIX ст., якщо їм не вистачало коштів на тиньк. Такі будівлі формують Верхній і Нижній вали,

Рис. 16. Підбір кольорів одного з кварталів.

¹⁸ Шалацький, Ю. (15 вересня, 2018).
Персональне спілкування з автором.

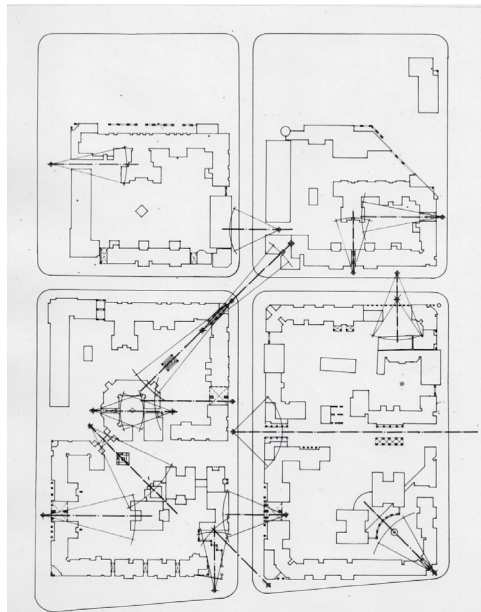
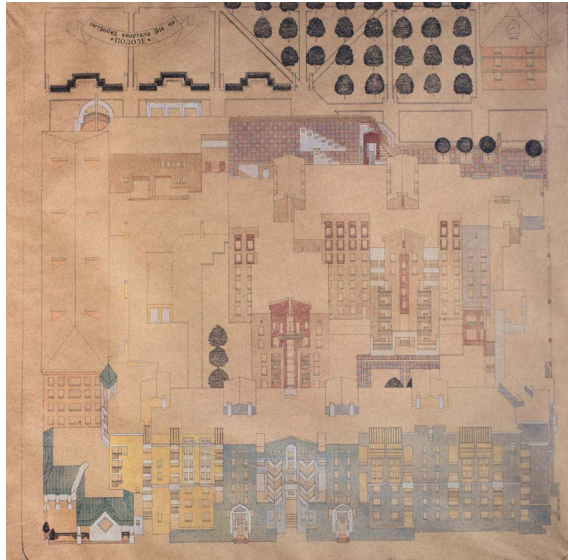

Рис. 18. Схема візуальних зв'язків забудови. Архів Юрія Шалацького

Ярославську і Щекавицьку вулиці. Підбір кольорів відповідав типовим кольорам будинків на Подолі¹⁸ (Рис.16).

Також був використаний дорогий, але надійний і виразно місцевий жовтий клінкер у мощенні, який поступово зникав із вулиць міста.

Сучасний світовий контекст, який за допомогою чорно-білих передруків угорських, французьких і австрійських архітектурних журналів потрапляв і до Києва, вплинув на проектування:

- відхід від автомобілецентричного планування – закриття доступу транспорту у двори, окрім маленьких гостьових місць для паркування на 10 авто;
- створення нефункціональних елементів середовища: арок, колон, пропілей, підйомів ландшафту;
- кожна будівля проектувалася окремим архі-

тектором команди для урізноманітнення забудови й забезпечення максимальної свободи самовираження;

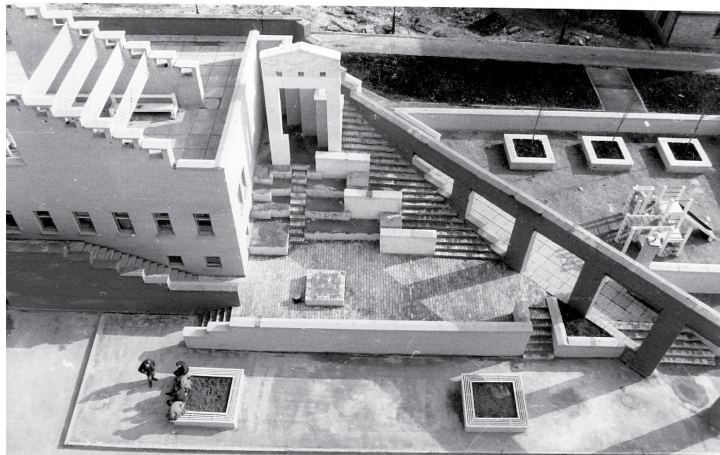

Рис. 17. Фото літнього дворику на даху бойлерної, 1989-ий.
Архів Юрія Шалацького

- симетричні й асиметричні форми фасадів, які не повторюються і формують балкони й лоджії;
- простори для спільноти: відкриті двори, лави навколо дерев і мікро-амфітеатр на сходах бойлерної (Рис. 17, 18).

Цікаво, що нові рішення не залишилися поза увагою критики. Цей проект був сприйнятий позитивно. На той час у Києві діяв Науково-дослідницький інститут теорії та історії архітектури і містобудування, працівник якого і автор статті 1989 р. Олександр Сьєдін писав:

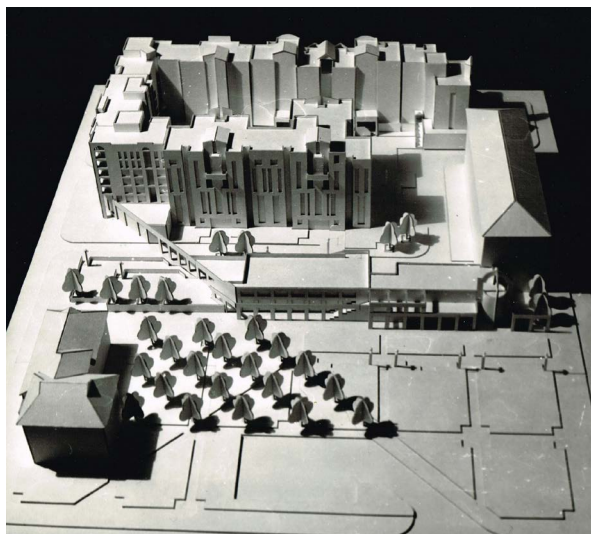

Рис. 19. Фото макету 4-ох кварталів, вид.
Архів Юрія Шалацького.

¹⁹ Съедин, А. (1989). Квартал В-14 на Подоле.
У *Архитектура СССР (1-2)*. Москва:
СТРОЙИЗДАТ, С. 41.

²⁰ Vattimo G. , (1989). The End of Modernity, The
End of The Project. London: Journal of Philosophy
and the Visual Arts.

Рис. 20. Фото макету
4-ох кварталів,
вид з
Костянтинівської.
Архів Юрія
Шалацького.

«Сьогодні, коли потрібно надолжувати згаяне, і не тільки в архітектурі, – однієї волі недостатньо. Потрібно також навчитися формулювати цілі, а значить – доведеться ставити питання. Наші автори це відчувають гостро. Складність їхніх образів, є, мабуть, найяскравішим виразом переконаності, що час людей, які не обтяжують себе питаннями, безповоротно минув»¹⁹
(Рис. 19, 20)

Таке трактування, очевидно, було спробою переглянути усталену практику будівництва, де архітектори не були мислителями, митцями, соціально відповідальними людьми, а інженерами великої і вічної системи Радянського союзу.

Джіанні Ваттімо стверджував, що головною проблемою в постмодерний час (кондиції) є те, що неможливо більше відсилатися до «реальностей» етнічності, груп, рас, держави, у який би то не було наївний спосіб. Архітектор, який стверджує, що він відсилається до спільноти, насправді вже не має здатності це робити. Тому «нова монументальність» є необхідною: створення міста, де кожен упізнає сам себе. Відбувається це не лише завдяки спільним цінностям, а й тому, що середовище наповнене певними знаками. Але це не знаки, що з'являються тут і там, наче пам'ятники, а з конкретних причин знаходяться на місці від самого початку, свідчать про складність і багатозначність простору²⁰. Тому апеляція до ностальгії за чимось втраченим у місті є досить суперечливою темою, але крок до системи знаків і значень, які пов'язували нових жителів і новий простір зі старим, був зроблений (Рис. 21, 22).

Цінність цього проекту була нівельована реаліями будівництва й користування пізнього СРСР. Будинки, що не перебували на обліку як пам'ятки архітектури, нишком розбиралися на цеглу місце-

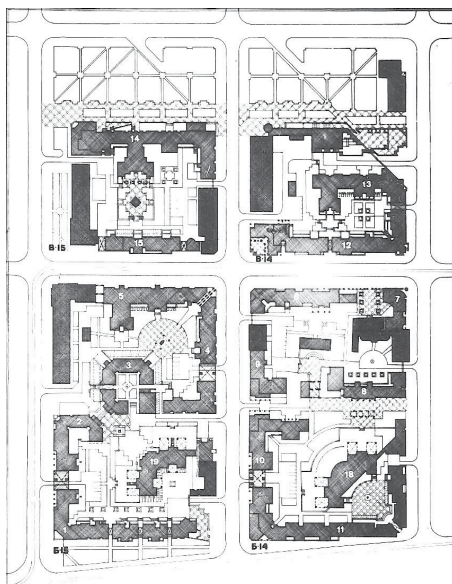

Рис. 22. Генеральний план 4 кварталів.
Архів Юрія Шалацького.

Рис. 21. Фото фасаду і пропілеї біля скверу
над лінією метро, 1990-ті.
Архів Юрія Шалацького.

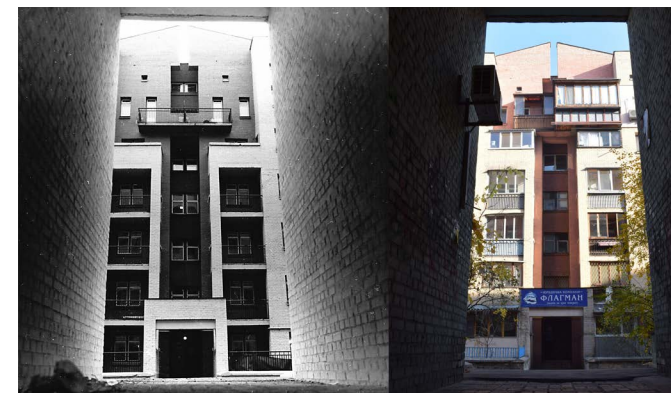

Рис. 23. Фотопорівняння виду на внутрішній двір
дому на Костянтинівській.
Архів Юрія Шалацького і фото автора.

вим партійним керівництвом. Відповідно зберегти хоч щось від руйнування стало майже неможливо, і багато будинків було розібрано. Так було втрачено багато автентичних споруд, відбудова яких «за обмірами» сьогодні обманює людей щодо історичного і сучасного в місті²¹.

Якість цегли була нижчою за дозволу, але отримати іншу було неможливо. Тому багато елементів благоустрою зруйнувалися надто швидко, місця втратили символічне значення і гарний вигляд (Рис. 23).

Розділення підрядних будівельних організацій на кожен будинок ускладнювало контроль за реалізацією проекту і багато частин проекту – дитячі майданчики, кафе, кіоски – не були збудовані. Не змогли збудувати другий дитячий садочок, закінчилося державне фінансування, а потім на його місці були знайдені фундаменти Іорданської церкви 11–12 століття (Рис. 24).

Проте користувачі виявилися не більш поблажливими до середовища. Більшість жителів були будівельни-

Рис. 24. Стіна дитячого садочку
1914 року, першопочатково –
притулок для дітей.
Архів Юрія Шалацького.

²¹ Шалацький, Ю. (15 вересня, 2018).
Персональне спілкування з автором.

Рис. 25. Фотопорівняння
сходів-амфітеатру.
Архів Юрія Шалацького і фото автора.

справдилися (Рис. 25).

«Так, попри нарікання в процесі будівництва вдалося реалізувати проект амфітеатру. Він задуманий як дворовий театр, місце зустрічей, а може бути, і «тусовки». У Києві зараз багато

театральних колективів. Одному з них — «Театру на Подолі» — запропоновано обжити ці «декорації». Актори поки думають»²².

Зараз це маргінальне місце, яке частіше оминають, ніж ідуть туди.

Бажання добудувати і склити балкони вмиль переросло будь-які формальні обмеження, і багато фасадів важко впі-

²² Съедин, А. (1989). Квартал В-14 на Подоле. У *Архитектура СССР (1-2)*. Москва: СТРОЙИЗДАТ, С. 41.

Рис. 26. Фотопорівняння
виду на будинок на розі
Юрківської і Костянтинівської.
Архів Юрія Шалацького і фото автора.

знати за шарами кустарної архітектури. Гаражі за декілька років після зведення розташувалися на місці проєктованого парку над метрополітеном, а потім туди добудували магазини й тенісні корти. Це відбулося в умовах неформальної дерегуляції містоуправління і відповідної переваги приватного інтересу над публічним у 1990-х рр. Ані жителі, ані бізнес не бачили сенсу в публічному просторі (Рис. 26, 27).

Рис. 27. Альтанка у центрі двору зараз.
Фото автора.

Рис. 28. «Кафе Щекавиця, перебудоване під ресторанно-готельний комплекс».

І хоча позиції стосовно майбутнього були різними: *«Така архітектура витримає будь-яке обживання. Їй не завадять облаштовані і так і сяк балкони, розвішані на фасадах велосипеди, санчата, білизна. Сам би розвісив перед фотозйомкою рожеві панчохи! Наскільки я знаю, це перший побудований у країні квартал, в якому програмно виражена еклектика»*, – архітектор з Москви»²³, важко сказати, що такі трансформації пішли на користь місту.

Кафе «Щекавиця» перетворилося в шароварський ресторан з тинами і млином. І, звісно, з'явилися паркани для відмежовування свого і чужого наперекір будь-якому здоровому глузду і спільному благу (Рис. 28).

Сьогодні, крім естетичної цінності, ці квартали все ще несуть містобудівну, змістову цінність. Вони є яскравим прикладом нових підходів, ствердженням сучасності не наперекір історії, а в обдумуванні її рис і спадщини.

Технічні новації – напівпідземне зберігання та вивезення сміття й експлуатована кривля прийдуть у Київ знову через 20 років.

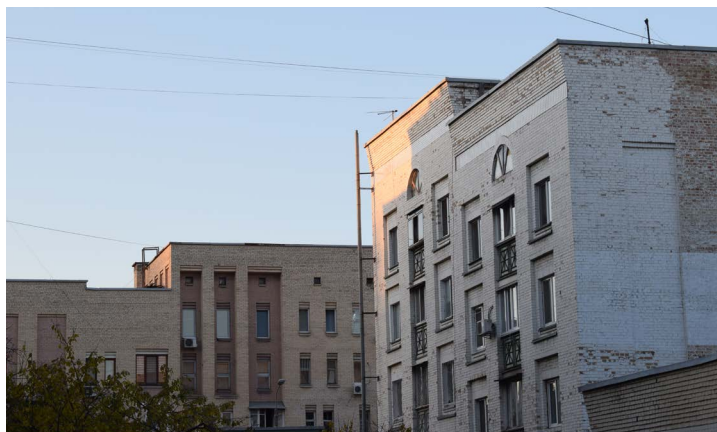
Критичне осмислення середовища в світовому і локальному контекстах, багаторазові зміни проєкту і захист його перед усіма бюрократичними інстанціями – з одного боку, звичайна й значима, з іншого – сумна історія часу пізнього Радянського Союзу. Після останніх погоджень автори писали в статті: *«Нам видається, що нове житлове середовище має бути насичене образами й асоціаціями. Його різноманіття може межувати навіть із хаосом. Колаж у побудові фасадів, тобто накладення різних композиційних тем, що відображають історичні пласти і часові зрізи, неодмінно повинен бути підкреслений пластикою стіни, яка виявляється колірною графікою (...) Нашу спробу можна назвати ностальгічною, хоча, по суті, вона здається нам дуже сучасною»*²⁴.

²³ Там само

²⁴ Там само, С. 42.

²⁵ Eco, U. (1986). Functionalism and Sign: The Semiotics of Architecture. In *The City and The Sign*. New York: Columbia Univ. Press. P. 56–85.

Рис. 29. Вид зараз у сторону м. Тараса Шевченка.
Фото автора.

проект була в тому, що побічні значення мають грати ключову роль:

- перед вами сходи, але те, як виглядають сходи, значить більше, ніж їхня головна функція зв'язку двох поверхів. Це місце спільного проведення часу і рефлексії, місце привітання сусідів і насолодження сонцем у теплу пору року;
- перед вами альтанка, де ви можете посидіти, коли втомлені. Але це, насамперед, – головний орієнтир Вашого двору. Місце зустрічі і стартова точка вечірніх прогулянок, бо саме така альтанка одна в місті, переплутати її неможливо.
- перед вами кафе, де ви можете щось придбати поїсти. Але, найперше, це думка і питання про історичний «будинок Петра Першого» на початку цієї ж вулиці. Це уважно дібраний розмір

Рис. 30. Фото кафе Шекавиця, 1990-ті.
Архів Юрія Шалацького.

Чим були ці будівлі в той час? Радикальним відходом від функції, переходом від архітектури сервісу до архітектури сенсів, тобто мистецтва. Адже мистецтву характерно ставити перед публікою речі (сенси, значення), яких публіка не передбачає побачити²⁵.

Багато в чому цей проект був відмовою від утилітаризації архітектури як сервісу житла і формування, натомість утвердження її як нової мови і модусу життя для киян. Ідеєю, що пронизувала

приміщення для забезпечення локальності закладу і водночас достатній для проведення спільних подій місцевих жителів (Рис. 29, 30).

Зовнішній вигляд кварталів залишає нас один на один із питанням «орнаментування» архітектури. Кожен фасад не має ані соціального, ані економічного, ані функціонального обґрунтування для фарби, накладання площин і рівнів, перевитрати цегли. Але лише завдяки цьому складному набору форм будівля стала цікавим об'єктом для спостереження, нічо-

Рис. 31. Естонія, Таллінн 1980-ті,
фото Юрія Шалацького.

го прямо не повторюючи і ні на що безпосередньо не вказуючи.

Саме такі ідеї були важливими для архітекторів Балтійських країн СРСР у 80-х, які першими почали проектувати постмодерні будівлі (Рис. 31, 32)

Зараз не існує жодних документів, що захищають ці місця й будівлі від перебування/знесення/зміни вигляду тощо. Наше спільне завдання – ставити себе на місце архітекторів і визначати, що й чому є справжньою цінністю і заслуговує на місце в історії на противагу зручності і простоті нового.

Рис. 32. Литва, Вільнюс, 1980-ті,
фото Юрія Шалацького.

Отже, можна стверджувати, що явище постмодернізму яскраво присутнє на Подолі. Частково понівечений пострадянськими перебудовами і швидким занепадом публічного простору, цей проект все ще являє собою яскравий приклад переосмислення індустріальних, «прогресивістських» ідей СРСР і перехід до людино- і контекстно-орієнтованої архітектури. Хоч він і не мав продовження в нашій історії, його впливи можна помітити на інших будівлях Подолу 1990-х рр. щодо яких автори мають різні позиції. (Рис. 33).

Безперечно, пам'ять про нове складно набувати, але ці квартали вартують того, щоб бути об'єктами як наукового, так і культурного інтересу надалі. Цінним здається наступне дослідження причин різкого спаду якості архітектурних проектів як на Подолі, так і в інших частинах міста, складнощі управління простором дворів і виглядом будинків.

Рис. 33. Церква «Дім Євангеліє»
на вул. Ярославській 1993 року побудови.
Фото автора

References

- Barhin, M. (1979). Arhitektura i gorod. Problemy razvitiya sovetskogo zodchestva. Moskva: NAUKA.
- Barthes, R. (1986). Semiology and the Urban. In The City and the Sign. New York: Columbia University press. P. 88–98.
- CABE Design review. How CABE evaluates quality in architecture and urban design. (2006). London: CABE, 2006.
- CNIITIA. Arhitekturnaya kompoziciya zhilyh i obshchestvennyh kompleksov. (1976). Moskva: STROJIZDAT.
- Eco, U. (1986). Functionalism and Sign: The Semiotics of Architecture. In The City and The Sign. New York: Columbia Univ. Press. P. 56–85.
- Frampton, K. (1983). Towards a Critical Regionalism: Six Points for an Architecture of Resistance. In The Anti-Aesthetic. Essays on Postmodern Culture. Seattle: Bay Press. P. 45–90
- Gadamer, H.-G. (1975). The Ontological Foundation of the Occasional and the Decorative. In Truth and Method. London: Sheed and Ward, 1975. P. 49
- Hronologiya rozvitku metro. (n.d.). Retrieved March 8, 2019, from <http://www.metro.kiev.ua/node/250>.
- Jencks, Ch. (1977). The Language of Post-Modern Architecture. London: Yale University Press
- Krier, R. (1979). Urban Space. London: Academy Editions.
- S'edin, A. (1989). Kvartal V-14 na Podole. U Arhitektura SSSR (1-2). Moskva: STROYZDAT, S. 28–43.
- Shalacz'ky`j, Yuriy. (15th of September, 2018). Personal talk.
- Vattimo, G. (1989). The End of Modernity, The End of The Project. Journal of Philosophy and the Visual Arts, 74-79.
- Venturi, R. (1977). Complexity and contradiction in architecture. New York: The Museum of Modern Art.
- Smirnova, U. (3.08.2018). Kak v 1979 godu v Moskve peredvinuli dom na 33 metra. Retrieved March 8, 2019, from <https://realty.rbc.ru/news/5b64666e9a7947a7b180eb06>.

Anisimov Oleksandr

UNDERSTANDING POSTMODERNISM: NORTHERN BLOCKS OF PODIL

The problem of reassessing the legacy of the Soviet era is a very complex and controversial topic. Now the great debate is caused by the construction of the 1960s-1970s. In this article, however, the author tries to open a new layer – a post-modern heritage within the Soviet era. The end of modernity somehow leaked underneath the iron curtain and a few architects started working in a different style. Important discoveries are: the vivid condensation of buildings and structures on the Podil, the presence of innovative and specific methods and approaches used in the 1980s and increasing interest in complexity of urban environment. Architectural workshops of Kyivproekt were able to work

without a direct censorship, architects in their work expressed the international trends in architecture, and not the Soviet ideology. The article highlights the potential local significance of these unfinished objects and suggests an understanding of the built environment with the help of a critical philosophy dictionary. As well the question of heritage status and further aspects of conservation of unique blocks in Kyiv are raised.

Key words: *Podil, architecture of the USSR, modernism, postmodernism, heritage, quality criteria, built environment.*

УДК 94(477-25):2-523

Тіна Полек

к.і.н., Науково-дослідний інститут українознавства,
Центр прикладної антропології,
E-mail: tina.momot@gmail.com

СЕЛО І МІСТО, АБО ЯК КОНСТРУЮЮТЬСЯ КУЛЬТУРНІ КОРДОНИ

У статті розглядаються механізми конструювання культурних кордонів між сільськими і міськими поселеннями. На основі проведеного історіографічного аналізу озвучено підходи до розуміння означення понять «місто» та «село», а також недоліки і переваги їхнього дихотомічного прочитання. З огляду на особливості проживання в поселеннях з різною кількістю, щільністю і різноманітністю населення було проаналізовано ті норми соціальної взаємодії, які формують сільський і міський спосіб життя. Зокрема, простежено залежність конструювання уявлень про спосіб життя від міського і сільського дискурсів, а також вплив романтизму та прагматизму на формування узвичаєних повсякденних практик.

Ключові слова: місто, село, конструкціонізм, дискурс-аналіз.

Модернізаційні процеси, до яких Україна була активно залученою протягом XIX–XX ст., мали своїми наслідками урбанізацію та індустріалізацію і спричинили масову міграцію сільського населення до міст. Переїхавши, селяни акультурувались у новому середовищі, змінивши його і змінившись у ньому. У такій ситуації в суспільстві виникли передбачувані дискусії щодо автентичності міської культури, її оселянювання, маргіналізації сільських мігрантів, з одного боку, та втрати селом своєї автентичності, справжності тощо – з іншого. У цьому дослідженні я пропоную розглянути спектр уявлень щодо сільської і міської культур та окреслити механізми їхнього конструювання в академічному, адміністративному та соціальному вимірах. Для цього буде застосовано теорію соціального конструкціонізму та дискурс-аналіз.

Осмилення заявленого дослідницького питання передбачає відповідні термінологічні означення, що, на перший погляд, здаються самоочевидними, проте саме через це вимагають ще більш прискіпливого наукового окреслення. Відповідно я спробую не сформулювати, але озвучити усталені в історіографії визначення понять «місто» і «село», а також загострити ситуації їхнього дихотомічного трактування. Наступним кроком стане спроба рефлексії щодо міського і сільського дискурсів та відображення в них способів життя, що формують міську і сільську культури.

Місто і село: термінологічні ігри в дихотомічному прочитанні

Критикувати недоліки дихотомічного розуміння села і міста – в академічному середовищі справа почесна і вдячна. Зокрема, в історіографії добре досліджено процес становлення таких уявлень і їхнє входження до наукового дискурсу¹.

Водночас, приймаючи численні критичні зауваження, ми все ж продовжуємо вживати ці поняття на позначення протилежностей. Люблений і цитований усіма дослідниками міста Л. Вирт у своїй класичній роботі «Урбанізм як спосіб життя» одразу застерігав, що його міркування ґрунтуються на розумінні міської промислової спільноти і сільської народної спільноти як умовних ідеальних типів, своєрідних точок відліку, що дозволяють розташувати між собою всі людські поселення і дають вихідні передумови для аналізу форм співжиття людей². Тим часом у реальному повсякденному житті, на думку В. Вахштайна, немає місця для антонімічності: «Протиставлення – дія теоретичного розуму, що оперує відмінностями і зводить їх до протилежностей. Бінарність притаманна не світу повсякденних взаємодій *per se*, а науковому дискурсу про повсякдення». Проте В. Вахштайн заходить у своїх міркуваннях ще далі і стверджує, що «акт протиставлення, який передує дослідженню повсякдення, – це акт “відчуження” (курсив – В. Вахштайн), акт перетворення зрозумілих і очевидних феноменів власного досвіду на дослідницьку проблему, тобто щось чужорідне, відсторонене, непрозоре. Негативне визначення дозволяє аналітику представити “своє” “чужим”, вивести звичний світ щоденних дій за межі очевидного»³.

Тож у цьому дослідженні, усвідомлюючи марність повного уникнення протиставлення міста і села, я спробую максимально детально розглянути, як ця полярність була сконструйована і що лежить у проміжку між ідеальними академічними типами. Для цього буде застосовано теорію соціального конструкціонізму, яка розглядає соціальну конструкцію як феномен, штучно створений культурний артефакт, що існує в певному соціальному контексті⁴. Одразу зазначу, що всі намагання розрізнити місто та село є іграми в конструювання смислів ще й з тієї причини, що місто як феномен у принципі виникло з сільських поселень, тобто навіть не сільських, а з таких поселень, які ми

¹ Stevenson, D. (2003). *Cities and urban cultures* (Issues in Cultural and Media Studies) 1st Edition Open University Press, С.19–23.

² Вирт, Л. (2005). Урбанізм как образ жизни. У *Избранные работы по социологии : сборник переводов*. М.: ИНИОН, С. 93–118.

³ Переклад з рос. Т. Полек: Вахштайн, В. С. (2011). *Социология повседневности и теории Фрейда*. СПб. : Издательство Европейского университета в Санкт-Петербурге, С.148.

⁴ Бергер, П., Лукман, Т. (16.02.2011). *Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания*. Retrieved 1 March 2019 from <http://gtmarket.ru/laboratory/basis/4783>

зараз назвали б сільськими. Коли ж таке поселення стало містом? Коли в ньому суттєво збільшилася кількість населення і з'явилися нові форми його організації. Тобто первісний зв'язок сільського і міського імпліцитно присутній уже в самих цих історичних феноменах.

Юридичне визначення міста і села в більшості національних традицій пов'язують із чітко визначеною кількістю населення. Академічне середовище регулярно і сумлінно критикує такий підхід, наголошуючи на тому, що міський і сільський способи життя, якими ми характеризуємо суть «міського» і «сільського», не є статичними категоріями, однак чітка кількість людей є найзручнішою для адміністративного поділу і насправді не позбавлена сенсу. Інша справа, що реальний світ більш строкатий, ніж паперовий, а реальні повсякденні практики людей створюють дискомфорт для будь-якої управлінської моделі.

Класичне соціологічне визначення міста, за Л. Віртом, окреслює його як відносно велике поселення соціально гетерогенних індивідів зі значною щільністю постійного населення⁵. Попри численні рефлексії щодо її універсальності саме ця дефініція конструює точку відліку для осмислення міського життя, адже дає нам аж три параметри: кількість, щільність і гетерогенність населення.

Л. Вірт наголошував також на тому, що міста за своє суттю є широким континуумом, який плавно переходить у неміські поселення⁶. Формою такого переходу стає ключове для його теорії поняття «урбанізму як способу життя». Зі зростанням рівня урбанізації у світі і міст як домінантних елементів цивілізації спостерігається вплив міського способу життя на повсякденну взаємодію в усіх формах людських поселень. Далі питання лише в тому, наскільки міський вплив присутній або відсутній у кожному конкретному поселенні. Однак зі збільшенням кількості населення, його щільності й гетерогенності, збільшується і значення для цього поселення урбанізму як способу життя.

Водночас коли ми говоримо про місто, то маємо на увазі (за Л. Мамфордом), що воно також є взаємопов'язаною вибіркою базових груп і цільових об'єднань. При цьому базові групи, як то сім'я чи сусідська округа, є спільною рисою всіх спільнот, тоді як цільові об'єднання – групи, що підтримуються завдяки економічним організаціям, є специфічною характеристикою міського життя⁷. Це визначення підводить нас до означення категорії «спільнота», однієї з базових для всіх напрямів міських досліджень.

Тут доречно згадати класичну роботу Р. Парка, присвячену організації спільнот. Так, спільнотами Р. Парк називає зібрання людей, які займають певну більш-менш чітку територію, однак насправді він має на увазі не так зібрання людей, як зібрання інститутів (церква, школа, двір, підприємство тощо). У такий спосіб спільноти відрізняються кількістю і різноманітністю інститутів, що вони в собі містять на цій території, і кожна окрема спільнота завжди є частиною більшої спільноти⁸. В. Вахштайн у своїй рефлексивній статті, присвяченій переосмисленню терміна «спільнота», наголошує на тому, що основою існування спільноти є комунікація як основне джерело солідарності⁹.

⁵ Вирт, Л. (2005). Урбанизм как образ жизни. У *Избранные работы по социологии : сборник переводов*. М.: ИНИОН, С. 95.

⁶ Вірт, Л. Различие между сельским и горским..., С.129.

⁷ Мамфорд, Л. (2012). Що таке місто. У *Анатомія міста: Київ. Урбаністичні студії*. К.: Смолоскип, С. 10–11.

⁸ Парк, Р. (2002). Организация сообщества и романтический характер. *Социологическое обозрение*. Т.2. №3, С.14.

⁹ Вахштайн, В. (2013). К концептуализации сообщества : еще раз о резидентности и работа над ошибками. *Социология власти*. 3, С.24.

¹⁰ Вахштайн, В. (2013). К концептуализации сообщества : еще раз о резидентности и работа над ошибками. Социология власти. 3, С.24-25.

¹¹ Watt, P., Smets, P. (eds.).(2014). Mobilities and neighbourhood belonging in cities and suburbs. Basingstoke: Palgrave Macmillan, P.7

¹² Соболева, О., Овсіюк, О., Полек, Т. (2017). Антропологічне дослідження локальної міської спільноти Ірпеня. *Українознавство*. 3 (64). С. 214–231.

¹³ Мамфорд, Л. (2012). Що таке місто. У *Анатомія міста: Київ. Урбаністичні студії*. К. : Смолоскип, С.11.

¹⁴ Редфилд, Р. (1992). Крестьянство как социальный тип У *Великий незнакомец. Крестьяне и фермеры в современном мире*. М., С. 71.

Відповідно таку комунікацію В. Вахштайн розглядає під кутом трьох параметрів: структури комунікаційних обмінів (комунікація всередині членів спільноти), подієвої архітектури (комунікаційні події, рутинне відтворення комунікації), кодів комунікації (якою мовою комунікація відбувається і як вона конструює знання про світ)¹⁰. Тож спільнота – це не тільки набір інститутів, а й форми їхньої взаємодії та комунікації.

Не менш важливою категорією міських досліджень є поняття «neighborhood», що його можна також перекласти як «спільнота» або ж «сусідство». Що є ознаками такої спільноти? Р. Вотт та Р. Смітс звертаються до визначення Т. Блокленд і нагадують, що спільноти характеризуються не лише визначеним географічним простором, а й практичним і символічним використанням цього простору. Відповідно вони вирізняють три ознаки, які властиві спільноті, – просторова, соціальна й символічна¹¹. Прикладом застосування цього підходу в Україні стало дослідження локальної міської спільноти Ірпеня, у якому показано, як комунікація мешканців Ірпеня в цих трьох вимірах формує в них відчуття спільності¹². Застосувавши озвучені критерії до, наприклад, селян у селі та селян у місті, ми побачимо, що селян у місті в жодному разі не слід розглядати як сформовану спільноту, оскільки між ними немає комунікації, а також соціального і символічного використання спільного простору.

Наступною важливою характеристикою міста Л. Мамфорд називає соціальний драматизм, «що виникає при концентрації та інтенсифікації групової активності»¹³. Місто стає містом, коли там щось постійно відбувається, і коли цього чогось є достатньо багато. Натомість без екшена, без сюрпризів, без незапланованих комунікацій місто неможливе.

Окресливши термінологічні рамки для міста, варто зробити те саме і для села. Однак після вишуканого підходу Л. Вірта збільшується спокуса рухатись від протилежного й означити село як невелике поселення, з невеликою кількістю та щільністю гомогенного населення. Усі інші характеристики так само витікатимуть із названих вище.

Водночас усталене академічне визначення терміна «селянин» розходиться з озвученими уявленнями. Так, антрополог Р. Редкліф вважав селянами тих, кого «об'єднує принаймні одне: їхня сільськогосподарська діяльність – це засіб для життя і спосіб життя, а не підприємництво з метою отримання прибутку. Ті, хто господарює на землі з метою інвестиції коштів і бізнесу і для кого земля є капіталом і товаром, – це не селяни, а фермери»¹⁴. Т. Шанін продовжив і розвинув думку Р. Редкліфа: «Спершу ми можемо означити селян як дрібних сільськогосподарських виробників, які, використовуючи простий інвентар і працю членів своєї родини, працюють (прямо чи опосередковано) заради задоволення своїх власних споживацьких потреб і виконання зобов'язань перед тими, хто має політичну та економічну владу. Наступний аналітичний крок призводить до створення більш розгорнутого загального типу, що відображає чотири взаємопов'язаних виміри: родинне господарство,

¹⁵ Шанин, Т. (1992). Понятие крестьянства. У *Великий незнакомец. Крестьяне и фермеры в современном мире*. М., С. 11.

¹⁶ Шанин Т. Понятие крестьянства... С. 11–12.

¹⁷ Zenner, W.P., Gmelch, G., Kemper, R.V. (2010). Beyond Urban and Rural Communities in the 21 st century. In *Urban Life. Readings in the Anthropology of the City*. Long Grove, Illinois : Waveland Press Inc, P.413

господарювання на землі, сільську культуру і низький статус у системах соціального устрою»¹⁵. За Т. Шаниним, сімейний розподіл праці та споживацькі потреби родини породжують специфічну стратегію виживання і використання ресурсів. У результаті сімейне господарство функціонує як основна одиниця селянської власності, виробництва, споживання, біологічного відтворення, самовизначення, престижу, соціалізації і благополуччя. За таких умов особистість підпорядковується формалізованій сімейно-рольовій поведінці й патріархальній владі¹⁶.

Відповідно робота на землі в такому контексті вважається головною ознакою «сільського», а отже, провокує до означення міста і села як просторів, де займаються або не займаються сільським господарством. Такі образи селянина і села безперечно відповідали дійсності до недавнього часу і в окремих регіонах світу й досі лишаються актуальним, однак суспільні трансформації унеможливають потрактування села лише з огляду на сільськогосподарське виробництво. Зрештою не можна ігнорувати той факт, що протягом ХХ ст. людська популяція з переважно сільської перетворилась на переважно міську, і це своєю чергою зміщує всі усталені системи соціальних координат¹⁷.

Визначення міста Л. Вірта без перебільшень варто полюбити саме за те, що воно не апелює до занять сільським господарством, адже ця характеристика чи не найменше відповідає суті сучасного міського та сільського способів життя, особливо в українському контексті, де існує, наприклад, феномен дачі або сезонної допомоги сільським родичам як можливості отримання додаткового ресурсу або рекреації.

Проте в цьому дослідженні я хочу наголосити на ще одному аспекті, що так само коріниться в кількості населення, однак, на мою думку, чи не найбільше впливає на особливості стосунків між мешканцями сільських поселень. Село передбачає наявність специфічної форми взаємодії, пронизаної соціальними мережами. В умовах браку послуг і товарів, тобто економічних організацій, сільські жителі вдаються до залучення соціальних мереж для вирішення численних повсякденних питань: поїздки в місто за певними товарами, поїздки на роботу/навчання, великих сільськогосподарських робіт тощо. Усі ці щоденні рутинні процеси створюють простір комунікації, що уможливорює тривалі соціальні контакти та спільну дію в необхідних ситуаціях. Власне ця спільна дія і є тією особливістю, яка, як на мене, є визначальною для характеристики феномену сільської взаємодії.

Водночас у сучасних економічних умовах навіть найзагальніші кордони між міським і сільським починають розмиватися внаслідок зміни всієї системи сільськогосподарського виробництва, глобалізації та урбанізаційних процесів.

Між романтичним і прагматичним: спосіб життя в сільському і міському дискурсах

Означивши поняття «місто» і «село» як вихідні конструкції для наступних умовиводів, я маю на меті розглянути, як результати проживання в поселеннях з полярно різною кількістю, щільністю й різноманітністю населення впливає на формування різних норм соціальної взаємодії, що ми їх часто називаємо способом життя. Утім тут також ітиметься про міський і сільський дискурси та уявлення про спосіб життя, які вони конструюють.

Попри загальновживаність терміна «дискурс» вважаю необхідним обумовити, що я матиму на увазі, використовуючи його в цьому тексті. Дискурс – це «фрагмент мови, що віддзеркалює соціальну, епістемологічну та риторичну практику групи; або спроможність мови віддзеркалювати й обмежувати цю практику в групі, а також впливати на неї»¹⁸. Ми осмислюємо свою належність до певного простору у відповідній мовній системі, яка не просто дозволяє спілкуватися з іншими мешканцями цього простору за допомогою одного категоріального апарату, а й накладає цей апарат на наш спосіб бачення простору і формує відповідну оптику.

Такою оптикою є, наприклад, урбанізм як відображення тієї системи невловимих уявлень, що ними ми описуємо суть міського способу життя. Як зазначав Р. Барт, «Місто – це дискурс, і цей дискурс насправді є мовою: місто спілкується зі своїми мешканцями, ми говоримо нашим містом, містом, у якому ми присутні, просто проживаючи у ньому, блукаючи у ньому, спостерігаючи за ним»¹⁹. Звісно, означити всі форми, за допомогою яких ми відтворюємо міський дискурс, було б надто амбітним завданням для такого стислого дослідження, однак вважаю доцільним озвучити приклад такої мови в академічному тексті.

Свідомо ризикуючи втрапити під вплив урбаністичного романтизму автора та захопити ним читача, усе ж не можу не процитувати знаного міського дослідника З. Баумана. Так, аналізуючи стратегії співіснування містян зі значною кількістю незнайомців, З. Бауман не просто осмислює соціальні факти, а викладає їх з точки зору міського дискурсу, що говорить про місто як простір можливостей: «Міське життя за своєю суттю неунікно двозначне. Чим більше і різноманітніше місто, тим більше спокус воно здатне запропонувати. Масове скупчення незнайомців – це та річ, яка одночасно і відштовхує, і притягує. Завдяки цьому в місті постійно з'являються нові групи чоловіків і жінок, які стомилися від монотонності життя в селах і невеликих містах, досхочу ситі рутинною, і прагнуть утекти від безвиході. Різноманітність обіцяє безліч різних можливостей на будь-який смак і для будь-яких умінь, і чим більше місто, тим більша ймовірність того, що воно привабить більшу кількість людей, готових відмовитися від обмежених можливостей, що їх пропонують не такі великі і відповідно не такі терплячі до індивідуальності міста»²⁰.

¹⁸ Джоліф, Л. (2003). Дискурс. У *Енциклопедія постмодернізму*. К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», С.126–128.

¹⁹ Barthes 1986:92 Цит за С.76 *Cities and Urban Culture*

²⁰ Переклад з рос. Полек, Т. (2008). Бауман З. *Город страхов, город надежд. Логос* 3 (66), С. 24–53. 9

Весь наратив про одноманітне життя в селах і малих містечках та різноманітне у великому місті, про спокуси і принади мегаполісу є тієї звичною конструкцією, якою ми описуємо міський спосіб життя. Це не означає, що спостереження З. Баумана упереджені та заангажовані, ні, просто це свідчення того, що його наукові погляди сформувались під впливом романтичного міського дискурсу і частково цей дискурс собою формують.

Головним чинником, до якого апелює З. Бауман, є розуміння міста як скупчення незнайомців. Такий підхід є усталеним у соціологічній думці. Його витоки бачимо ще в Г. Зіммеля, який першим почав досліджувати особливості поведінки містян, що виявляються в байдужості та нервовості та викликані швидкою зміною зовнішніх і внутрішніх вражень²¹. Пізніше вже Л. Вірт зауважив, що містянин щодня стикається з великою кількістю незнайомих людей, тому його повсякденні контакти здебільшого анонімні та не мають емоційних прив'язок, а зовнішня байдужість та замкненість є способом убезпечити себе від надмірного втручання в особистий простір²². Неодноразово питання анонімності порушувала Д. Джейкобс, зокрема в контексті аналізу міської різноманітності та сусідського контролю²³.

Спосіб життя, що його формують численні контакти з незнайомцями, має свою специфіку й відповідну етику. Проте він можливий лише за умови такої економічної системи, яка дозволить людям лишатися анонімними і реалізовувати щоденні потреби за допомогою відповідних економічних інститутів. Мені йдеться передусім про те, що правила гри великого міста передбачають опцію придбання практично будь-якої рутинної послуги від незнайомої людини за відповідну оплату (проїзд, продукти харчування, використання хімічистки, догляд за дітьми тощо) і, очевидно, значний вибір пропонованих послуг. Таку модель уможлиблює велика кількість населення, яка забезпечує економічну спроможність населеного пункту, а це своєю чергою підтягує економічні блага (асортимент товарів і послуг, сітку громадського транспорту тощо).

У такому разі чим відрізнятиметься сільський спосіб життя і як його означає руралістичний дискурс? Прикладом сільського дискурсу в цьому дослідженні стане цитата українського етнологічного археографа В. Наулка: «Село було і залишається життєдайним джерелом національного відродження. Тут досить стійко зберігається традиційна культура, національна мова, різні види народної творчості. Невипадково народна культура нерідко асоціюється з сільською»²⁴. Як бачимо, запропонована цитата відтворює романтичний сільський дискурс, складовою якого є уявлення про збережену традиційну культуру.

Утім важливо розуміти, що село – це простір, де проживають знайомі між собою люди, і саме це уможлиблює існування звичаєвих (традиційних) норм, що передбачають залучення соціальних мереж і визначають усю систему сільського способу життя. В українській історіографії такі правила гри називають громадським побутом, тобто сукупністю узвичаєних норм, що ними керується

²¹ Simmel, G. (1971). *The Metropolis of Modern*. Chicago : Chicago University Press.

²² Вирт, Л. (2005). Урбанизм как образ жизни. У *Избранные работы по социологии : сборник переводов*. М.: ИНИОН, С.93–118.

²³ Джейкобс, Д. (2011). *Смерть и жизнь больших американских городов*. М.: Новое издательство.

²⁴ Наулко, В. (1992). Село на нашій Україні : сучасний стан, проблеми, тривоги (Етнографічний нарис). У *Народна творчість та етнографія*, (4), С.3–12.

²⁵ Гримич, М. (2007). Громада і громадський побут. В *Українська етнологія*. К.: Либідь, С.230.

²⁶ Гримич, М. (2007). Громада і громадський побут. В *Українська етнологія*. К.: Либідь, С.228–236.

²⁷ Гримич, М. (2007). Громада і громадський побут. В *Українська етнологія*. К.: Либідь, С.230.

²⁸ Гримич, М. (2007). Громада і громадський побут. В *Українська етнологія*. К.: Либідь, С.228–236.

певна спільнота для задоволення своїх соціально-економічних і культурних потреб²⁵. Зокрема, у доіндустріальний період громадський побут передбачав громадські трудові звичаї, як то сусідська взаємодопомога та звичаї, базовані на праві користування і володіння; церковне життя сільської громади; звичаї громадського дозвілля; звичаї громадського осуду²⁶. Окремі елементи традиційного громадського побуту функціонують у сільській місцевості досі. У контексті нашого дослідження найбільший інтерес викликають звичаї сусідської взаємодопомоги, тобто рівнозначний/рівноправний обмін працею або послугами між двома або кількома суб'єктами, коли вони спільно почергово виконують (переважно ту саму) роботу спершу в господарстві одного, тоді іншого тощо²⁷.

У широкому сенсі сусідська взаємодопомога передбачає значно більший спектр обміну послугами, ніж просто робота по господарству. Головною причиною появи цього унормованого звичаю стала така економічна ситуація, коли брак фінансової можливості оплатити певну послугу спонукав людей шукати інші способи її отримання. Як зазначає М. Гримич, «характерною ознакою “сусідських” звичаїв було те, що вони функціонували в середовищі переважно однорідних у майновому відношенні та рівноправних (з погляду юридичних відносин) осіб, на відміну від звичаїв щодо найму, котрі передбачали наявність двох нерівноцінних сторін, одна з яких тією чи іншою мірою залежала від іншої»²⁸. Реалії сучасної економічної та політичної ситуацій безперечно різняться з реаліями доіндустріального суспільства, однак практики взаємодопомоги виявилися чи не найстійкішим елементом традиційного громадського побуту. І тут ми повертаємось до економічної спроможності населеного пункту, зумовленої його кількістю населення. Коли доступ до товарів і послуг обмежений та вимагає додаткових зусиль (фінансових, часових, трудових), автоматично вмикаються механізми, спрямовані на ефективне використання наявних ресурсів. Так, не маючи власного автомобіля і знаючи, що автобуса до міста в зручний час не буде, сучасний український селянин цілком логічно попросить свого сусіда, якому теж треба до міста, його підвезти. Натомість у якійсь іншій ситуації він спробує «віддячити» сусідові за допомогою власного ексклюзивного ресурсу (наприклад, догляне його дітей, коли виникне така потреба). Водночас ця взаємодія не сприйматиметься як «послуга за послугу», а скоріше як природна форма сусідських стосунків, тривалих у часі і сповнених численних повсякденних контактів. У такий спосіб взаємна допомога – це завжди взаємна вигода, навіть коли вона не має визначеної і обумовленої форми отримання зворотної подяки.

Запропоновані Л. Віртом категорії кількості, щільності та гетерогенності й пов'язана з ними економічна спроможність населеного пункту безперечно важать у процесі формування міського та сільського способів життя, проте не менше значення має опозиція знайомі/незнайомці, яка пронизує всі елементи повсякденної взаємодії і формує її норми.

Висновки

Термінологічні категорії «місто» та «село» попри масив інтелектуальної критики і застережень продовжують вживатися на позначення протилежностей, а отже, продовжують бути об'єктами соціального, академічного й адміністративного конструювання та залежати від кількості населення. З огляду на те, що в сучасному світі елементи міського способу життя пронизують щоденні практики в усіх формах людських поселень доречним видається простеження ступеня цього впливу на рівні низової повсякденної взаємодії. Утім, слід враховувати спостереження Л. Вірта: зі збільшенням кількості населення, його щільності та гетерогенності збільшується і значення для цього поселення урбанізму як способу життя. Водночас важливою характеристикою міста є наявність цільових об'єднань та економічних інститутів, що забезпечують соціальні потреби, тоді як в селі для цього сформувалась окрема специфічна форма взаємодії, що визначається активним залученням соціальних мереж.

Аналіз щоденного життя крізь призму сільського та міського дискурсів показує, наскільки важать у соціальному конструюванні міського і сільського дихотомія знайомих/незнайомих. Так, урбанізм засвідчує важливість анонімності щоденних контактів, які своєю чергою є елементом міського дискурсу, пов'язаного з категоріями різноманітності, можливостей і спокус. Натомість сільський дискурс апелює до цінності традицій, з поміж яких, на мою думку, важливо виділити звичаї сусідської взаємодопомоги, унормовані в селянських спільнотах. Такі звичаї попри їхній романтичний ореол і приписувану безкорисну дію щодо ближнього насправді мають економічне підґрунтя та зводяться до прагматичного способу отримання товарів і послуг в умовах обмеженого ресурсу шляхом залучення доступних соціальних мереж у вигляді «знайомих» сусідів і родичів.

Tina Polek

VILLAGE AND CITY, OR HOW CULTURAL BOUNDARIES ARE CONSTRUCTED

The article deals with the mechanisms of construction of cultural boundaries between rural and urban settlements. Historiographical analysis helped to outline the approaches to understanding the definition of the concepts of “city” and “village”, as well as disadvantages and advantages of their dichotomous reading. At the same time, economic conditions of modern world stimulate eroding even the most general boundaries between urban and rural because of changing the whole system of agricultural production, globalisation and urbanisation processes.

Considering of social interaction norms, which form the rural and urban lifestyle, helped to analyze the peculiarities of settling in settlements with different numbers, density and heterogeneity of the population. So the dependence of constructing lifestyle representations on urban and rural discourses, as well as the influence of romanticism and pragmatism on the formation of customary everyday practices, was traced in this research. Thus, urbanism shows the importance of the anonymity of daily contacts, which is an element of urban discourse associated with categories of diversity, opportunities and temptations. On the other hand, rural discourse appeals to the value of traditions, for example the customs of neighboring mutual assistance, which are regulated in peasant communities. Such customs, despite their romantic halo, actually have an economic foundation, which could be reduced to a pragmatic way of obtaining goods and services in a limited resource by attracting accessible social networks in the form of neighbors and relatives.

Key words: village, city, constructionism, discourse-analyses.

ДЖЕРЕЛА ДО ІСТОРІЇ МІСТ: ПУБЛІКАЦІЯ ТА КРИТИКА

УДК 94(477-25):2-523

Мар'яна Долинська,

д. і. н., професор,
Український Католицький Університет
e-mail: mardol@ucu.edu

ПОЧАТКИ ПРОСТОРОВОЇ ЛОКАЦІЇ ЛЬВОВА В ОСТАННІЙ ТРЕТИНІ XIII СТОЛІТТЯ

Уява про просторову структуру Львова кінця XIII ст. залишалася незмінною протягом останніх ста – ста п'ятдесяти років. Так само усталилося переконання, що князь Лев надав першому німецькому війту Бертольду Штехеру нерухомість у межах і поруч сучасного містечка Винники.

Однак просторовий ретроспективний аналіз показує, що ще до надання Львову магдебурзького права Казимира III у 1356 р. існували як мінімум три об'єкти з рисами, що відповідали засадам просторовій локації міста на магдебурзькому праві: лан, млин та міське село. Перший з них – лан костелу Діви Марії – тягнувся між Старостинською юридикою (колишнім подолом княжого періоду) і міським селом Замарстинів, а млин Штехера розташовувався безпосередньо поруч перших двох. Аналіз низки документів дозволяє стверджувати, що міське село Замарстинів було засноване ще в останній чверті XIII ст. і мало статус маєтку війта Штехера і, очевидно, іншу назву. Ці просторові об'єкти, згадки про іригаційні роботи князя Лева та окремі планувальні особливості магдебурзького середмістя переконують, що в просторовому вимірі магдебурзьке право поширилося на Львів у княжу добу наприкінці XIII ст.

Ключові слова: лан і млин костелу святої Діви Марії, Бертольд Штехер, Замарстинів, просторовий устрій міста, пізньосередньовічний Львів

Упродовж останніх десятиліть з'явилися переконливі твердження про надання Львову магдебурзького (німецького) права ще в княжі часи. Більшість авторів датують цей процес останньою третьою XIII ст. за часів князя Лева Даниловича¹. Аналіз просторової структури міста в ретроспекції та деяких його природно-топографічних особливостей також підтверджує вірогідність такого факту і дає змогу твердити про елементи просторової локації міста на засадах магдебурзького права вже за княжої доби.

¹ Капраль, М. (1998). Привілеї міста Львова XIV–XVIII ст. (історико-джерелознавчий огляд). Привілеї міста Львова (XIV–XVIII ст.). Збірник документів. Львів, с. 15–16; Войтович, Л. (2014). Лев Данилович, князь галицько-волинський (бл. 1225 – бл. 1301). Львів, с. 155–157. Леонтій Войтович вважає, що в цей час за нормами магдебурзького права могли жити і такі міста, як Перемишль та Володимир: там само. с. 156.

² Долинська, М. (2006). Історична топографія Львова XIV–XIX ст. Львів, 2006. 356 с.

³ Лан – одиниця площі, рівна приблизно 25х104 м², територією, виміряною в ланах, у пізньому Середньовіччі наділялися магдебурзькі міста. У натурі це була дуже витягнута земельна ділянка довжиною біля 2300 м і шириною понад 100 м: Могитич, Р. (2003). Передмістя самоврядного Львова у першій половині XVII ст. *Вісник “Укр-західпроектреставрації”*. Ч. 13, с. 33. Первісно “лан” означав винятково одиницю площі, а в процесі формування загального міського простору поступово перетворився на термін для характеристики великого земельного наділу єдиного власника. Обшари – обмежена частина простору, переважно чимала (Słownik języka polskiego, доступний за відсиланням: <http://sjp.pwn.pl/szukaj/obszary>); обшари, надані місту 1415 і 1444 рр., прилягали до території, виміряної в ланах, і не мали кількісної характеристики.

⁴ Привілеї... с. 33–36. Док. № 3.

⁵ Sta łanów inwentarz główny z osobna każdego verificatią, na sześć tractatów rozdzielony, в Zubyk, R. (1930). *Gospodarka finansowa miasta Lwowa w latach 1624–1635*, Lwów, s. 461.

⁶ Центральний державний історичний архів України (далі – ЦДІА України у Львові. Ф. 52 (Магістрат міста Львова). Оп. 1. Спр. 108. Арк. 18 зв. («За яким Замарстиновом від узбіччя є ще один лан, останній зі ста, за столоновим привілеєм належний до костелу Діви Марії, власниками якого є їх милості пани ксьондзи прелати»).

⁷ Sta łanów inwentarz... s. 461.

⁸ Привілеї...с. 35. Док. № 3.

Адміністративно-територіальний поділ магдебурзького Львова фактично не мав цілісного комплексу ознак, класичних для таких міст. Прямокутник Середмістя оточували терени двох передмість, до яких від півночі, заходу і півдня прилягали засновані в різний час села (Малехів, Замарстинів, Клепарів, Голоско Мале і Велике, Брюховичі, Скнилівок, Кульпарків, Зубря, Сихів), що належали місту – міській Раді. Окремим анклавом між Замарстиновом, Малеховом і Середмістям вклинювалася так звана Старостинська юридика королівської юрисдикції². Аналіз послідовності набуття у власність міста ланів і обшарів³, їхнє загосподарювання показує, що на тлі чіткої ланової структури передмість трапляються винятки, які можна пояснити хіба що складенням окремих просторових об’єктів раніше від інших.

Як впливає з локаційного привілею князя Володислава Опольського від 1368 р.⁴, лани тягнулися від «чола» мурів, тобто їхні вузькі сторони були розташовані паралельно до прясел міських фортифікацій, а самі лани розходилися від них радіально, утворюючи в такий спосіб територію Галицького передмістя. Лани Краківського передмістя, Клепарова та обох Голосок охоплювали терени, які тягнулися в напрямку схід-захід, на території Замарстинова лани розташовувалися в південно-північному напрямку.

У пізніших документах, зокрема Інвентарі 100 ланів⁵, мабуть для полегшення обліку нерухомої власності, територія Галицького передмістя поділена на 4 тракти, які можна вважати умовними частинами цього передмістя. Кожен з них мав свій порядковий номер і складався з декількох ланів. П’ятий тракт збігався з Краківським передмістям, шостий об’єднував міські села.

І вже наприкінці цього документа (з абзацу) вписано «один останній лан». У чорновому варіанті Інвентаря: «Za którym Zamerstynowem od zboczu iest ieszcze ieden łan ze stu ostateczny z przywileiu stolonowego kościołowi P[anny] Mariey należący którego są possesormi toy M[ościowie] PP[anowie] Xięza p[ra]łaci»⁶ («За тим Замарстиновом біля узбіччя є ще один лан, із [усіх] ста – останній; відповідно до столонового привілею належить костелу Діви Марії, власниками якого є пани ксьондзи прелати»). У чистовому варіанті: «Po których ostaje w końcu Zamerstinowa o granicę Zboiskami na kościół Panny Marjej przywilejmi głównemi stolanowemi wyłączony i darowany z młynem tamże ostatni łan l»⁷ («Після яких залишається в кінці Замарстинова біля межі зі Збоїськами на костел Діви Марії привілеями головними столоновими виключений і дарований з млином останній лан l»). Формулювання чистового варіанта «Головного інвентаря...» дуже нагадує перекладений з латини фрагмент тексту локаційного привілею Владислава Опольського 1368 р.: «Крім того, млин згаданого костелу святої Діви Марії, що з давніх часів і навічно до цього костелу приданий, разом з одним ланом, що також цьому костелові належить, до згаданих 100 ланів приєднуємо. І млин пана Григорія Штехера, львівського міщанина, в межах і розмірах (так в перекладі) вищезгаданих 100 ланів чи мансів також хочемо залишити»⁸.

⁹ Долинська, М. Історична топографія... с. 145–150.

¹⁰ Sta łanów inwentarz... s. 461; Долинська, М. (2005). Неопублікований список «Головного інвентаря ста ланів...» 1608 р. для міста Львова. *Наукові зошити історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка: Збірник наукових праць*. Вип. 7, с. 103.

¹¹ Akta Grodzkie i Ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego Bernardyńskiego we Lwowie. (1872). Т. 2. Lwów, s. 1.

¹² У документі 1607 р. він фігурує як млин прелатів, який називають Штехерівським, пізніше він іменувався млином каноніків, млином капітули: Долинська, М. Історична топографія... с. 218–220.

¹³ Долинська, М. (2008). Елементи локації Львова у княжу добу. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. Т. 255: Праці комісії архітектури та містобудування, с. 78–85.

* Територія млина знаходиться на терені Лакко-фарбового заводу при вул. Хімічний.

** Лан починався від стику пр. Вячеслава Чорновола з вул. Хімічною, його довга сторона тягнулася вздовж цієї вулиці і вул. Жовківської до перетину вулиць Вячеслава Липинського та Богдана Хмельницького.

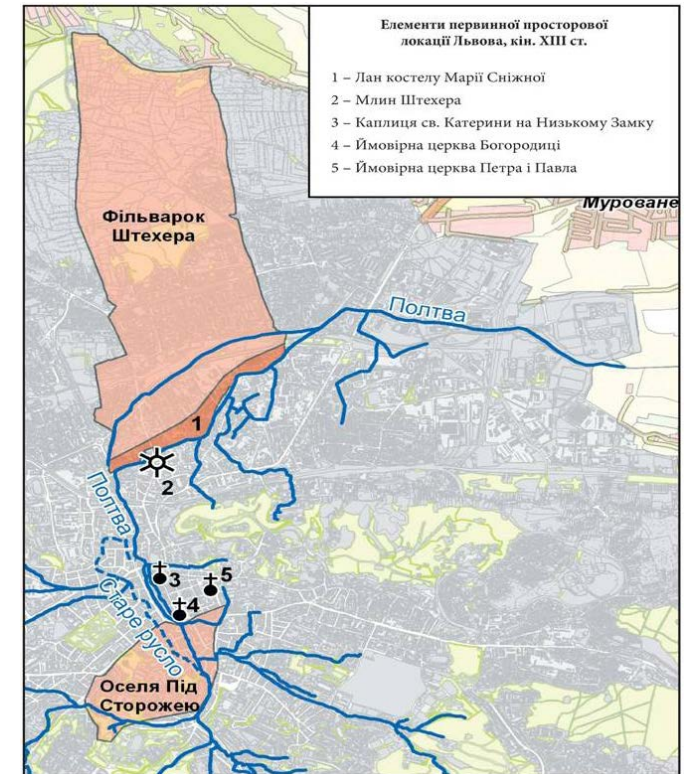
¹⁴ Козубська, О. (2001). Львівський костел Марії Сніжної в історіографії. *Наукові зошити історичного факультету Львівського національного університету ім. І. Франка: Збірник наукових праць*. Вип. 4, с. 327–333.

Чому документ XIV ст. окремо виділяє один єдиний зі ста ланів? Причина, найправдоподібніше, полягає в тому, що з послідовного опису ста ланів він випадав, виокремлюючись топографічно – місцем свого розташування. Як відомо, земельні надання магдебурзького міста склалися з величезних компактних наділів⁹, а лан «Діви Марії» виокремлювався в просторі, тому логічно було також і описувати його окремо, що, до речі, збереглося і в традиції пізніших фіскальних документів¹⁰. Не випадково в привілеї 1368 р. наступне речення після згадки про «останній один» лан вказує млин Г. Штехера, розташований на території 100 ланів.

Імовірний предок Григорія Бертольд Штехер був війтом німецької громади міста, і князь Лев надав йому у власність млин (та село Малий Виник)¹¹, що засвідчує впровадження як елементів правової локації магдебурзького міста, так і просторових рис, характерних для цього права.

Млин Б. Штехера належав його спадкоємцям щонайменше до кінця XIV ст., зберігав свою назву до XVII ст.¹² і проіснував на незмінному місці аж до початку XX ст.¹³ Попри територію, що належала до млина*, у північно-східному напрямку тягнувся 1 лан**, вимірний і подарований костелу Марії Сніжної раніше, ніж решта земельних донатів Львова. Оскільки історіографічна традиція пов'язує побудову названого костелу з дружиною князя Лева Констанцією¹⁴, найімовірніше, і вимірювання цього лану мало відбутися за його володарювання.

Ще 2 лани неправильної форми розташовувалися далі на південь від згаданих лану і млина й мали нетипову форму, наближену до трикутника, сторони якого тягнулися від Галицької брами вздовж східних схилів Калічої гори, далі – на південь до злиття річки Свинорії і Срібного потоку з Полтвою, звідки – дещо східніше назад на північ до південного прясла міських фортифікацій та

Просторові елементи магдебурзького права у Львові кінця XIII – початку XIV ст.

Реконструкція Мар'яни Долинської (подано за: Атлас українських історичних міст. – Т. 1: Львів)

Привілей Казимира III на право власності на нерухомість нащадкам війта Бертольда Штехера від 22 серпня 1352 р. Пергамент, на шовковому червоному шнурку пошкоджена печатка.

Опубл.: AGZ, t. II, стор. 1–3.

Зберігається: Центральний державний історичний архів України у Львові, ф. 131, спр. 2.

¹⁵ Zubyk, R. (1930). Gospodarka finansowa miasta Lwowa w latach 1624–1635. Lwów, s. 75.

¹⁶ Долинська, М. Історична топографія... с. 149–150.

¹⁷ Там само. с. 157–159.

¹⁸ ЦДІА України у Львові. Л. Ф. 52. Оп. 1. Спр. 492. Арк. 102.

вздовж нього. У межах цих ланів знаходилася реміснича оселя «Під Сторожею». Згадка про чинші з неї, які почали надходити до міської каси від 1404 р.¹⁵, спонукає до гіпотези про зумовлення нетипової конфігурації ланів окремого тракту тим, що на момент першої відомої земельної донації (1356 р.) їх уже виміряли і тоді просто внесли такими, якими вони були на той час, до загального ареалу¹⁶.

Отже, перед привілеєм Казимира III 1356 р. про надання Львову магдебурзького права існували як мінімум три територіальні об'єкти з рисами, притаманними просторовій локації міста з магдебурзьким правом. Два з них – лан костелу Діви Марії та млин Штехера – розташовувалися поруч, а від півночі лан костелу Діви Марії межував з міським селом Замарстинів. Як уже згадано, лани цього села орієнтовані в напрямку південь–північ, тобто тягнулися перпендикулярно до ланів Краківського передмістя та решти розташованих у цій частині львівського терену міських сіл (Клепарова, Голоска Великого і Малого). Логічно припустити, що територія майбутнього села Замарстинів сформувалася дещо раніше від першої земельної донації 1356 р., коли в ареалі 70 ланів король Казимир III надав місту терени, на яких згодом сформувалися Галицьке і Краківське передмістя¹⁷. На користь цього припущення свідчить документ, складений у Замарстинові 25 січня 1605 р. – Акт опротестування [меж] між гміною Замарстинова і Львовом та вирок суддів (Akta protesty między gminą Zamarstynowa a gminą m. Lwowa i wyrok inkwizytorów¹⁸). Він розпочинається з твердження, що на той час використання землі склалося не на користь замарстинівського двору, а далі подано, так би мовити, коротку історичну довідку Замарстинова. Вона розпочинається з інформації про те, що Петро Штехер (Petrus Stecher) був райцею міста Львова та власником Замарстинова, так само як і його предки. У 1423 р. Штехери продали Замарстинів Янові Зомерштейну і від того часу родина

¹⁹ ЦДІА України у Львові. Л. Ф. 52. Оп. 1. Спр. 492. Арк. 109.

²⁰ Там само. – Арк. 156 зв.

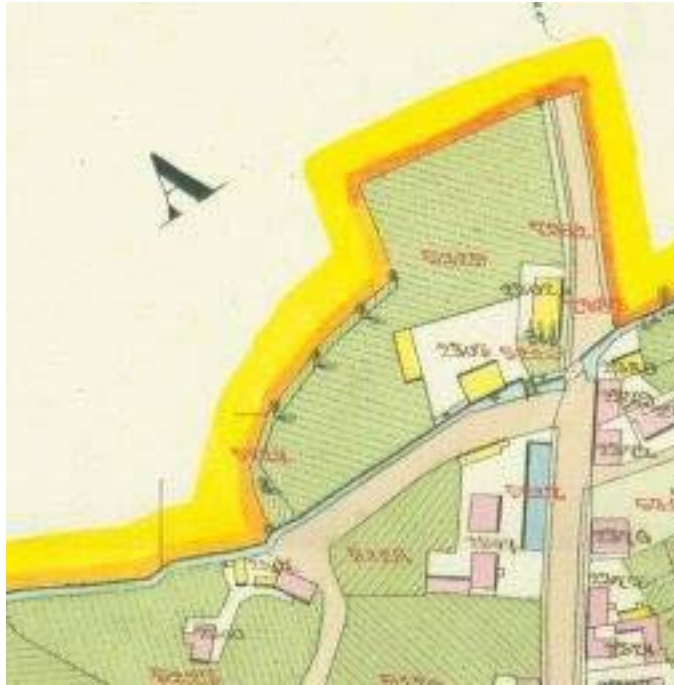
Фрагмент кадастрової карти 1849 р., де межа передмістя «кутом», в якому розташований млин, вклинюється на терени села Замарстинів. Зберігається: Центральний державний історичний архів України у Львові, ф. 186, оп. 8, спр. 629, арк. 7.

* Прут (chorda, fenus)=7,5 ліктя, шнур як міра довжини =10 прутів, малий шнур=10 малих прутів=125 стіп (1 ст.=0, 314 м), 1/2 курії=60 стіп (21,3 м)=4 пруги.

²¹ ЦДІА України у Львові. Ф. 52. Оп. 1. Спр. 492. Арк. 111 зв.

²² Там само. Арк. 109 зв.

²³ Долинська М. Історична топографія... с. 149–150, 154–155, 218–221.

Зомерштейнів отримала прізвисько Штехер. Штехера польською мовою називали Стачора (staczora), а руською – Снадзь (snadz), бо вживані в німецькомовній грубій книзі привілеїв від 1423 р. чужі слова були важкі для вимовляння (вжитку) полякам і русі («... zathym polakom albo russi nie własnie słowa były do wymowy»)¹⁹.

Інший запис того ж акта стверджує: за свого життя Ян Зомерштейн купив від Петрової Штехерої (Piotrowey Stecherowey) дев'ять прутів спадщини при млині Грегора Штехера²⁰, які після його (Зомерштейна) смерті успадкувала Катаріна. Райці додали йому ще один прут, щоб була вільна дорога до його фільварку біля Голоска, щоб і фільварок, і гребля краще прилягали до міста. [Територію, якою володіють усі Зомерштейни] між межами Головська і Збоїськ називають фільварковою осадою і Волею, завши-

ршки десять прутів*. До 1502 р. Замарстинів переходив до різних спадкоємців, з яких Петер Ліндрж (Piotr Lindrz) заснував (?) Волицю і Заріччя або Поріччя (Wolica y Zarzeczce albo Porzeczce zasiadło). Як райці отримали на них право – не відомо, у документах щодо цього немає нічого, вони починаються лише від 1603 р.²¹

Водночас в іншому місці сказано, що, як можна з'ясувати з Раєцьких книг 1599 р., у Замарстиніві тягнувся лан костелу Діви Марії, виділений зі ста ланів і успадкований від монахинь (Co z Act pp[anów]. Radziec Lwowskich... A[nno] 1599. I thu in bonis Zamerstynow 1 łan Panny Maryi rzeczony *divisione* centum laneorum didycowane od pp[anien]. Kościelnych²²).

Згадані в різних місцях прізвище Штехерів, лан костелу Діви Марії (Марії Сніжної), присілки Поріччя і Волиця, млин, що належав до Замарстинівського маєтку (млин Штехера)²³, дають підстави вважати, що йдеться про первинне ядро просторової локації міста на магдебурзькому праві останньої третини XIII ст., коли князь Лев наділив німецького вейта Бертольда Штехера нерухомістю (млином і місцевістю Винник). Адже всі згадані просторові елементи оточували міське село Замарстинів: лан відділяв його на півдні від Старостинської юридики (королівського Краківського

²⁴ Зубрицький, М. (2013). Село Мшанець Стarosамбірського повіту. Матеріали до історії Галицького села. Зібрані твори і матеріали. Т. 1. Львів, с. 297.

²⁵ Там само.

* Штучне русло Полтви (каналізоване на зламі XVIII–XIX ст.) пролягало від кінця просп. Т. Шевченка до початків просп. В. Чорновола.

²⁶ Ісаєвич, Я. (1996). «Альтана посеред раю»: Львів у 1582–1602 рр. Львів: Історичні нариси. Львів, с. 38.

²⁷ Долинська, М. Історична топографія... с. 207–208. Для прикладу, в «Головному інвентарі...» 1608 р. Зазначено: «wdłuż iedne strone przez Garcarskiey ulicy, gdzie on meast stary dzieli brzegami te przedmieską osade» (ЦДІА України у Львові. Ф. 52, оп. 1, спр. 108, арк 12–12зв.). Meast (від франц.) – канал.

²⁸ Атлас українських історичних міст. (2014). За наук. ред. М. Капраля. Т. 1: Львів. К., 95 с. + 25 оригінальних карт, 11 карт-реконструкцій, 6 видів міста. Плани і карти. 1.3.

передмістя), на західній межі лану стояв млин Штехера, а далі на захід локалізовані присілки Поріччя і Волиця.

Надзвичайно цікавим є документ, у якому площа Замарстинова подана не в ланах, а прутах. Ця одиниця мусила бути дуже архаїчною, адже не може мати нічого спільного з відомими в історичній метрології прутами, оскільки названі пруту не є співмірними навіть з вузькою стороною лану (5,33 м – прут і понад 100 м – вузька сторона лану). Етнографічні дані кінця XIX ст. свідчать, що на той час лан мав 16 прутів або шнурів 6-ліктьових²⁴. Крім того, при вимірюванні площі його довжина не була однаковою, а «поселенці дбали лише про означене ширини лану»²⁵.

Перелічені нюанси схилиють до висновку, що якийсь Штехер (можливо, навіть Бертольд) був засновником і першим власником пізнішого Замарстинова, усталена у львівських джерелах історична назва якого походить від прізвища пізніших власників.

У такому разі вже в останній третині XIII ст. склалася цілісна система просторових елементів, локованих відповідно до магдебурзького права, яка об'єднувала терен маєтку (фільварку Б. Штехера), прилеглий до нього його ж млин і 1 лан костелу Марії Сніжної.

Так само деякі просторові елементи дають змогу допускати вірогідність започаткування й забудови середмістя за княжої доби. Північна лінія оборонних мурів і паралельна до неї вулиця Вірменська не прилягають до західного і східного прясла під прямими кутами, утворюючи трапецієподібний план середмістя. Природні умови (рельєф і відсутність річок) дозволяли на цьому терені виміряти «місто в мурах» ідеального квадратного плану. Відхилення від просторових засад магдебурзького середмістя можна пояснити існуванням забудови на цьому місці перед його вимірюванням. Також на зміну конфігурації середмістя впливало штучне русло Полтви*. Мартин Груневег, німецький купець (пізніше – монах), який мешкав у Львові впродовж 1582–1602 рр., розповідаючи про часи князя Лева, стверджував: «оскільки в ті часи Полтва блукала по долині й утворювала в лісі під узгір'ям велике болото, князь розпорядився збирати воду в рів і відводити її, осушувати землю... А тоді князь Лев почав під своїм замком вимірювати місто...»²⁶. Останню фразу витлумачити однозначно важко. Відсилання до старого русла Полтви фігурують у документах до XVII ст.²⁷, а карти зберігають його зображення до кінця XVIII ст.²⁸ Якщо князь Лев дійсно проводив меліораційні роботи, то їхньою метою могло бути не тільки осушення терену, а й використання штучного русла для оборони міста. Безпосередня близькість нового русла до середмістя і Низького замку, як і у випадку з північною лінією фортифікацій, наводить на думку, що ці терени вже освоювалися (збудовувалися) наприкінці XIII ст.

Каплиця святої Катерини на території Низького замку була чи не однією з найдавніших львівських церков, що виконувала функцію княжої замкової каплиці. Мартин Груневег вважав, що вона колись «була руською, як ще й тепер свідчить вся її будова», згадав про гарні «мальовила єван-

²⁹ Ісаєвич, Я. «Альтана...» С. 41.

³⁰ Chodyniecki, I. (1865) Historia stół. krol. Galicyi i Lodomeryi m. Lwowa od założenia jego aż do czasów terazniejszych w r. 1829 wydana. Wydanie wznowione. Lwów.

³¹ Ісаєвич, Я. «Альтана...» с. 42.

гельських історій і святих, все на руський лад»²⁹. На території середмістя за княжих часів могли бути й дві інші церкви. Ще до XVII ст. зберігалася пам'ять про те, що і на місці сучасних будівель римо-католицького кафедрального костюлу³⁰ й монастиря домініканського ордену за часів князя Лева стояли руські церкви. Щодо останньої М. Груневег переконливо обґрунтовує, що образ (ікона) Марії «...пам'ятає початки храму; раніше він, без сумніву, був у пошані в русинів та греків»³¹. Якщо парафіяльні або монастирські церкви будувалися у якомусь конкретному місці, то неподалік від них мусили бути будинки міщан, а це ще раз переконує, що міська забудова існувала на теренах так званого «міста в мурах» князя Лева.

Отже, аналіз просторового розташування нерухомості родини Штехерів вказує на те, що у Львові ще в княжу добу утворилося просторове осердя магдебурзького міста, що розташовувалося на терені пізнішого міського села Замарстинів, безпосередньо поблизу княжого подолу (пізнішої Старостинської юридики). Не можна виключати, що саме в той час забудовувалося і майбутнє «місто в мурах».

References

- Kapral, M. (1998). Pryvileii mista Lvova 14–18 st. (istoryko-dzhereloznavchyy ohliad), in Pryvileii mista Lvova (14–18 st.). Zbirnyk dokumentiv. Lviv.
- Voytovych, L. (2014). Lev Danylovych, kniaz halytsko-volynskyy (bl. 1225 – bl. 1301). Lviv.
- Dolynska, M. (2006). Istorychna topohrafiia Lvova 14–19 st. Lviv.
- Mohytych, R. (2003). Peredmistia samoriadnoho Lvova u pershiy polovyni 17 st. *Visnyk «Ukrzakhidproektrestavratsiia»*. Ch. 13.
- Słownik języka polskiego, (doi: <http://sjp.pwn.pl/szukaj/obszary>).
- Tsentrálny derzhavnyy istorychnyy arkhiv Ukrainy u Lvovi, (dali – TsDIA Ukrainy u Lvovi). F. 52 (Mahistrat mista Lvova). Op. 1. Spr. 108.
- Akta Grodzkie i Ziemske z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego Bernardyńskiego we Lwowie. (1872). T. 2. Lwów, s. 1.
- Dolynska, M. (2005). Neopublikovany spysok «Holovnoho inventaria sta laniv...» 1608 r. Dlia mista Lvova. *Naukovi zoshyty istorychnoho fakultetu Lvivskoho natsionalnoho universytetu im. I. Franka: Zbirnyk naukovykh prats. Vyp. 7*, s. 89–105.
- Dolynska, M. (2008). Elementy lokatsii Lvova u kniazhu dobu. *Zapysky Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka*. T. 225: *Pratsi komisii arkhitektury ta mistobuduvannia*, s. 78–85.
- Kozubzka, O. (2001). Lvivskyy kostel Marii Snizhnoi v istoriohrafii. *Naukovi zoshyty istorychnoho fakultetu Lvivskoho natsionalnoho universytetu im. I. Franka: Zbirnyk naukovykh prats. Vyp. 4*, s. 327–333.
- TsDIA Ukrainy u Lvovi). F. 52 (Mahistrat mista Lvova). Op. 1. Spr. 492.
- Zubrytsky, M. (2013). Selo Mshanets Starosambirskoho povita. Materiialy di istorii Halytskoho sela. Zibrani tvory i materiialy. T. 1, Lviv.

- Isaievych, Ya. (1996). «Altana posered raiu»: Lviv u 1582-1602 rr. Lviv: Istorychni narysy. Lviv.
- Atlas ukrainskykh istorychnykh mist. (2014). Za nauk. red. M. Kapralia. T. 1: Lviv. Kyiv.
- Chodyniecki, I. (1865). Historia stół. krol. Galicyi i Lodomeryi m. Lwowa od założenia jego aż do czasów teraźniejszych w r. 1829 wydana. Wydanie wznowione. Lwów.

Maryana Dolynska

THE BEGINNINGS OF THE SPATIAL LOCATION OF LVIV IN THE LAST THIRD OF THE 13TH CENTURY

The researches during the last 20 years have showed that there were some spatial features of Magdeburg (city) rule in that time. Primarily the structure of the town was similar to other Central or Western European towns: a castle (castrum, burg, grad, dytynets) and an extensive settlement (podil), the latter having no fortifications and being where merchants and craftsmen lived. The initial formation of the city territory based on the principles of the space location of the cities of the German law started around the 70-th years of 13 century – the times of rule of duke Lev.

No research this period the author have applied the methodology of recreating the historical topography based on retrospective comparison of the prestatistical sources and applying it to the historical maps of the period.

The primary Lviv space of the 13th century was based on the real-estate of the first Lviv «advocatus», Bertold Stecher, and the «laneus» area of Maria Snizhna Church. (Laneus – medieval measure of area, the similar term «mansus»)

The 1368th manuscript explained the German family Stecher received land from Duke Lev without being subject to any rent. This real-estate consisted of three parts; the villa (a house in the countryside); allod (the land owned and not subject to any rent); and the molendinum (mill).

After the late 19th century comment to Latin text insisted that all of these parts of real-estate were Everyone of Lviv's historians knows were sure these advocate Bertold Stecher's real-estate (villa Maly Vynyk, allod Podpresk and molendinum Schilzkikut) were nearby contemporary town Vynnyky and far from 13th -14th cc. town of Lviv and far one from another.

Using both the method of the retrospective location of real estate and systematic-criterion approach allows to made hard conclusion, that originally, the Maria Snizhna church «laneus» was near the Stecher mill and this «laneus» had divided the Duke's jurisdiction from the Stecher settlement. Villa Maly Vynyk have changed its name to «Zamars-tyniv». All these real-estate parts constituted the core of the town of the Magdeburg rule.

Lviv's downtown (town within walls) has the typical Middle Age's spatial urban form, but some specific of it shows it was founded in late 13th century

Key words: Church st. Maria «laneus» and mile, Bertold Stecher, Zamarstyniv, spatial urban form, Late Middle Ages Lviv.

УДК 930.25 (477.83)

Соломія Гребеняк,

бакалавр історії, студентка Højskolen Snoghøj (Denmark)

Галина Шепель,

старший викладач, Український Католицький Університет

Мар'яна Долинська,

д.і.н., професор, Український Католицький Університет

**ПРИВІЛЕЙ КОРОЛЯ КАЗИМИРА ІІІ ВІД 22 СЕРПНЯ 1352 р.
ІСТОРИКО-ФІЛОЛОГІЧНА ПЕРСПЕКТИВА:
ІСТОРИЧНЕ ТЛО, СТРУКТУРА ДОКУМЕНТА,
ПЕРЕКЛАД, КОМЕНТАРІ**

¹ Купчинський, О. (2011). Прикладна архівістика та спеціальні історичні дисципліни. Львів, с. 142–143.

² Долинська М. Історична топографія... С. 218–220.

³ Її ж. Елементи... С. 78–85.

Привілей 1352 р. – перший відомий документ Казимира ІІІ, що стосується міста Львова, виданий нащадкам львівського війта Бертольда і засвідчував право на вічне володіння маєтками. Існує сумнів щодо автентичності привілею, адже він є підтвердженням грамоти князя Лева, оригіналу якої нині немає¹. Та поставлене завдання полягає не так у дослідженні правдивості документа, а безпосередньому аналізі змісту, а саме: зосередимося на одному з об'єктів привілею – млині, більше відомому як «млин Штехера». Саме про нього йдеться і в наступних привілеях 1368 р. і 1372 р. Можливо, згадка про млин у документі 1352 р. є першою, яка розповідає про власність роду Штехерів. Млин належав родині щонайменше до кінця XIV ст., зберігав свою назву до XVII ст.² і проіснував на незмінному місці аж до початку XX ст.³

До дослідження привілею 1352 р. наприкінці XIX ст. вдавався Антін Петрушевич, його коментарі опубліковані при тогочасному виданні, проте деякі інтерпретації пояснення самого тексту зумо-

© Гребеняк Соломія, Шепель Галина, Долинська Мар'яна, 2019

вили помилкові твердження та неоднозначні гіпотези, які на сьогодні є усталеними, хоча, з великою ймовірністю, помилковими трактуваннями. Найбільше їх виявлено у відтворенні денотатів – описів отриманих Бертольдом Штехером маєтностней. Адже через схожість із сучасними для А. Петрушевича поняттями первинні назви могли бути осучаснені.

Існує документ і в українському анонімному перекладі у виданні 1986 р., проте виявлені мовні огріхи віддаляють текст від латинського оригіналу. Оформлення й коментування привілею 1352 р. здійснено за всіма археографічними засадами. Переклад документа максимально наближений до мови оригіналу, впорядковується написання великої літери та знаків пунктуації, збережено особливості ділового стилю латинської та польської мов. Структура документа та перекладу виглядає так:

I. Документ.

1. Дата і місце надання.
2. Анотація змісту грамоти.
3. Наукова легенда, що інформує про:
 - оригінал та місце зберігання;
 - публікації;
 - опублікований переклад.
4. Оригінальний текст документа.
5. Текстові примітки.

II. Переклад.

1. Текст перекладу.
2. Примітки і коментарі.

Переклад: Соломія Гребеняк, Галина Шепель.

Коментарі: Соломія Гребеняк, Галина Шепель, Мар'яна Долинська

1352 р., серпня 22, м. Львів. – Казимир III засвідчує Георгію, Рупертіві і Маргариті, дітям покійного львівського війти Матвія, право на вічне володіння: млином Сільський кут, маєтком Малий Виник і алодною власністю, що зветься Подпреск – майном, яке подарував князь Лев їхньому дідові, львівському війтові Бертольдові

Ориг.: ЦДІАЛ. – Ф. 131. – Оп. 1. – Спр. 2.

Опубл.: Akta Grodzkie i Ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego Bernardyńskiego we Lwowie. (1872). (далі – AGZ). Т. 2. Lwów, s. 1–3.

Перекл.: Історія Львова (1986) в документах і матеріалах. Збірник документів і матеріалів. Київ, с. 15–16.

In nomine Domini amen. Quoniam ab humana memoria omnes res elabuntur, si non sint solempni Titulo Literarum et fidedignorum Testimonio perhennate, Nos igitur Kazimirus Dei gracia Rex Polonie, Cracovie,

Sandomirie, Lancicie, Cuiavie, Pomarie (sic) et Russie Notum facimus tam presentibus quam futuris, Quod in Nostra Nostrorumque baronum presencia Constituti discreti viri Georgius et Rupertus, fratres et Germani filij Condam Mathie bone memorie advocati Lemburgensis, Cum domina Margaretha, sorore Ipsorum uterina, sufficienter et probabiliter Nostram Edocuerunt Magestatem, Quomodo molendinum Schilzkikut Cum piscina anteq̃ Civitatem Lemburgensem situatam, Inquo (sic) Quidam molendino singula frumentorum genera moluntur seu molere possunt preter solum brazeum, Et villam maly wynik dictam Eciam cum molendino et piscina et thaberna in eadem situatis una cum allodio Podpresk dicto, adeandem (sic) villam pertinentes cum omnibus eorum utilitatibus, usufructibus, luribus, Dominys, proventibus, Censibus Exnunc ibidem existentibus, agris cultis et in cultis (sic) et Eciam de novo exstirpandis, Silvis, Rubetis, Nemoribus, aucupacionibus, venacionibus, aquis aquarumve decursibus, pratis, pascuis Cum omnibus quoque adherencys infra limites dicte ville Maly Wynyk et allody supradicti, Que ibidem sunt et infuturum excogitari possunt, Pater ipsorum supradictus pro certa emerat pecunie summa, Que inquam bona Discreto viro Bertholdo, Olym advocato Lemburgensi, Avo ipsorum, Per magnificum principem felicis recordacionis Dictum Leonem Ducem Russie pro suis fidelibus servicys donata dinoscuntur, Graciose petentes nostram excellenciam, ut predicta omnia bona ipsis privilegio nostro Regali incorporare et confirmare dingnaremur (sic). Nos vero subditos nostros in ipsorum luribus Conservare volentes Et presertim incolas nostre civitatis Lemburge, Exnunc prefata bona supradictis Georgio, Ruperto et Margarethe et eorum posteris Appropriamus, in Corporamus (sic), tribuimus et donamus et Tenore presencium perpetue Confirmamus perpetuis temporibus iure hereditario pacifice possidenda, habenda, tenenda, vendenda, libere resingnanda (sic), Quemadmodum ipsorum placuerit voluntati. Insuper Nos animadvertentes fidelia supradictorum Georgy, Ruperti et Margarethe servicia, nostre magestati temporibus opportunis creberrime exhibita, Propter que humilimis petitionibus ipsorum decrevimus gratuite inclinari Ipsostque Condingna reconpensa provide remunerari Ex Nostra speciali gracia Sic ex lam dicti Nostri fideles Georgius, Rupertus et Margaretha eorumque posterij Molendina ipsorum supra scripta Construere, unum quodque Cum tribus et quodquot Rotis Ipsi placuerit et edificare valebunt, Eciam et Rivulos seu aquarum meatus de montibus et vallibus per silvas et Campos perprata (sic) et paludes quocunque modo pro utilitate et profectu eorum molendinorum melius possint excogitare, plenam habent ducendi potestatem, Omni impedimento Guiusvis status et condicionis dominorum seu eorum procuratorum procul moto. Harum nostrarum sub Testimonio Literarum Volumus et Quod nullus ludicum prefati Regni Russie habeat ludicare Kmethones et incolas supradicte wille Maly Wynyk nisi heredes veri et possessores lam dicte wille. Ily et enim possessores seu heredes Cum uno balistario servire tenebuntur, quocienscunque expedicio generalis in Terra Russie fuerit proclamata. In Cuius rei Testimonium presentes fieri iussimus et sigilli nostri Regalis appensione roborari. Actum et datum Lemburge feria quarta infra Octavas assumptionis sancte Marie virginis gloriose (22 Sierpnia) Anno domini M. CCC. Quinquagesimo secundo, presentibus strenuis et validis floriano nostro Cancellario, Henrico Castellano Wysliciensi, Hermanno procuratore generali, abraham Capitano Russie, Prandotha magistro coquine nostre et Nycolao Dalawsky.

Переклад:

В ім'я Господа амінь. Оскільки всі речі забуваються, якщо вони не збережені відповідно до усталеного порядку в грамотах і в надійному свідченні тих, хто заслуговує довіри, то ми, Казимир Божою милістю король

Польщі, Кракова, Сандомирії, Лехії, Куявії, Помор'я й Русі, доводимо до відома і теперішнім, і майбутнім, що в присутності нашої та наших баронів, як встановлено, відповідальні чоловіки Георгій і Руперт¹ – брати й водночас рідні сини Матвія, блаженної пам'яті львівського війта, разом з пані Маргаритою, їхньою рідною сестрою, належно і доволі правдиво розповіли нашої величності, яким чином млин Сільський кут² зі ставком перед містом Львовом є. У цьому млині деякі різновиди збіжжя мелють або можуть молоти, окрім солоду. Маєток³, названий Малий Виник⁴, також із млином, ставком і корчмою, що там же розташовані, разом з алодом⁵, названим Подпреск⁶, які належать до того самого маєтку зі всіма вигодами від них, благами, доходами, чиншами⁷; з нивами, які відтепер там існують, обробленими та необробленими; з нововикорчуваними лісами, чагарниками, гаями, птахоловними і мисливськими угіддями; водоймами чи водними руслами; лугами, пасовищами⁸ та зі всім, що до них належить у межах названого маєтку Малий Виник і попередньо згаданого алоду, які в цьому ж місці є або ж у майбутньому ще можуть бути створені. Їхній вже згаданий батько за певну суму грошей купив те, що, як кажуть, було подароване за вірну службу розважливому мужеві Бертольдові, покійному війту львівському, їхньому дідові, ясновельможним володарем блаженної пам'яті Левом, князем Русі. Тих, хто уклінно просить нашу високоповажність, щоб усі попередньо згадані їхні маєтки приєднати і затвердити нашим королівським привілеєм, ми визнаємо гідними цього. Ми ж, бажаючи, щоб наші піддані зберегли власні права, а, насамперед, мешканці нашого міста Львова, від нині перелічені маєтки доручаємо вищезгаданим Георгієві, Рупертові, Маргариті та їхнім нащадкам, передаємо у власність, приєднуємо, уділяємо й даруємо і від нині цим документом затверджуємо на вічні часи, за діличним правом, мирне посідання, володіння, утримування, продаж та вільне зречення в будь-який спосіб, як буде завгодно їхній волі. До того ж ми, зважаючи на вірну службу вже згаданих Георгія, Руперта і Маргарити, яку вони дуже часто надавали нашої величності саме тоді, коли було потрібно, а також з огляду на їхні найпокірніші прохання, постановляємо, з нашої особливої милості, прихильно поставитись і завбачливо достойним відшкодуванням їх винагородити. Отож відтепер наші вірні Георгій, Руперт, Маргарита і їхні нащадки зможуть їхні млини⁹ влаштовувати та будувати кожен із трьома чи скількома їм захочеться колесами. Також вони мають повну владу проводити струмки, водні потоки з гір та долин через ліси, поля, через луки й болота в будь-який спосіб, який вони ~~можуть вигадати~~ задля користі та вигоди цих млинів; із усуненням усіх перешкод з боку власників або їхніх представників будь-якого стану і становища. Постановляємо, свідченням цієї нашої грамоти, щоб жоден суддя згаданого Королівства Руського не міг судити кметів і мешканців уже згаданого маєтку Малий Виник, а могли тільки істинні дідичі й власники того ж маєтку. Ці ж бо власники або дідичі будуть зобов'язані служити одним камінометом¹⁰ щоразу, коли буде проголошено в Руській землі загальний похід. На засвідчення цієї справи ми наказали створити цей документ і скріпити нашою королівською печаткою. Діялося і дано у Львові в середу в октаву Успення Пресвятої Діви Марії (22 серпня) 1352 року Божого в присутності сильних і здорових нашого писаря Флоріана, Генріха – каштеляна Висліцького, Германа – генерального прокуратора, Авраама – руського старости, Прандоти – нашого кухмістра, і Миколая Далавського.

¹ Матвій (лат.: Mathie) – син першого відомого на німецькому праві львівського війта Бертольда Штекера (про що йдеться

ся нижче в цьому ж документі); Георгій (лат. Georgius), Руперт (лат. Rupertus) і Маргарита (лат. Margaretha) – його діти. У привілеї Казимира III від 1368 р. (Привілеї міста Львова. (2007), Львів, с. 35–36. Док. № 3) йдеться, що “І млин пана Григорія Штехера, львівського міщанина, в розмірах вищезгаданих 100 ланів чи мансів також хочемо залишити”. З послідовності переліку імен Георгій/Трегор/Григорій Штехер виходить найстаршим сином Матвія і тому він успадкував чи не найголовнішу частку нерухомості діда; на час укладення документа він ще жив, міг жити й 1368 р.; проте не виключено, що вже на той час вислів “пана Григорія Штехера” використано як посесивне окреслення (назву) до атрибутного компонента (денотата) до об’єкта (слова) “млин”, і саме в такому значенні його зафіксовано в пізнішому привілеї Казимира III. Назва “млин Штехера” зберігалася щонайменше до початку XVII ст. і зафіксована в одному зі списків “Інвентаря ста ланів...” 1608 р. (Sta łańów inwentarz główny z osobna każdegoz verificacją, na sześć tractatów rozdzielony, в Zubyk, R. (1930). Gospodarka finansowa miasta Lwowa w latach 1624–1635, Lwów, s. 461): “Za którymi obiema młynami tenże tract ciągnie się jeszcze dalej aż gdzie Połtew ma upust або przytgwę, spadając na młyn Kanoniczy” (“За обома млинами продовжує далі тягнутися той самий третій тракт аж туди, де Полтва має греблю, або перепад, спадаючи на млин каноніків”). Можливо, цей самий млин згадується в опублікованому документі від 1391 р. про підтвердження архієпископа Якуба акта про зречення Нарциса з Врочимова від частини млина у Львові на користь сина своєї сестри Петра Штехера (Akta... s. 49). У підтвердженні немає уточнень щодо розташування млина. Підтвердження акта зречення прав на користь львівського міщанина Петера Штехера здійснено через 23 роки після привілею Владислава Опольського про 100 ланів, де вже згадано млин Грегора Штехера як давно існуючий, і через 39 років після підтверджувального привілею Казимира III щодо млина Бертольда Штехера. Тривалість життя людини дає змогу припустити, що сестрою Нарциса з Врочимова була дружина Грегора або, менш імовірно, Руперта Штехерів, а їхній син Петер скуповував львівські млини. Правову можливість володіти декількома млинами підтверджено нижче в цьому документі.

² У цьому фрагменті тексту наймення “Сільський кут” (лат. Schilzikikut) однозначно належить до денотата “млин”. Це дуже незвична назва для млина, адже переважно такі об’єкти називали від власника, наприклад: Богдана Доноваковича, Раєцький, Каноніків, рідше – природного явища – Зимноводський. Тому “Сільський кут” можна інтерпретувати за природно-топографічним розташуванням. На карті 1829 р. його зображено між колишньою *Старостинською юридикою* і селом Замарстинів (іл.) (Атлас українських історичних міст. (2014) За наук. ред. М. Капралія. Т. 1: Львів. К. 95 с. + 25 оригінальних карт, 11 карт-реконструкцій, 6 видів міста. Плани і карти. 1.10). Кордон передмістя збігається з течією Полтви, утворюючи на території Замарстинова трапецієподібний клин. Саме на території цього клину було місце розташування млина Штехера (Долинська, М. (2006). Історична топографія Львова XIV–XIX ст. Львів, 2006, с. 218–220).

³ Villa (лат.) – у категоріях міського права XIV ст. – це замський будинок, садиба, що, як правило, складалася з сільськогосподарських будівель для підтримки угідь та лісів (Горбачевський, Н. (1874). Словарь древнего актового языка Северо-Западного края и царства Польского. Вильна, 1874, с. 381). Отже, можна вважати це прототипом пізніших фільварків, де житловий будинок власника знаходився поблизу допоміжних сільськогосподарських споруд (стайня, конюшня, шпихлір, тік тощо), а довкола тягнулися рілля та інші агрокультурні землі.

⁴ Назва “Малий Виник” (лат. Maly Wunyk) відноситься до денотата “масток” (лат. villa). У перекладі 1986 р. слово “villa” інтерпретується як “село”, яке стосується назви “Малі Винники”. Таку ж думку запропонував у своїх коментарях А. Петрушевич, розглядаючи “Малий Виник” як село, межі якого збігалися з сучасним автору коментарів присілком с. Винники – Малими Винниками.

⁵ Аллод (нім. allod) – вільно відчужувана індивідуально-сімейна земельна власність (поля, орні ділянки, луки, ліси), яка передавалася в спадок (Сказкин, С. (1968). Очерки по истории западно-европейского крестьянства в средние века. Москва. с. 94). Використання в документах XIV ст. таких термінів як “allod” і “villa” вказує на чималий вплив середньос-

ропейської правової термінології в канцелярії Казимира III (можливо й князя Лева). До речі, у публікаціях, де згадано привілей 1352 р., термін “алод” тлумачать по-різному: “фільварок” (Купчинський, О., Ружицький, Е. (1972) Каталог пергаментних документів Центрального державного історичного архіву УРСР у Львові. Київ, с. 26–27), “околиця” (Історія Львова... с. 15–16) та ін.

⁶ Назва Подпреск (лат. Podpresk) належить денотату “алод”. Тобто усі три назви (Сільський кут, Малий Виник, Подпреск) вжиті для орієнтації, де знаходилася нерухомість Штехерів, стосуються різних денотатів. У коментарях до латиномовної публікації цього документа А. Петрушевич бере до уваги тільки назви й ототожнює другу і третю послідовно з Винниками та сусідніми до них Підберіццями. Прочитавши назву “molendium Schilzkut” як “Сільський кут”, він зіставив її з назвою присілка Винники „На кутах” і, спираючись на це, зробив висновок про розташування млина Штехера в XIII ст. поблизу Винник. Можна припустити, що певне звуконаслідування і схожість із сучасними назвами підказали А. Петрушевичу ідентифікувати алод “Подпреск” як Підберізці. Це стосується й назви “Малий Виник”, що, можливо, є першою згадкою території, яка сьогодні називається Винники. Цю інтерпретацію, буває, приймають беззастережно, про що, зокрема, свідчить популярний виклад історії Винник, у якому перша згадка про них ототожнена з привілеєм Казимира III (для прикладу: <http://vynnyky-rada.gov.ua/istoriya-mista/>). Проте, чи існували ці об’єкти так, як їх звикли локалізувати, ми не знаємо. Відстань між сучасним Львовом (княжим подолом) і Підберіццями складає понад 15 км., а відстань між Винниками і Підберіццями – 8 км. Навряд чи в XIII ст. був сенс так територіально розривати нерухому власність, тим паче територія між Винниками і Підберіццями й сьогодні залишається незабудованою. Якщо б земельний наділ був таким великим, то в часи використання його Штехерами змушене було відбутися інфраструктурне оформлення.

⁷ Чинш – фіксований податок у грошовій або натуральній формі за користування земельним наділом, починаючи від XIV ст. (Смолій, В., Кульчицький, С. та ін. (1997). Малий словник історії України. Київ, с. 443).

⁸ Цей уривок дослівно відтворений в наступному привілеї Казимира III з 1368 р.: “cum omnibus utilitatibus, pratis, pascuis, paludibus, silvis, mericis, rubetis, agris cultis et incultis, molendinis, piscinis, piscaturis, aquis, aquarum decursibus” (AGZ. (1872). Т. 3. S. 40–45). З огляду на дипломатичні норми, ця частина свідчить про певний шаблон, який побутував у королівській канцелярії.

⁹ Йдеться про множину – “млини”, яка передбачає дозвіл на майбутнє спорудження й володіння декількома такими об’єктами.

¹⁰ Каміномет – вид короткої артилерійської гармати, що з’явилася в XIV ст. (Горбачевский, Н. Словарь... с. 178).

УДК 930:336.74 (477.54)

Євгенія Шишкіна,

*к.і.н., доцент, Національний технічний університет
«Харківський політехнічний інститут»
email: zhshk@ukr.net*

Ярослав Мотенко,

*к.і.н., доцент, Національний технічний університет
«Харківський політехнічний інститут»
email: motenkoyaroslav@gmail.com*

ПРИВАТНІ ПАПЕРОВІ ГРОШІ В УКРАЇНСЬКИХ МІСТАХ ДОБИ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1921 рр.: ДЖЕРЕЛОЗНАВЧА КРИТИКА ЗА ЗОВНІШНІМИ ОЗНАКАМИ

У статті здійснюється джерелознавча критика приватних паперових грошей, які мали обіг в українських містах у 1917–1921 рр. Визначаються особливості її здійснення і відмінність від критики загальнодержавних грошових знаків. Аналізуються зовнішні ознаки аверсу і реверсу приватних паперових грошей (геральдичні, емблематичні, сфрагістичні, неографічні, орнаментальні, хронологічні та метрологічні). Особлива увага в аналізі паперових бон приділяється печаткам та текстовій інформації.

Ключові слова: паперові бони, приватні паперові гроші, зовнішня критика, аверс, реверс.

Розвиток історичних досліджень на сучасному етапі залежить від розширення джерельної бази і впровадження нових методологічних напрацювань. Залучення до наукового обігу приватних паперових грошей та вироблення прийомів їхнього джерелознавчого аналізу мають сприяти далішим науковим розробкам в галузі соціально-економічної історії міського середовища України, зокрема дослідження приватного (внутрішнього) грошового обігу 1917–1921 рр.

¹ Дмитрієнко М., Ющенко В., Литвин В., Яковлева Л. (1998). *Гроші в Україні: факти і документи*. Київ: ARC-Ukraine; Гай-Нижник П. П. (2000). *Фінансова політика уряду Української Держави Гетьмана П. Скоропадського* (29 квітня – 14 грудня 1918 р.). Автореф. дис... канд. іст. наук за спеціальністю 07.00.01. – *Історія України*. Київ: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України; Гай-Нижник П. П. (2008). *Фінансова політика Центральної Ради та урядів Української Народної Республіки* (березень 1917 р. – квітень 1918 р.). Автореф. дис... д-ра іст. наук за спеціальністю 07.00.01 – *Історія України*. Київ: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет».

² Тхоржевський Р. Й. (1995). *Паперові грошові знаки і бони як історико-економічні джерела і об'єкт боністики* (1917–1925рр.). Автореф. дис... д-ра іст. наук 07.00.06. Київ.

³ Рябченко П. Ф., Бутко В. И. (1999). *Полный каталог бумажных дензнаков и бон России, СССР, стран СНГ* (1769–2000 гг.) Т. 2: *Боны Украины*. Київ: Логос.

⁴ Марковецька Г. М. (2003). *Паперові грошові знаки і бони Східної Галичини 1914–1920 рр.* Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.06. Тернопіль; Сапожник Г. В. (2003). *Паперові грошові знаки та бони Волині 1914–1921 рр. як історико-економічне джерело та об'єкт боністики*: Автореф. дис... канд. іст. наук 07.00.06. Тернопіль.
⁵ Шишкіна Є. К. (2007). *Незагальнооб'язкові паперові гроші (бони) України 1914–1925 рр. як історичне джерело*. Автореф. дис... канд. іст. наук за спеціальністю 07.00.06 – *історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни*. Харків.

⁶ Львівський історичний музей. – БН–311. Бон готелю «Georgia», м. Львів; Львівський історичний музей – БН–270–275. Бони цукерні Людвиг Залевського, м. Львів.

На сьогодні вченими проаналізовано обіг грошових знаків, випущених урядами доби Української революції 1917–1921 рр. (П. П. Гай-Нижник, М.Ф. Дмитрієнко та ін.)¹. Здійснено джерелознавчу критику та розроблено прийоми дослідження загальнообов'язкових (державних) грошей (Р. Й. Тхоржевський)². Колекціонерами накопичений значний джерельний матеріал (приватні та місцеві бони). Опубліковано каталоги паперових грошей, що мали обіг в Україні (П. Ф. Рябченко, В. І. Бутко)³. Ґрунтовно досліджено частину регіональних випусків (Г. В. Сапожник, Г. М. Марковецька та ін.)⁴. Розроблено загальні прийоми джерелознавчого аналізу незагальнообов'язкових (місцевих та приватних) паперових грошей досліджуваного періоду (Є. К. Шишкіна)⁵. Однак джерельний комплекс приватних паперових грошей, які мали обіг у містах України в 1917–1921 рр., досі недостатньо залучений до наукового обігу.

Метою нашої статті є визначення особливостей здійснення джерелознавчої критики приватних паперових грошей доби Української революції 1917–1921 рр. за їхніми зовнішніми ознаками.

Джерелами дослідження є бони з музейних (Національного музею історії України, Львівського історичного музею, Харківського історичного музею, Одеського музею нумізматики), приватних (В. М. Абросимов, Д. Харитонов та ін.) та електронних (<http://www.fox-notes.ru>, <http://www.museum-of-money.org>, <https://bonistika.net>, <https://www.znak-auction.ru/bonds>, <http://museum.goznak.ru> тощо) колекцій, а також опублікованого ілюстративного матеріалу.

Джерелознавчій критиці підлягають лише приватні (внутрішні) паперові бони – паперові гроші, які випускалися окремими організаціями для забезпечення власних розрахункових операцій і мали обіг серед робітників, службовців організацій, підприємств або споживачів невеликих кооперативів.

Аналіз проводиться по аверсу і реверсу знаків. Досліджуються геральдичні, емблематичні, сфрагістичні, неографічні, хронологічні та метрологічні ознаки бон.

Геральдичні елементи трапляються на приватних паперових бонах рідко і зазвичай говорять про підпорядкованість емітента певній владі. Вони є частиною художнього оформлення знака, а не ознаками, що засвідчують урядові гарантії (див. рис. 1)⁶.

Рис. 1. Герби на бонах готелю «Georgia» Ст. Боровського та кондитерської Л. Залевського м. Львова

⁷ Тхоржевський Р. Й. (1995). Паперові грошові знаки і бони як історико-економічні джерела і об'єкт боністики (1917–1925рр.). Автореф. дис... д-ра іст. наук 07.00.06. Київ.

⁸ Харківський історичний музей ім. М. Ф. Сумцова. – ДБЗ–1732. Ордер в касу Студентського кооперативу Харківського Технологічного інституту; Каталог бумажних денежных знаков (бон). Режим доступу : <http://www.fox-notes.ru>.

⁹ Державний архів Харківської області. – Ф.Р.4876. – Оп.15. – Од.зб.13. – Арк.27, 29.

¹⁰ Державний архів Київської області. – Ф.1. – Оп.326. – Од.зб.299. – Арк.85зв., 111.

Рис.2. Емблеми на бонах Кременчуцького товариства «Спільна користь» (сьогодні Полтавська область) та Студентського кооперативу при Харківському технологічному інституті

¹¹ Шишкіна Є.К. (2008). Незагальнообов'язкові паперові гроші (бони) України 1914–1925 рр. як історичне джерело. Дис... канд. іст. наук за спеціальністю 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. Дніпропетровськ. Том. 2. Додатки ; Харитонов Дм. (2003). Бумажные деньги еврейских общин в России : Каталог бумажных денег, имевших хождение в качестве платёжных средств в еврейских общинах на территории России в период 1917–1920 гг. Прага, с. 48.

Рис.3. Емблеми на бонах Центрального українського сільськогосподарського кооперативного союзу м. Києва, Одеського товариства любителів сценічного мистецтва, Харківського єврейського товариства споживачів «Калколо»

На відміну від критики державних паперових грошових знаків, для якої аналіз геральдичних ознак є найпершим та дуже важливим етапом дослідження зовнішніх ознак⁷, під час критики приватних паперових грошей варто більшу увагу приділяти іншим елементам зовнішнього оформлення – емблематичним, неографічним та сфрагістичним.

Емблематичні ознаки на приватних паперових грошах відображали діяльність організацій, які їх друкували. Серед найбільш розповсюджених емблем варто відзначити перехрещені молоти та руки, що потискають одна одну (див. рис.2)⁸. Крім паперових бон, емблему з перехрещеними молотами можна побачити також на документах багатьох промислових підприємств і робітничих товариств⁹, а руки, що потискають одна одну, часто трапляються в символіці різноманітних споживчих товариств і кооперативів вказаного періоду¹⁰.

Трапляються й інші емблеми. Наприклад, на позичкових зобов'язаннях Центрального українського сільськогосподарського кооперативного союзу м. Києва 1918 р. було зображено колоски, молот і ковадло, Одеське товариство любителів сценічного мистецтва ставило на розмінних марках так званий «знак клубу» – маски, що символізували театральну діяльність організації, бони Харківського єврейського товариства споживачів «Калколо» містили зображення зірки Давида (див. рис.3)¹¹.

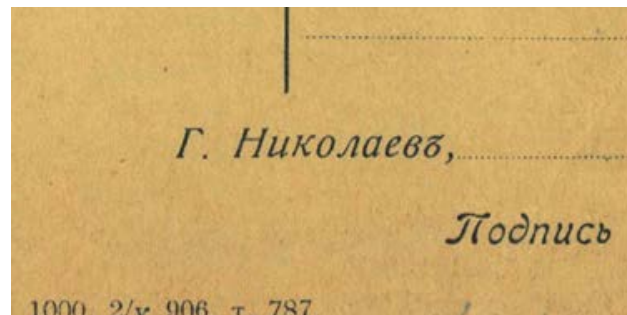
¹² Абросимов В. М., Кіржнер І. О., Халатов С. В. (2005). Грошові знаки та монети України. Харків : Колорит, с.157; Державний архів Харківської області. – Ф.Р.1354. – Оп.1. – Од.зб.203. – Арк.398.

¹³ Каталог бумажных денежных знаков (бон). Режим доступу : <http://www.fox-notes.ru>.

Рис.4. Монограма на боні Харківського заводу руського паровозобудівного та механічного товариства

Рис.5. Зворотний бік бон Кооперативу банківських службовців м. Миколаєва

¹⁴ Шишкіна Є. К. (2008). Незагальнообов'язкові паперові гроші (бони) України 1914–1925 рр. як історичне джерело. Дис... канд. іст. наук за спеціальністю 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. Дніпропетровськ. Том. 2. Додатки.

Іноді на бонах можна побачити монограми. Одним з унікальних прикладів таких грошей є випуски Харківського заводу руського паровозобудівного та механічного товариства (див. рис.4)¹².

Важливу роль в аналізі приватних паперових грошей має дослідження *неографічних ознак*. Аналіз матеріалу, на якому друкували бони, показав, що переважна частина грошових випусків були виконані на неякісному папері, іноді використовувався цигарковий папір або картон. Відомі екземпляри, які друкувались на зворотному боці непотрібних документів (Рис.5.)¹³.

Бони були дуже просто оформлені. Використовувалась невелика кількість кольорових фарб. Подекуди матеріал, з якого вони вироблялись, був обірваний з одного боку, що говорить про випуск їх «книжечками». Такими, переважно, були колишні банківські папери, які з часом стали виконувати функцію грошей.

Іконографічні ознаки на бонах не використовувались, адже на недержавних і тимчасових грошах не було потреби в зображенні історичних постатей, крім того це б вимагало додаткових витрат під час підготовки ескізів та друку бон.

Інформативність орнаментальних ознак бон невелика. Вони переважно представлені графічними та флористичними елементами, що складають межі бон або заповнюють усю поверхню знака. Утім, це не означає, що роль орнаменту в аналізі одразу можна відкидати. Навпаки, простота і нечисленність таких елементів найяскравіше свідчать про тимчасовий, внутрішній характер обігу грошей.

Оформлення бон свідчило про соціальний склад і діяльність організацій, що їх випускали. Так, Акціонерне товариство Угачанської електростанції м. Виноградів (сьогодні Закарпатська область) прикрашало свої бони зображеннями лампочки, зірки та будинку електростанції. Позичкові зобов'язання Центрального українського сільськогосподарського кооперативного союзу м. Києва містили зображення селянина та селянки, овочів і фруктів тощо (див. рис.6)¹⁴.

Рис.6. Елементи оформлення бон Акціонерного товариства Угачанської електростанції м. Виноградів (сьогодні Закарпатська область) та Центрального українського сільськогосподарського кооперативного союзу м. Києва

Не представлено на бонах філігранну ознаку. Емітенти не використовували елементів захисту, характерних для державних грошових знаків, оскільки не мали таких можливостей – з одного боку, і не вважали розміщення захисних елементів у край необхідним через тимчасовість грошей – з іншого.

Бони, текст яких написано лише від руки, були рідкістю. Основна ж маса грошей мала друкований текст. Він був здебільшого неякісним: серійні номери часто вбивались нумератором, деякі відсутні елементи дописувались від руки, підписи проставлялись різнокольоровими чорнилами та олівцями. Дуже рідко на бонах можна побачити факсиміле (див. рис.7)¹⁵.

Рис.7. Підписи на бонах Українського клубу в Кам'янці на Поділлі (сьогодні Хмельницька область) та Рівненського Народного кооперативу. Факсиміле на боні Харківського позичково-ощадного товариства «Автокредит»

¹⁵ Абросимов В. М., Кіржнер І. О., Халатов С. В. (2005). Грошові знаки та монети України. Харків : Колорит, с.153 ; Каталог бумажных денежных знаков (бон). Режим доступа : <http://www.fox-notes.ru>.

¹⁶ Харитонов Д. (2003). Бумажные деньги еврейских общин в России : Каталог бумажных денег, имевших хождение в качестве платёжных средств в еврейских общинах на территории России в период 1917–1920 гг. Прага, с.48.

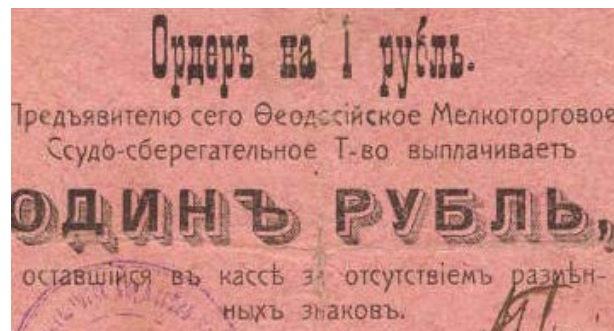
Рис.8. Текст друкований їдишем на бонах Харківського єврейського товариства споживачів «Калколо»

¹⁷ Музей денег г. Феодосия. Режим доступа : <http://www.museum-of-money.org>; Шишкіна Є. К. (2008). Незагальнообов'язкові паперові гроші (бони) України 1914–1925 рр. як історичне джерело. Дис... канд. іст. наук за спеціальністю 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. Дніпропетровськ. Том.2. Додатки.

Рис. 9. Пояснення причин емісії на бонах Кооперативу «Допомога» м. Дубно (сьогодні Рівненська область), Феодосійського дрібно-торговельного позичково-ощадного товариства (сьогодні Автономна Республіка Крим) та Товариства споживачів Щербинівської копальні (сьогодні Донецька область)

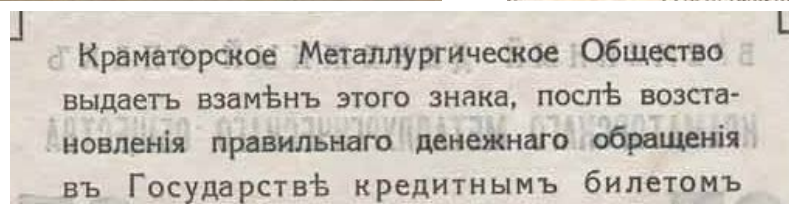
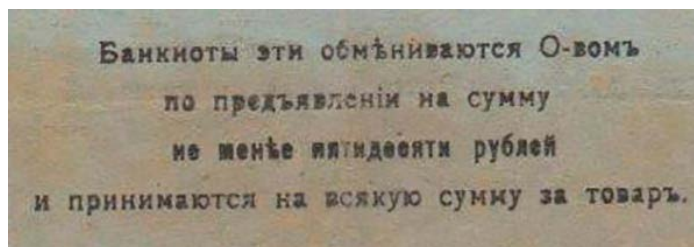
1) Размѣнные знаки выпущены О-вомъ Потребителей Щербиновскаго рудника ввиду недостатка въ обращеніи Государственныхъ размѣнныхъ знаковъ.

¹⁸ Коцаренко В. (22 июня 2000). Краматорские деньги. Легенда или быль? Технополис, 25 (414) ; Каталог бумажных денежных знаков (бон). Режим доступа : <http://www.fox-notes.ru>.

У текстах більшості приватних емісій йшлося про можливість їхнього обміну в магазинах, відділеннях, касах, установах цього емітенту на державні гроші, товари та послуги (див. рис.10)¹⁸. Вказівки на можливість безперешкодного обміну бон на грошові знаки, товари та послуги були певною (за відсутністю інших) гарантією вартості приватних паперових грошей, спробою емітентів викликати довіру до власних бон.

Рис.10. Гарантії емітентів на бонах Малінського Першого кооперативного товариства споживачів (сьогодні Житомирська область), Меджибізького громадського кооперативу «Життя» (сьогодні Хмельницька область) та Краматорського Металургійного товариства (сьогодні Донецька область)

¹⁹ Львівський історичний музей. – БН-260–262, 264–269 Бони торговельного підприємства Станіслави Зембінської; Каталог бумажных денежных знаков (бон). Режим доступа : <http://www.fox-notes.ru>.

У текстах бон було вказано про умови, за яких вони можуть бути в обігу. Наголошено на обов'язковості підписів та печаток. Іноді емітенти нагадували користувачам бон про їхню відповідальність перед законом за підробку знаків (див. рис.11)¹⁹.

Рис.11. Напис про необхідність підписів на бонах Заводоуправління акціонерного товариства Лівенгофських скляного та коркового виробництва (сьогодні Лисичанськ Луганської області) та обов'язковість печатки на грошах Торговельного підприємства Ст. Зембінської м. Львова

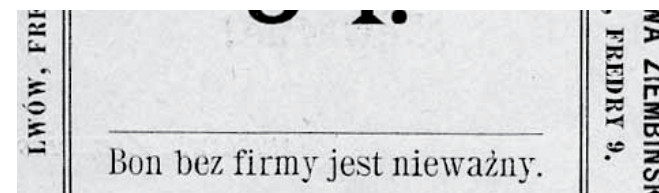
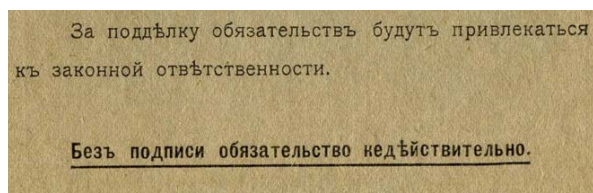

Рис. 12. Печатка на бонах Державної каси уряду податкового в м. Золочеві (сьогодні Львівська область)

Сфрагістичні ознаки грошей представлені круглими, овальними, прямокутними й восьмикутними печатками та штемпелями. Вони поряд з підписами і серійними номерами свідчили про перебування бон в обігу. З печаток дізнаємось назву емітенту. Деякі печатки містять зображення державного герба, що допомагає встановити час випуску та політичний режим, за якого бони були надруковані (див. рис.12)²⁰.

Надпечатки використовувались для друку відсутніх на грошах елементів.

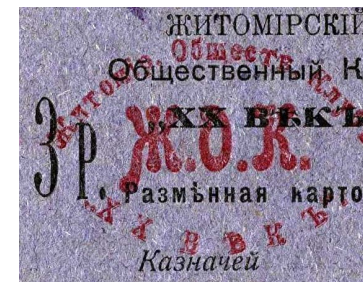
Більшість емітентів використовували надпечатки для зазначення терміну обігу грошей. Іноді надпечатки стають джерелом інформації

²⁰ Местные и региональные самоуправления. Украина. Европа. Режим доступа: <https://bonistika.net/index.php?site=1&par=1&id=953>.

²¹ Абросимов В. М., Кіржнер І. О., Халатов С. В. (2005). Грошові знаки та монети України. Харків : Колорит, с.153 ; Боны. Частные выпуски. Режим доступа : <http://hisdoc.ru/bones>.

про масштаби застосування емісій населенням і містять штампелі установ, що їх використовували (див. рис.13)²¹.

Рис. 13. Надпечатки на бонах Кременчуцького товариства споживачів «Самопоміч», Житомирського громадського клубу «XX століття» та Харківського позичково-ощадного товариства «Автокредит»

²² К[утилин] В. И. (1929). О бонах Автокрeдита. Северо-Кавказский коллекционер 7. с.10.

Відомі на бонах і пізніші надпечатки, які дозволяють прослідкувати долю бон після того моменту, коли вони втратили свою силу як засоби платежу. Наприклад, відомо про існування штампелів 1923 р. на бонах позичково-ощадного товариства «Автокредит», які свідчили про те, що вони використовувались у Ростові-на-Дону як квитки на виставу²².

²³ Экспозиция «История денег». Гознак. Режим доступа : <http://museum.goznak.ru>; Боны региональных выпусков. Режим доступа : <https://www.znak-auction.ru/bonds>.

Після закінчення терміну дії бони підлягали погашенню за допомогою трикутних зрізів, перфорації тощо (див. рис.14)²³.

Рис.14. Ознаки погашення на бонах позичково-ощадного товариства «Автокредит» та Анонімного товариства Одеських трамваїв

²⁴ Каталог бумажных денежных знаков (бон).
Режим доступу: <http://www.fox-notes.ru>.

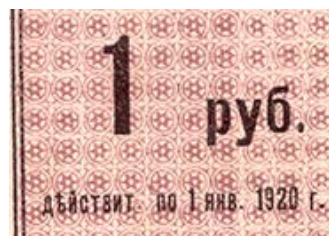
Рис.15. Час випуску бон
Свято-троїцького храму
м. Черкаси (1919 р.)
та Нафтового союзу «Прем'єр»
м. Борислав (сьогодні Львівська
область) – 20 серпня 1919 р.

На більшості грошей ще під час друку позначався термін їхньої дії. Існувало два варіанти таких позначок. Перший – зазначення кінцевої дати дії грошей. Другий – вказівка терміну дії. За цією інформацією, бони повинні були перебувати в обігу певний строк з моменту видачі (див. рис.16)²⁵.

²⁵ Абросимов В. М., Кіржнер І. О., Халатов С. В. (2005). Грошові знаки та монети України. Харків : Колорит. с.153; Каталог бумажных денежных знаков (бон). Режим доступу : <http://www.fox-notes.ru>.

Рис.16. Строки дії бон
Товариства Стефан м. Полтава та
Харківського позичково-ощадного
товариства «Автокредит».

Продовжуючи аналіз зовнішніх ознак бон, відзначимо також *метрологічні ознаки*. Особливу увагу привертає використання емітентами різних назв приватних паперових грошей («бони», «чеки», «купони», «марки» та ін.). Важливим є те, що первинні значення цих термінів кардинально відрізняються від грошових. Терміном «бон», яким часто в українських містах у 1917–1921 рр. називали приватні гроші, здавна номінували кредитні документи. Деякі бони з'явилися в обігу внаслідок зміни функції чекових книжок, які втрачали конкретного власника і перетворювались на засоби платежу і обміну. Частина бон походила від квитанцій на отримання грошей чи товарів. Інші –

²⁶ Фенглер Х., Гироу Г., Уингер В. (1993). Словарь нумизмата : Изд.2., доп. и перераб. М. : Радио и связь ; Шишкин А. П. (1974). Металлические бонны Украины конца XIX – начала XX в. Нумизматика і сфрагістика 5. с.76.

²⁷ Бюллетень Одесского губернского статистического бюро (1920). Одесса.

стали приватними грошовими одиницями внаслідок зміни ролі купонів та ордерів. Походження грошей від фінансових документів, таких як розписка чи здача, хоча не були дуже поширеними, але теж мали місце в грошовому обігу. Відома і така назва бон, як «марки». Термін був запозичений з Німеччини, де «марками» називали спеціальні платіжні засоби, що використовувались у споживчій кооперації. З 60-х рр. XIX ст. ці знаки оплати стали широко розповсюдженими в Російській імперії²⁶.

Здебільшого гроші означеного періоду були невеликих номіналів. Про це свідчать дані про розміри заробітної плати та ціни досліджуваного періоду²⁷. Дрібні номінали є показником того, що приватні гроші використовувались переважно як розмінні знаки.

Узагальнюючи матеріали дослідження бон за зовнішніми ознаками, зазначимо, що оформлення бон відрізняється низкою не характерних для інших грошових випусків особливостей. Винятковість досліджуваних емісій зумовила певну специфіку критики приватних паперових грошей. Спробуємо дати характеристику зовнішнім ознакам бон і особливостям їхнього аналізу.

Приватний (внутрішній) характер емісій, нелегальність випусків, тимчасовість і необов'язковість грошового обігу та обмежені технічні ресурси зумовили відсутність на більшості бон гербів і геральдичних знаків. Ті ж винятки, що трапляються, свідчать про лояльність, підпорядкованість емітента певній владі. Орнаментальні ознаки відрізняються максимальною простотою, не характерною для державних грошових знаків. Паперові бони не містять іконографічних і філігранних елементів.

Для приватних паперових бон типовим є використання емблем, печаток та текстових позначок, які свідчать про організацію-емітент, її гарантії, можливість використання емісій у внутрішньому грошовому обігу.

Підписи, серійні номери і печатки (сфрагістичні та неографічні ознаки) є головними показниками дійсності бон та знаходження їх в обігу. Сфрагістичні ознаки допомагають встановити місце проведення емісій, організацію-емітент, масштаби обігу грошей, час їхнього друку і строки обігу. Неографічні – говорять про мову та орфографію, якими надруковано текст бон. Аналіз тексту говорить про діяльність емітентів, місце, період і причини випуску приватних паперових грошей, умови їхнього використання, можливість та хід вилучення з обігу. За сфрагістичними та неографічними ознаками можна судити про авторитет емітента серед користувачів бон, а отже, про місце і роль емісії серед інших грошових випусків досліджуваного періоду.

Хронологічні елементи засвідчують тимчасовість обігу бон, для них, на відміну від державних грошових знаків, більш характерним було позначення не року випуску знаків, а терміну дії.

Метрологічні ознаки свідчать про шляхи походження назв приватних паперових грошей, вказують на тимчасовість і внутрішній характер грошового обігу, причиною появи якого була недостатня кількість розмінних грошей.

References

- Dmytriienko M., Yushchenko V., Lytvyn V., Yakovlieva L. (1998). *Hroshi v Ukraini : fakty i dokumenty*. Kyiv : ARC-Ukraine.
- Hai-Nyzhnyk P. P. (2000). *Finansova polityka uriadu Ukrainskoi Derzhavy Hetmana P.Skoropadskoho (29 kvitnia – 14 hrudnia 1918 r.)*. Avtoref. dys... kand. ist. nauk. Kyiv : Instytut ukrainskoi arkhieohrafii ta dzhereloznavstva im. M. S. Hrushevskoho NAN Ukrainy.
- Hai-Nyzhnyk P. P. (2008). *Finansova polityka Tsentralnoi Rady ta uriadiv Ukrainskoi Narodnoi Respubliky (berezen 1917 r. – kviten 1918 r.)*. Avtoref. dys... d-ra ist. nauk. Kyiv : Vydavnycho-polihrafichniy tsentr «Kyivskiy universytet».
- Tkhorzhevskiy R. I. (1995). *Paperovi hroshovi znaky i bony yak istoryko-ekonomichni dzherela i ob'iekt bonistyky (1917–1925rr.)*. Avtoref. dys... d-ra ist. nauk. Kyiv.
- Riabchenko P. F., Butko V. Y. (1999). *Polnyi katalog bumazhnykh denznakov y bon Rossyy, SSSR, stran SNH (1769–2000 hh.) T. 2 : Bony Ukrainy*. Kyiv : Lohos.
- Markovetska H. M. (2003). *Paperovi hroshovi znaky i bony Skhidnoi Halychyny 1914–1920 rr.*: Avtoref. dys... kand. ist. nauk : 07.00.06. Ternopil.
- Sapozhnyk H. V. (2003). *Paperovi hroshovi znaky ta bony Volyni 1914–1921 rr. yak istoryko ekonomichne dzherelo ta ob'iekt bonistyky*: Avtoref. dys... kand. ist. nauk 07.00.06. Ternopil.
- Shyshkina Ye. K. (2007). *Nezahalnoobov'iazkovi paperovi hroshi (bony) Ukrainy 1914–1925 rr. yak istorychne dzherelo*. Avtoref. dys... kand. ist. nauk. Kharkiv.
- Lvivskiy istorychniy muzei. – BN–311. Bon hoteliu «Georgia», m. Lviv.
- Lvivskiy istorychniy muzei. – BN–270–275. Bony tsukerni Liudvyha Zalevskoho, m. Lviv.
- Kharkivskiy istorychniy muzei im. M. F. Sumtsova. – DBZ–1732. Order v kasu Studentskoho kooperatyvu Kharkivskoho Tekhnolohichnoho instytutu.
- Katalog bumazhnykh denezhnykh znakov (bon). Retrieved from : <http://www.fox-notes.ru>.
- Derzhavnyi arkhiv Kharkivskoi oblasti. – F.R.4876. – Op.15. – Od.zb.13. – Ark.27, 29.
- Derzhavnyi arkhiv Kyivskoi oblasti – F.1. – Op.326. – Od.zb.299. – Ark.85zv., 111.
- Shyshkina Ie. K. (2008). *Nezahalnoobov'iazkovi paperovi hroshi (bony) Ukrainy 1914–1925 rr. yak istorychne dzherelo*. Dys...kand. ist. nauk. Dnipropetrovsk. Vol. 2. Dodatky.
- Kharytonov Dm. (2003). *Bumazhnye denhy evreiskyykh obshchyn v Rossyy : Katalog bumazhnykh denezh, ymevshykh khozhdenye v kachestve platěžnykh sredstv v evreiskyykh obshchynakh na terrytoryi Rossyy v peryod 1917–1920 hh*. Praha.
- Abrosymov V. M., Kirzhner I. O., Khalatov S. V. (2005). *Hroshovi znaky ta monety Ukrainy*. Kharkiv : Koloryt.
- Derzhavnyi arkhiv Kharkivskoi oblasti. – F.R.1354. – Op.1. – Od.zb.203.– Ark. 398.
- Muzei denezh h. Feodosyia. Retrieved from: <http://www.museum-of-money.org>
- Kotsarenko V. (June 22, 2000) *Kramatorskye denhy. Lehenda yly byl? Tekhnopolys*, 25 (414).
- Lvivskiy istorychniy muzei. – BN–260–262, 264–269. Bony torhovelnoho pidpriemstva Stanislavy Zembinskoi.

Mestnye y rehyonalnye samoupravleniya. Ukrayna. Evropa. Retrieved from : <https://bonistika.net/index.php?site=1&par=1&id=953>

K[utylyn] V. Y. (1929). O bonakh Avtokredyta. Severo-Kavkazskiy kollektsoner. 7,10.

Ekspozytsiya «Ystoryia deneh». Hoznak. Retrieved from : <http://museum.goznak.ru>.

Bony rehyonalnykh vypuskov. Retrieved from : <https://www.znak-auction.ru/bonds>.

Fenhler Kh., Hyrou H., Uynher V. (1993). Slovar numyzmata : Yzd.2., dop. y pererab. Moscow: Radyo y sviaz.

Shyshkyn A. P. (1974). Metallicheskiye bony Ukrainy kontsa XIX – nachala XX v. Numizmatyka i sfracistyka 5, 72–81.

Biulleten Odesskoho hubernskoho statystycheskoho biuro (1920). Odessa.

Shyshkina Yevheniia,

Motenko Yaroslav

THE PRIVATE PAPER MONEY CIRCULATING IN THE UKRAINIAN CITIES DURING THE REVOLUTION OF 1917-1921: THE SOURCE CRITIQUE OF THE OUTWARD SIGNS

In the paper the historiography of the problem is examined. The critique of the privet paper money which was circulating in the Ukrainian lands in 1917–1921 is conducted. The characteristics of such critique are shown and its distinctions from the critique of the state paper money are identified. The external signs of the bonds' obverse and reverse are analyzed. The heraldic, emblematic, iconographic, sphragistic, neographic, filigree, ornamental, chronological and metrological elements of the Ukrainian privet paper money appearance are investigated and the role of these features is identified. The emblems, seals, imprints, signatures, series, numbers, dates are pointed out to be the most informative signs of the privet paper money. So, in the article the great significance of the sphragistic, neographic and chronological data is underlined. By means of the text analysis the issuers of bonds are identified. The critique of the bonds' external features also showed the reasons of emission, the emitters' guaranties and the scale of the privet paper money circulation.

Key words: *paper bonds, privet paper money, source critique of outward signs, obverse, reverse.*

РАННЬОМОДЕРНЕ МІСТО

УДК 94(47)»17»

Тетяна Гошко

к.і.н., Український католицький університет

ПИТАННЯ ОБОРОНОЗДАТНОСТІ Й БЕЗПЕКИ РУСЬКИХ МІСТ НА СЕЙМАХ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ В XV – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII ст.

Складна міжнародна ситуація й постійна загроза війни примушували короля і шляхту приділяти питанням оборони держави особливу увагу. Обговорення цієї проблеми часто виносилося на сеймові засідання, зокрема питання про оборону та порядок у містах. Не були обділені увагою і міста приватні та малі. Відповідальність за зміцнення обороноздатності міст часто покладалася не лише на міщан, а й на представників шляхетського стану, часто на старосту чи підстаросту. На сеймах розглядали питання і про побудову та укріплення міських мурів, і про заходи, які б запобігали їхньому руйнуванню, про забезпечення міст усім необхідним для протидії ворожим нападам. Сеймові конституції не лише звільняли міста від окремих податків з тим, щоб кошти було використано для зміцнення міських мурів, а й захищали їх від можливого шляхетського свавілля. Сейми прописували і обов'язки міст у разі війни та їх долученість до формування посполитого рушення. Щоправда, незважаючи на складну міжнародну ситуацію більшість сеймових постанов мали конкретного адресата і були звернені лише до окремих міст. Системно питання розвитку і зміцнення міст на сеймах практично не порушували.

Ключові слова: оборона міст, міські мури, муніція, податки, лібертація, посполите рушення, сейм, сеймова конституція, прикордонні міста.

Однією із засадничих і давніх функцій міста була функція оборонна. Хоч вона в пізньому Середньовіччі вже не виходила на перший план, і міста активніше дбали про розвиток економічних відносин та правове оформлення свого існування, але ця функція ніколи не сходила нанівець. У Короні Польській, де основою війська було посполите рушення, обов'язок оборони держави і її кордонів переважно покладалася на шляхту, міста ж, особливо якщо вони не

були прикордонними, тут мали другорядну роль, і навіть якщо розглядалося питання зміцнення їх як оборонних об'єктів, то контроль і відповідальність здебільшого покладалася на представників шляхетського соціуму. Щоправда, у XVI-XVII ст. в Речі Посполитій, особливо на її руських землях, проводиться укріплення степових кордонів, розширюється будівництво оборонних споруд, а також міст, що було насамперед пов'язано з наростанням турецької загрози в Європі й активними татарськими набігами. Трагізм ситуації коротко, але ґрунтовно описав Станіслав Оріховський, звертаючись до молодого польського короля Сигізмунда Августа: «Нині ми, нещасні, вогнем і залізом цілком знищені, просимо тебе всім гуртом: допоможи нам, прийми біду нашу близько до серця, і хай уславиться в цій справі не лише твоє ім'я, а й відвага королівська... Запитай у полонених, щойно з Русі до Скіфії поведених, кого вони звинувачують, на чию допомогу сподіваються, кого вдень і вночі слізно просять і благають. Тебе, о королю! Та доки ти живеш у Краківському замку, люд на Русі нещасливо гине. Та ще й як гине! Цього без сліз і розповісти неможливо: ніхто людей не захищає, ніхто не боронить, міста попалено, фортеці зруйновано, багатьох славних лицарів посічено або забрано до полону, немовлят порубано, літніх повбивано, дівчат зґвалтовано прилюдно, жінок збещено на очах у чоловіків, молодь пов'язано і забрано разом з реманентом і худобою, без чого жодна сільська праця неможлива. Жах і смуток всюди на полях і в оселях наших...»¹. Звісно, для підсилення ефекту автор гіперболізує, але значна доля правди в цьому була. Іншими словами, «з переміною щасливих часів Польща також потрапила в смугу загального лихоліття»². Зрозуміло, що така ситуація вимагала особливої уваги до питань захисту держави.

Увага до проблем оборони почасти була пов'язана зі змінами в характері зброї, які відбувалися в усій Європі³. Із XV ст. активно розвивається артилерія, запроваджуються чавунні ядра, а відтак з'являється потреба в зміні підходів до оборонних споруд. Як слушно зауважила Катерина Липа, «друга половина XV–XVI ст. в Європі став часом пошуків будівельних ідей, які відповідали б і потребам оборони міст і замків, і вимогам повсякденного життя їхніх мешканців, і естетичним запитам доби. Не все, що пропонували теоретики архітектури, до яких дедалі частіше долучалися практики-артилеристи, утілювалося в життя. Однак розмаїття фортифікаційних форм і рішень епохи Ренесансу не може не вражати»⁴. Потроху ці ідеї доходили до річпосполитівських теренів, що відобразилося і в окремих трактатах польських інтелектуалів. Щоправда, утілення цих ідей на польських землях розвивалися повільно, забезпечення новою зброєю було недостатнім, що фіксували міські актови джерела ще на початку XVII ст.⁵

Не дивно, що питання обороноздатності міст розглядалося як загальнодержавна справа й часто на найвищому рівні, насамперед на сеймових засіданнях. Зокрема, на Пйотрковському сеймі 1565 р. було ухвалено: «80. Оскільки міста наші від предків наших не тільки для самих осіб, що в містах проживають, а й для добра Речі Посполитої закладалися і земським іменем називалися,

¹ Оріховський-Роксолан, С. (1998). Напучення королеві польському Сигізмунду Августу Станіслава Оріховського-Роксолана. У *Українська література XIV-XVI ст.* Київ, С. 114–115.

² Оріховський-Роксолан, С. (1998). Про турецьку загрозу слово друге (до польського короля Сигізмунда). У *Українська література XIV-XVI ст.* Київ, С. 112.

³ Детальніше див.: Липа, К. (2016). Теорія архітектури і містика війни. Київ, С. 13–16.

⁴ Там само, С. 14.

⁵ Детальніше про забезпечення зброєю Львова див.: Білушак, Т. (2013). Зброя середньовічного Львова (за актовими джерелами). *Військово-науковий вісник* (19), С. 4–5.

⁶ Volumina Legum (1859). Т. II. Petersburg, S. 53.

⁷ Ibid., Т. III. Petersburg, S. 337.

⁸ Ibid., Т. II., S. 219.

⁹ Gierowski, J.A. (1982). Historia Polski 1505–1764. Warszawa, S. 162. Детальніше див.: Сас, П. (2011). Хотинська війна 1621 року. Київ.

¹⁰ У 1609 р. Річ Посполита почала війну з Московією. Приводом до цього став договір, укладений між Василієм Шуйським і Карлом IX, що був спрямований насамперед проти Польсько-Литовської держави. Уже восени 1609 р. війська Сигізмунда III взяли в облогу Смоленськ. У липні 1610 р. польний коронний гетьман Станіслав Жулкевський розгромив під с. Клушиним (біля Вязьми) московські війська, що йшли на допомогу обложеному Смоленську. Це посприяло скиненню в тому ж 1610 р. з престолу Василя Шуйського. Його змінив уряд із семи бояр (т. зв. Семибоярщина, 1610–1612). У серпні 1610 р. цей уряд уклав із С. Жулкевським договір, за яким московським царем визнавався син Сигізмунда III Владислав (майбутній король Речі Посполитої Владислав IV), котрий мав особисто прибути до Москви, прийнявши перед тим православ'я у Смоленську, облогу якого поляки зобов'язувалися зняти. Однак через виступ народного ополчення К. Мініна і Д. Пожарського в жовтні 1612 р. польський гарнізон змушений був капітулювати. У 1613 р. на Земському соборі московським царем був обраний син боярина Федора Романова (з 1619 р. московський патріарх Філарет) Михаїл, від якого веде свій родовід династія російських монархів Романових. Новий похід Владислава на Москву 1617–1618 рр. закінчився невдало. Проте його претензії на московський трон були актуальними аж до того часу, коли після чергової московської кампанії в червні 1634 р. Річ Посполита та Московія уклали Вічний мир, за яким Смоленська і Чернігово-Сіверська землі залишались у володінні першої, натомість Владислав IV відмовлявся від претензій на московський трон, отримавши компенсацію у 20 тис. рублів (Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі. Львів, 2002. С. 143–144; Нариси історії Росії / За ред. О. Чубар'яна. К., 2007. С. 319–334; Флоря Б. Польско-литовская интервенция в России и русское общество. М., 2005. С. 200–226).

¹¹ Камінський, А.С. (2011). Історія Речі Посполитої як історія багатьох народів 1505–1795. Громадяни, їхня держава, суспільство, культура. Київ, С. 109.

тому доручаємо старостам нашим, аби того пильнували, щоб ті міста направлялися і рахунок перед старостою і тими, хто до нього приставлений, складали. А та будова і направа міст має бути такою, як ми накажемо за порадою старости і тих, хто до нього буде присаджений»⁶. Це ж практично було повторено на сеймі в 1631 р.: «Те є встановлено конституціями, аби міщани наших маєтків рахунки кожного року з доходів, що до міста належать, чинили і їх на поправу муніції видавали. Для того хочемо мати, аби перед старостою та урядниками, як у праві записано, рахунки кожного року здійснювали»⁷. Отже, ця справа була дуже важливою, не лише для міста, а й для держави, але, вочевидь, постанови не завжди ретельно дотримувалися, що викликало потребу їх повторного прийняття.

Часто справа оборони доручалася спільно представникам від міщан і від шляхти, як у випадку з Кам'янцем-Подільським у 1581 р., коли контроль за збиранням чопового і передачею його на зміцнення оборони міста був покладений на двох шляхтичів, Миколая Нємоевського та Зигмунта Блажовського, і двох радників Кам'янця Подільського⁸.

Питання оборони міст було порушено і на Варшавському сеймі 1620 р., що й не дивно, бо саме напередодні розпочалася чергова польсько-турецька війна, приводом до якої стали напади лісовчиків на володіння семигородського князя, який був васалом турецького султана. Незважаючи на старання польського посла в Стамбулі, Ієроніма Отвіновського, султан Осман II оголосив війну Короні й у листі до короля Сигізмунда III погрожував здобути Краків і знищити Річ Посполиту⁹. Ситуація ускладнювалася тим, що польські війська (в тому числі і козацькі загони під керівництвом Петра Конашевича-Сагайдачного) напередодні були заангажовані в московські справи¹⁰, і 3 січня 1619 р. було укладено всього лиш перемир'я в Деуліні, відповідно до якого до Речі Посполитої повернулися Смоленщина та Чернігово-Сіверщина. Одночасно в 1618 р. розпочалася Тридцятилітня війна, й імператор Священної Римської імперії Фердинанд II Габсбург зажадав допомоги від польського короля, але останній з огляду на ситуацію і брак підтримки шляхти видав лише дозвіл на приватну ініціативу для допомоги імператорові¹¹.

¹² Volumina Legum. Т. III, S. 176.

¹³ *Ex nunc* – віднині.

¹⁴ Провенти – у давній Польщі доходи з сільсько-господарських угідь або промислових закладів.

¹⁵ *Sub poena quingentarum marcarum* – під загрозою кари в п'ять сотень марок.

¹⁶ *Ad instantiam Instigatoris, ex delatione suprascriptarum personarum* – на наполягання інстигатора, за звинуваченням вищезазначених осіб.

¹⁷ *Peremptorie* – безапеляційно.

¹⁸ *Sub poena officialibus sancita* – під загрозою посадових санкцій.

¹⁹ Volumina Legum. Т. III, S. 184.

²⁰ Ibid., S. 184.

²¹ Ibid.

²² Ibid., S. 181–182.

Зовнішня небезпека була такою серйозною, що навіть було ухвалено рішення «за згодою всіх станів Корони» про скорочення часу сеймування з тим, щоб ця практика не поширювалася на наступні вальні сейми, які мали б тривати, як звичайно, шість тижнів. Це зазначалося в першому артикулі конституції Варшавського сейму¹². На сеймі було розглянуто питання про оборону міст. Відповідальність, як це часто бувало, покладалася, зокрема, на старост і підстарост: «41. Оскільки наші міста свою давню повинність щодо впорядкування мурів, башт, валів та щодо інших потреб, що належать до захисту кожного міста, виконують недостатньо і про те не стараються, через те постановляємо, щоб старости чи їхні підстарости з тими, що від нас будуть призначені комісарами, пильнували, аби то все *exnunc*¹³ направили, і гарматами забезпечили, і порох відповідно до потреби доставили: а при тому щоб на кожний рік при старості або підстарості від усіх провентів¹⁴, що віддавна і тепер місту належать, відповідно до давнього права, перед ними ж було рахунок вчинено *sub poena quingentarum marcarum*¹⁵, за який перед нами *ad instantiam Instigatoris, ex delatione suprascriptarum personarum*¹⁶, будуть повинні відповідати *peremptorie*¹⁷, це має підтримувати інстигатор *sub poena officialibus sancita*^{18»}¹⁹.

Окремо було наголошено на преференціях для прикордонного Кам'янця-Подільського, який перед тим постраждав від вогню та ворожих нападів, зокрема від татарських військ. Місто постановою сейму було звільнено від усіляких поборів і податків, які були визначені на сеймі, зокрема від сплати коштів на підводи, на шість років було продовжено лібертацію²⁰. Такі заходи були необхідними для швидкого відновлення обороноздатності міста та налагодження життя в ньому. Окремо були відзначені заходи для зміцнення оборони Любліна, жителі якого власним, і то не малим, коштом подбали про башти, вали і нові міські брами²¹.

За рішенням сейму прикордонні міста мали бути забезпечені всім необхідним для оборони відповідно до думки гетьманів та військових депутатів, а шляхта, що прибувала до міст зі своїми жінками в пошуках захисту, мала мати з собою зброю і провіант на півроку, інакше до міста їх не пускали. Це захищало інтереси міст, які не мали витрачатися на утримання непроханих гостей. У конституції згадано міста Краків, Львів, Кам'янець-Подільський, Снятин, Галич, Київ, Белз, Кременець, Хотин, Луцьк, Перемишль, Сянок. Особлива увага була приділена Львову та львівському Високому Замку, на що мав бути виданий окремий лист²².

Королівська влада, дбаючи про успішність зовнішньої політики, змушена була дбати і про зміцнення обороноздатності міст, і то не лише і навіть не стільки на сеймах, як в окремих привілеях та зверненнях, адресованих окремим містам. Ще до рішення Варшавського сейму 1620 р. Сигізмунд III 27 травня 1614 р. звертався листовно до магістрату Львова: «Сама небезпека того вимагає, щоб Ваші вірності якнайбільше постаралися про забезпечення та фортифікацію свого міста, спорядили харчі, порох, кулі й інші запаси, потрібні до оборони, так, аби, якщо ми нашою особою, як швидко

²³ Мова про Станіслава Мнішека. Мнішек Станіслав Боніфаций (1580 ніч з 19 на 20 грудня 1644) один з представників відомого шляхетського роду Мнішеків (див.: Mniszchowie. (n.d.). Retrieved March 15, 2019, from <http://mariusz.eu.pn/genealogia/rody/mniszchowie01.html#E4>); син львівського старости Єжи Мнішека та Ядвіги з роду Тарлів, львівський (з 11 вересня 1613 р.), глинянський, самбірський староста, брат московської цариці, дружини Лжедмитрія I Марини Мнішек, другий чоловік Софії Говшчинської, матері Адама Олександра Сангушка (Детальніше див.: Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі ЦДІАУЛ). Ф. 55. Оп. 1. Спр. 86. Перелік львівських старост (1340–1772), бурмистрів (XVI–XVIII ст.), австрійських періодичних видань (XVIII–XIX ст.), статистичні дані про облоги та напади на м. Львів (1340–1772). Арк. 14; Stanisław Bonifacy Mniszech. (n.d.). Retrieved March 15, 2019, from <http://genealogia.grocholski.pl/gd/osoba.php?id=019024>; Horn, M. (1976). Mniszech Stanisław Bonifacy h. wł (ok. 1580-1644). У *Polski Słownik Biograficzny*, Т. XXI/3 З. 90. Wrocław, S. 486–487; Łoziński, W. (1892). Patrycyat i mieszczaństwo lwowskie w XVI i XVII wieku. Lwów, S. 189, 274; Stanisław Bonifacy Mniszech h. Kończyc. (n.d.). Retrieved March 15, 2019, from <http://www.sejm-wielki.pl/b/7.775.61>; Зубрицький, Д. (2002). Хроніка міста Львова. Львів, С. 229–230).

²⁴ ЦДІАУЛ. Ф. 132. Оп. 1. Спр. 39. Арк. 1–3.

²⁵ Детальніше див.: Білушак, Т. (2016). Роль документів в інформаційній комунікації міської влади у питаннях розбудови та налагодження оборони міста Львова у першій половині XVII ст. (на прикладі архівних джерел ЦДІА України у м. Львові). *ЕМІНАК : науковий щоквартальник* (2 (1). Київ; Миколаїв, С. 11–13. Див. також: Вуйцик, В. (1994). Фортифікатори Львова. *Вісник. Укрзахідпроектреставрація*. Ч. 2. Львів, С. 18–23. Про справу оборони Львова див. також: Tomkiewicz, W. (1971). Dzieje obwarowań miejskich Lwowa. У *Kwartalnik architektury i urbanistyki* (Т. 16, з. 2–3). Warszawa, S. 93–138. Цю справу згадує і Денис Зубрицький, детально описуючи початкові плани короля і комісарів, які спиралися на пропозицію передміщан з Галицького передмістя Львова: «Спочатку ця фортифікація мала займати величезний простір, починаючи від Вовчої гори над сучасною стрільницею через Личаків, Рури, Зелену, Калічу гору, Познанську гору, зараз звану Турецькими шанцями, гору Марії Магдалини, поза Єзуїтський сад аж до Краківської брами. Згодом, зрозумівши неможливість реалізації такого великого укріплення, лінію фортифікацій скоротили від Краківської брами поза костел Д. Марії [Сніжної], попід монастир Бенедиктинок, попід нинішній шпиталь сестер милосердя, поза нинішню латинську семінарію, поза монастир Кармелітів [Босих], через кінську торговицю, вперек Галицької і Пекарської вулиць, аж до Скалки, тобто місця, де тепер казарми гренадерів, звідти на Калічу гору й далі так, як у першому проекті. Але й цей план виявився нездійсненим. Рада міста даремно доводила королеві неможливість виконання цього задуму, шаленство передміщан, підбурених неспокійними заводіями, брак коштів і сил, оскільки на передмісті було лише дещо більше 200 хатин, король хотів мати велику фортецю без витрат, вислав комісію за комісією, видавав рескрипт за рескриптом, і все марно. Суперечки, листування, наради, засідання і з'їзди в цій справі тривали від 1607 аж до 1617 року, передміщани вже почали було копати рови, нарешті комісія, що складалася з

архієпископа Прухницького, воєвод Острозького, Жолкевського, Ходкевича, Даниловича та інших панів, визнала цю справу, на здійснення якої потрібно було щонайменше 1680368 злотих, а насправді не менше двох мільйонів, неможливою і химерною, бо для оборони таких великих укріплень потрібно було б кільканадцять тисяч залог, а місто було в стані зібрати хіба що дві тисячі озброєних людей. Так великий задум, як це буває найчастіше, закінчився нічим. Та згодом, за Владислава IV, як ми побачимо під 1635 роком, цей проект знову воскрес в іще більших масштабах» (Зубрицький, Д. (2002). Хроніка міста Львова. Львів, С. 213–214).

²⁶ *Sub poenis* – під загрозою покарання.

²⁷ Volumina Legum. Т. III, S. 185.

²⁸ ЦДІАУЛ. Ф. 132. Оп. 1. Спр. 42. 1–3 арк.

²⁹ Jaworski, F. (1912). *Królowie Polscy we Lwowie*. Lwów, S. 53.

³⁰ Volumina Legum. Т. III, S. 198–201.

³¹ *Sub poena capitis et infamiae* – під загрозою кари на горло та інфамії. Volumina Legum. Т. III, S. 201.

³² Ibid., S. 204.

*sub poenis*²⁶ і надалі після заходу сонця, щоб не наважувалися нікому браму відмикати, а щоб змогли кращу опіку й амуніцію забезпечити, дозволяємо їм по одному грошу від кожної бочки привозного пива, як у місті, так і на передмістях, стягувати, і ні на що інше, лише на оборону нашого міста мають його використовувати»²⁷. Таке рішення не могло не бути на користь міста.

Цікаво, що в той самий рік, 15 листопада, аби не збурювати міську громаду і забезпечити в місті мир, Сигізмунд III надіслав до львівського магістрату лист, у якому закликав зберігати спокій і не вірити чуткам, які можуть розповсюджувати в місті про королівську особу. У цей день при вході в костел на польського короля було здійснено напад («*iestesmy od niakiego Piekarskiego w głowe zaszłego troche obrazeni*»), і, щоб цей випадок не обріс небажаними чутками, король повідомив міщанам що з Божої ласки йому не завдано жодної видимої шкоди²⁸. Такі заходи вочевидь були необхідними, адже будь-які заворушення негативно б відобразилися на безпеці та обороноздатності міста. Справді, у 1621 р. Сигізмунд III прибув до Львова, але лише проїздом, і це був його єдиний візит до міста, на відміну від більшості його попередників²⁹.

Міжнародна ситуація для Речі Посполитої й далі була надзвичайно складною. Уже на наступному сеймі 1621 р., який був скликаний з дозволу всіх станів на короткий термін з огляду на війну, було прийнято доволі обширну конституцію про посполите рушення. Ця постанова, хоч і мала одноразовий і ситуативний характер, була доволі важливою. Тут було повторено основні положення про посполите рушення, зокрема зазначено, що воно не мало мати стацій у дворах, містах чи селах, а лише в полі, військові не могли просто забирати провіант чи будь-який харч, не могли чинити грабунку чи розбою, усе необхідне могли лише купувати. При тому мали бути встановлені фіксовані ціни на зерно і всілякі продукти. За порушення передбачалась кара: «*duplici quatuordecem marcarum, per medium parti et iudicia succumbem et refusione damni duplicis pretij*» переклад. Також ніхто не мав брати ні підвод, ні коней як в королівських маєтках, так у шляхетських чи духовних. Окрім того, у всіх місцях, де мало проходити посполите рушення, мали вільно продаватися всілякі напої, розповсюджені в різних місцевостях³⁰. У похід, відповідно до постанови, мали їхати і не осілі шляхтичі, а слуги, які приїхали зі своїми панами, не мали жодного права відстати «*sub poena capitis et infamiae*»³¹. Шляхта, яка була на сеймі, посли і сенатори мали долучитися до посполитого рушення, яке збиралося під Львовом у час між 4 і 14 жовтня³².

Згадана сеймова конституція передбачала обов'язки і для міст. Насамперед, це був припис містам акуратно виконувати підводну повинність і постачати все, що було б необхідно війську. Але не тільки, що дещо підважує стереотипне уявлення про відстороненість міст від проблем посполитого рушення. Слід зауважити, що це був не перший випадок, коли сейм визначав, що саме міста мали зробити для організації польського війська. Ще конституція 1477 р. визначала для міст обов'язок виставляти до посполитого рушення піхотинців, однак не регламентувала їх кількості. Ця

³³ Hahn, K. (1928). *Pospolite ruszenie wedle uchwał sejmikowych ruskich od XIV do XVIII wieku*. Lwów, S. 17, 19.

³⁴ *Volumina Legum* (1860). T. V. Petersburg, S. 181.

³⁵ *Volumina Legum*. (1859). T. I. Petersburg, S. 285.

³⁶ *Volumina Legum*. T. III. S. 203. Див. також: Hahn, K. (1928). *Pospolite ruszenie ...*, S. 36.

³⁷ Шеломенцев-Терський, С., Білушак, Т. (2013). Стан обороноздатності Львові у світлі архівних документів королівської канцелярії середини XIV середини XVII ст. *Студії з архівної справи та документознавства*. Т. 21. Київ, С. 143.

норма пов'язувалася з тим, що міста володіли маєтками під земським правом³³. Зокрема військову повинність виконували львівські села Зубра і Сихів, які були звільнені від неї лише в 1676 р.³⁴

Наступною була постанова сейму 1544 р., яка була доволі конкретною і визначала, що міста і міщани, які володіли рухомим і нерухомим майном у тисячу марок, мають виставляти до посполитого рушення одного озброєного вершника, а ті, хто має статки в 500 марок, мають виставити пішого воїна. Ті міщани, які мали маєтки вартістю від 100 до 500 марок, мали виставляти піхотинця в складчину, ті ж, чиї статки були меншими від 100 марок, мали виставити у військо кожного двадцятого з-поміж себе. Також міста робили виправи до війська відповідно до своїх доходів і чиншів³⁵.

Сеймова конституція 1621 р. модифікувала попередньо прийняту норму. Передусім, міста мали постачати війську підводи відповідно до його потреби. Також кожне місто в особі двох райців перед гродським урядом мало скласти опис своїх громадських маєтків. Приватно міщани мали описати свої маєтки самостійно, але також у присутності урядників від гроду. За цими обрахунками, від маєтків вартістю 8 тисяч злотих мав бути виставлений вершник, а від маєтків в 4 тис. злотих – піхотинець. Підрахунки мали бути здійснені під присягою, а після проведення військової операції мав відбутися аудит цих обчислень за посередництва королівських комісарів при воєводах і старостах. Окремі міщани, які приватно володіли маєтками під земським правом, мали долучатися до військової повинності, відповідно до цього права. Натомість маршалок посольської ізби мав подати окремий список міст, які потребували захисту і зміцнення обороноздатності відповідно до ситуації, яка склалася³⁶.

Були вжиті й інші заходи. Уже в травні того ж таки 1621 р. Сигізмунд III виставив універсал для міст Руського і Волинського воєводств, у якому закликав усі міські доходи передавати не на що інше, а на поправу міських фортифікацій. Одночасно до Львова були скеровані люстратори, які мали визначити стан оборонних споруд міста. Комісія була очолена любачівським каштеляном Георгієм Дідушицьким і мала досить широкі повноваження. Унаслідок роботи люстраторів постав звіт «Сумаріуш потреб міста», де докладно було описано тогочасний стан міських укріплень³⁷. Це, до речі, була звичайна практика в подібних ситуаціях. Усі ці заходи в комплексі дали свої результати. Як відомо, спільними зусиллями в цій війні Річ Посполита вистояла.

Зовнішня небезпека в ті часи була постійною. Після смерті Сигізмунда III Вази річпосполитський престол посів його син Владислав IV, який був одним із претендентів на московський трон. У Московії вирішили, що настав слушний момент для реваншу за поразку у війні 1609–1618 рр. і повернення Смоленська. Чергова польсько-московська війна, яка дістала назву «Смоленська», розпочалася в 1632 р. У наступному 1633 р. проти Речі Посполитої виступив і турецький султан, який вирішив скористатися її ослабленням через проблеми з Московією. Тож не дивно, що питання безпеки розглядалися на Варшавському коронаційному сеймі 1633 р. Одна із сеймових конституцій

³⁸ *Praesidium* – захист, оплот, оборона.

³⁹ Volumina Legum. Т. III, S. 387.

⁴⁰ Камінський, А.С. (2011). Історія Речі Посполитої ..., С. 111.

⁴¹ Volumina Legum. Т. II, S. 268. Про Торунський Статут див.: Groicki, B. (1629). Artykuły prawa majdeburskiego, które zowią Speculum Saxonum z łacińskiego języka na polski przełożone i znowu drukowane roku pańskiego 1629, S. 88–91.

⁴² *Violentia* насильство.

⁴³ Volumina Legum. Т. II, S. 269. У 1611 р. ці ж привілеї були розширені й на урядників ряду інших коронних міст: «17. Оскільки в наших коронних містах, людям, що перебувають на урядах, чиниться насильство, то конституцію від 1581 року, яка служить краківським, познанським, львівським і варшавським урядникам, розширюємо, і має вона також розповсюджуватися на Ради і Присяжних Любліна, Каліша, Пйотркова та Пшасниша» (Ibid., Т. III. S. 11–12).

⁴⁴ Prochaska A. (Opr.). (1909). Akta grodzkie i ziemskie. Т. XX: Lauda Sejmikowe. Т. 1: Lauda Wiszeńskie 1572–1648 r., Lwów, S. 72.

стосувалася, зокрема, містечка Броди в Руському воєводстві: «79. Оскільки від міст Речі Посполитій не тільки окраса, а й не малі *praesidia*³⁸ в безпечні часи зазвичай бувають; а отже коронним обивателям для їхніх потреб у час неспокою і війни вигідно, коли міста приведені в добрий порядок і добре укріплені; тому, на прохання Земських Послів, місто Броди, яке Ясновельможний Станіслав Конецпольський, Каштелян Краківський, Великий Коронний Гетьман, великим коштом укріплює, закладаючи в ньому потужну фортецю проти поганських нападів, бажаючи ще більше до доброго порядку і готовності до оборони заохотити і спонукати, те місто Броди, у вольностях, наданих іншим містам, зрівнюємо і їм такі ж вольності, згідно з їхнім привілеєм, надаємо»³⁹. Загалом Смоленська війна була переможною для Речі Посполитої: відповідно до Поляновського миру, укладеного 14 червня 1634 р., за нею залишилися Смоленщина та Чернігово-Сіверщина, однак Владислав IV Ваза змушений був зректися претензій на царську корону, що, правда, в обмін на чималу грошову компенсацію в 20 тис. рублів⁴⁰. Не досягнув результату і турецький султан; між Річчю Посполитою і Османською імперією було підписано мирну угоду.

Однак постійна загроза війни примушувала короля і шляхту й далі виносити питання оборони держави на сеймові засідання, зокрема і питання про оборону й порядок у містах. Нерідко на сеймах розглядалися питання безпеки і малих міст та міст приватних.

Переважно в сеймових конституціях указувалися конкретні міста, здебільшого значні, які були спроможні захистити свої інтереси і пролобіювати їх на сеймі, або ж приватні, чий інтереси збігалися з інтересами власника.

Для зміцнення обороноздатності міст на сеймах окремо ухвалювали постанови, які запобігали руйнуванню міських мурів, як, наприклад, на Краківському коронаційному сеймі 1588 р.: «84. Знаходяться такі свавільники, які в містах мури вибивають і вирубують, колодки відтинають, насипавши в них пороху, висаджують: тому постановляємо, аби з кожним таким розбійником чинили відповідно до Торунського статуту»⁴¹.

На тому-таки сеймі привілеїв, що захищав від насильства урядників Кракова і Познані, виданий їм у 1588 р., було поширено і на радників та лавників Львова і Варшави: «82. Застерігаємо, аби в головних містах Корони *violentiae*⁴² не чинити людям, що перебувають на уряді, тоді конституцію *anno* 1581, яка Краківському і Познанському урядам служить, поширюємо: що має також отримати Рада і Лавники міст Львова і Варшави»⁴³. Це була певною мірою подяка львівським міщанам за активну підтримку Сигізмунда III в боротьбі за польський трон. Як відомо, після смерті Стефана Баторія в 1586 р. не просто постало питання про вибір нового монарха, а відновилася боротьба між прихильниками і противниками партії Габсбургів, які претендували на польський трон. У розпалі цих подій, 5 листопада 1587 р. на сеймику шляхти Руського воєводства було прийнято рішення про відправлення посполитого рушення до Жешува «з метою запобігання боротьбі двох електів»⁴⁴. До

⁴⁵ Ibid., S. 75.

⁴⁶ Перед тим між Львовом і місцевою шляхтою склалась конфедерація в 1474 р. добре описана в літературі (Детальніше див.: Prochaska, A. (1892). *Konfederacja 1464 roku. Kwartalnik Historyczny*. T. VI. Lwów, S. 728–780; Prochaska, A. (1919). *Lwów a szlachta*. Lwów, S. 16–8; Грушевський, М. (1994). *Історія України-Руси*. Т. V. К., С. 318–319; Зазуляк, Ю. (2000). *Львівська конфедеранція 1464 р.: спроба прозопографічного дослідження її учасників. Записки Наукового товариства імені Т. Шевченка. Т. CCXV: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін*. Львів, С. 396–415 та ін.).

⁴⁷ Камінський, А. С. (2011). *Історія Речі Посполитої як історія багатьох народів, 1505–1795*. С. 72, 74; Gierowski, J.A. (1982). *Historia Polski 1505–1764*. Warszawa, S. 130–131.

⁴⁸ Зубрицький, Д. (2002). *Хроніка міста Львова*, С. 192.

⁴⁹ Jaworski, F. (1912). *Królowie Polscy we Lwowie*. Lwów, S. 53.

⁵⁰ Prochaska, A. (1919). *Lwów a szlachta*. Lwów, S. 46. Щоправда, Бартоломей Зіморович, який доволі неприхильно описує виступ шляхти в 1611 р., дещо по іншому оцінює об'єднання шляхти з львівськими міщанами, вважаючи цей союз далеко не щирим: «Між тим ухвалили (конфедерати – Т.Г.) захопити Львів, а там зібрати угорську піхоту і, нарешті, 12 липня вивести військові машини; проте, щоб безжалісне рішення не дійшло до громадян, того ж вечора мирним походом ввійшли у Львів, удаючи своїм виглядом доброзичливість. Відтоді мимоволі Львів став їх осередком, і тоді, якщо колись і не міг спати спокійно на вістрі ножа, бо така суворая загроза нависла над їх долями; проте, однак, пригрівав тих гадюк на грудях, поки не задобив їх поступливістю і люб'язністю» (Зіморович, Б. (2002). *Потрійний Львів: Leopold Triplic. Переклад з лат. Н. Царьової, коментарі І. Мицька*. Львів, С. 144). Денис Зубрицький, спираючись на дані Ігнація Ходинецького, датує ці події 1613 р. Він зазначав, що Зіморович, описуючи конфедерацію через 56 років, дещо наплутав (Зубрицький, Д. (2002). *Хроніка міста Львова*, С. 220). Заради справедливості варто зазначити, що описи Зіморовича і Зубрицького відрізняються лише в деталях, а по суті вони схожі: «Без попереднього повідомлення мешканців вони (конфедерати – Т.Г.) дня 12 липня спокійно увійшли до Львова, який відтоді мимовільно став садибою конфедератів і мусив коритися жменці цих озброєних прибульців аж доти, доки надзвичайний сейм не прийняв ухвалу про певну і швидку виплату їм платні...» (Там само, С. 223). Як би там не було, наслідки цієї конфедерації для Львова були відчутними: «Через опанування міста конфедератами, про яке йшлося минулого року, мешканці зазнали нечуваного гноблення. Не досить того, що вони мусили годувати, поїти й у всьому догоджати жовнірам, звичним до всіляких злочинів, то місто ще й мусило для утримання якогось ладу і пожежної безпеки утримувати за свій кошт двісті гайдуків, плятню і одяг яким брало з контрибуції, розкладеної на міщан» (Зубрицький, Д. (2002). *Хроніка міста Львова*, С. 223).

цього рішення шляхти пристали львів'яни і через своїх послів просили прийняти їх до конфедерації. Відтак, на черговому сеймику шляхти Руського воєводства 2 грудня 1587 р. було прийнято рішення: «Оскільки панове львівські міщани, як і на минулому вишенському з'їзді, так і тепер через своїх послів проголосили, що, відповідно до давньої конфедерації, яку із зем'янами руськими мають, і в тому зв'язку з нами бути хочуть, тоді їх до того прилучаємо»⁴⁵. Львівські міщани стали союзниками шляхти в боротьбі за право вибору короля, і цей вибір виявився правильним⁴⁶, оскільки уже 24 січня 1588 р. війська великого коронного гетьмана Яна Замойського здобули перемогу під Бичиною, Максиміан III потрапив у полон, а згодом зрікся претензій на польський трон. Королем було обрано Сигізмунда III Вазу⁴⁷. А урядники Львова на черговому сеймі 1588 р. отримали важливі гарантії своєї безпеки і розширення привілеїв.

Відтак Сигізмунд III здобув прихильність Львова, передусім його патриціату, тож зрозуміло, чому, як тільки надійшла звістка з Кракова про коронацію нового короля, 7 лютого у Львові відбулися гучні урочистості, які доволі детально були описані Денисом Зубрицьким⁴⁸. У той самий час у кам'яниці Гутетерівській, що на Ринку, відбувався банкет, на якому місто приймало архієпископа, львівського старосту, хорунжого львівської землі, двох панів Гербуртів і чимало інших достойних гостей. На цьому банкеті з'їли риби на два злотих, 14 каплунів, двох телят, вісім печених волів за 1 злотий 15 грошів, двох зайців за 20 грошів, повідла та медівників за 1 злотий 18 грошів. З напоїв випили дві бочки пива, а також півтора барила і сім гарнців вина. Окрім того, за коріння, цукор, свічки та інші потреби аптекареві заплатили 15 злотих 7 грошів⁴⁹.

Загалом в часи правління Сигізмунда III Вази львівські справи неодноразово розглядалися на сеймах, зокрема на сеймі 1611 р. 13 січня 1611 р. Львів пристав до конфедерації шляхти львівської землі, що була утворена після московського походу з приводу неоплати шляхті з державного скарбу за похід. Щодо Львова зазначалося, що оскільки місто пристало до конфедерації, то шляхта-конфедерати і місто мають допомагати одне одному⁵⁰. Можливо, ті постанови, які були прийняті

⁵¹ *Secundum tenorem privilegij* – відповідно до умов привілею.

⁵² *In toto* – загалом.

⁵³ *Volumina Legum*. Т. III. S. 9.

⁵⁴ *De tumultibus et violentiis* – про безпорядки і насильство.

⁵⁵ *Spolium* – пограбування.

⁵⁶ *Praemisso tamen scrutinio* – спершу все ж розслідування.

⁵⁷ *Eo nomine* – до того названий.

⁵⁸ *Volumina Legum*. Т. II. S. 395.

⁵⁹ *Sub poena capitis* – під страхом кари смерті.

⁶⁰ *Volumina Legum*. Т. III. S. 9.

на Варшавському сеймі в 1611 р., були якраз наслідком цього демаршу Львова (вимушеного чи невимушеного). Також на цьому сеймі було прийнято конституцію про безпеку Львова, що підтверджувала конституції 1601 р., про львівський склад вина та навіть було розглянуто таке відносно дрібне питання, яке, однак, було у сфері інтересів львівського магістрату, як апробація привілею на млин львівського вірменського шпиталю: «16. Привілей від нашого попередника короля Стефана на млин на нашому Львівському передмісті, куплений з пожертв, львівському вірменському шпиталеві для прохарчування убогих з дозволу всіх Станів апробуємо, і у використанні того млина той шпиталь *secundum tenorem privilegij*⁵¹ зберігаємо *in toto*⁵², той млин на вічні часи інкорпоруючи»⁵³.

Оборона міста забезпечувалася не лише міськими мурами, а й дотриманням права. Традиційно в містах, особливо великих, було чимало шляхти, яка не тільки тут жила, а й приїздила в різних справах. Шляхтичі, яких захищало загальнодержавне право, не часто дотримувалися правил, прийнятих на рівні міського права. Власне тому обмеження шляхетського свавілля було одним із головних завдань для міщан. Наприклад, порушувалося це питання і на сеймі 1601 р. Справа стосувалася Львова і Вільна: «61. Пристаючи до статуту і конституції, *de tumultibus et violentiis*⁵⁴ вчинених, закріплюємо мир і безпеку міста Львова, яке великі безчинства терпить від людей свавільних, які, не маючи служби, з'їжджати туди звикли, а звідти до чужих земель у великій кількості виїжджати і приїздити, ухвалою даного Сейму так постановляємо. Що, якби хто в тому місті або на передмісті з міських людей кого поранив або вбив, насильство над жінкою вчинив, *spolium*⁵⁵ якесь чи безчинство вчинив, браму або хвіртку висадив або вибив, які після заходу сонця зазвичай мають бути замкнені, і нікому вночі не мають відмикатися, кожного такого буде дозволено Урядові Міському або Гродському, спіймати і за порозумінням із Гродським урядом згідно з Торунським Статутом ув'язнити, відповідно до ексцесу покарати, але *praemisso tamen scrutinio*⁵⁶. А ті люди лузні, які з панами в місті і на передмісті перебувають, не мають бути довше двох тижнів. А якби хто надісланий був від гродського уряду чи від уряду міського і не від'їхав, такого буде дозволено спіймати або старості, або міському уряду і тримати його так довго, допоки не заплатить чотирнадцять гривень вини, після чого має з міста виїхати: ця вина на ремонт цього міста має бути передана. Про що уряд *eo nomine*⁵⁷, екзекуцію чинячи, не має бути оскаржений, ані йому жодні перешкоди не мають бути створені. Ця конституція *eo nomine* має бути чинною в місті Вільні у Великому князівстві Литовському»⁵⁸.

Уже в листопаді 1611 р. на Варшавському сеймі виникла потреба підтвердити цю конституцію і поширити її на Люблін: «52. Підтверджуючи конституцію 1601 р., укладену для безпеки міста Львова, постановляємо, щоб там жоден, не маючи нашого листа чи листа нашого гетьмана, не смів ані бити в бубни, ані хоругви розтягати *sub poena capitis*⁵⁹. Дана конституція має бути чинною в місті Люблін»⁶⁰.

⁶¹ ЦДІАУЛ Ф. 132. Оп. 1. Спр. 208. 2 арк.

⁶² Стація – натуральна повинність (борошном, м'ясом, іншими продуктами) у ВКЛ та Польському Королівстві в XIV–XVII ст., яку стягували з міського та сільського населення на утримання королівського двору, урядовців та війська. Щоправда, в описі Перемишльського староства наприкінці XV ст. зазначено збирання стацій грішми та худобою. У другій половині XVII на початку XVIII ст. натуральні податки, були поступово замінені на грошові (Гуржій, О. (2012). Стація. У *Енциклопедія історії України* (Vol. 9, pp. 840–841). Київ.).

⁶³ *Præjudiciosum civibus* – шкода міщанам.

⁶⁴ *Periculosum* – небезпечне

⁶⁵ *Sub poena infamia in perpetuum* – під карою інфамії на вічні часи.

⁶⁶ *Forum* – суд

⁶⁷ *Sine appellation* – без апеляції

⁶⁸ *Forum cum contraventoribus* – суд із супротивниками (тяжба).

⁶⁹ *Volumina Legum*. Т. III. S. 421.

⁷⁰ *Ibid.*, S. 392.

Однак ці сеймові постанови якщо і обмежували шляхетське свавілля, то ненадовго. Міщани й далі порушували ці питання на сеймових засіданнях, ба навіть пробували об'єднуватися для захисту своїх прав. Зокрема, 26 грудня 1628 р. до магістрату Львова надійшов лист від райців Перемишля з детальним описом свавілля окремих шляхтичів у місті і з пропозицією підтримати магістрат Перемишля в цій справі на майбутньому вальному сеймі⁶¹. Не знаємо, якою була відповідь зі Львова, але на найближчих сеймах, схоже, ця справа так і не розглядалася.

До того ж міста неодноразово доводилося захищати сеймовими конституціями від свавілля шляхти, найчастіше це стосувалося стацій під час скликання посполитого рушення, як-от на сеймі 1635 р. «Звільнення від жовнірських стацій головних міст Корони. 99. Так як супроти вольностей міста Кракова, чого перед тим ніколи не було, деякі наші жовніри минулого року постій собі при Кракові зробили і стації⁶² від передміщан стягували, що не лише *præjudiciosum civibus*⁶³, але також і *periculosum*⁶⁴ для нашої столиці вважається, наперед таких постоїв і стацій у всій юрисдикції всіх міст Кракова, Казімежа, Страдома і Клепарова й інших усіх прилеглих територій тих міст *sub poena infamia in perpetuum*⁶⁵ забороняємо. Про що *forum*⁶⁶ у Краківському Гроді признаємо *sine appellation*⁶⁷. Ця ж конституція має діяти для Познаня, Любліна, Пйотркова, Львова і Олькуші з усіма прилеглими територіями; і *forum cum contraventoribus*⁶⁸, у своїх власних Гродах мають мати»⁶⁹.

Часами чималу шкоду шляхта завдавала тим містам, у яких проходили місцеві сеймики. Питання захисту таких міст теж виносилося на розгляд вального сейму, але і тут традиційно це було питання окремого міста, а не загалу міст, які мали подібні проблеми. На вальному сеймі 1633 р. щодо міста Вишня, де сеймувала шляхта Руського воєводства, постановили: «124. Місто Вишня, де відбуваються сеймики Руського воєводства, оскільки воно через пости, стації та постої і через часті пожежі сильно спустошене, тому в нічлігах, ані в інших речах обивателі, що приїзять на сеймик, вигоди мати не можуть; щоб могло порятуватися, на прохання земських послів, звільняємо його від жовнірських постоїв, постів і стацій»⁷⁰.

Були випадки, коли під приводом посполитого рушення невідомі люди грабували міста і передмістя, завдаючи чималої шкоди. Така ситуація, наприклад, складалася у Львові на початку XVII ст., під час московської кампанії. Денис Зубрицький, описуючи цю ситуацію, зазначає: «1604... Хоча минулого року військові, що поверталися з Лівонії, заплатили заборговану платню, однак і цього року, як і 1605, на Русі в околицях Львова зібралися численні натовпи буцімто військових людей, що не мали засобів до життя, та неосілої шляхти, які, сформувавши роти, напали на королівські, шляхетські і міські маєтки, чинили насильства, грабунки, сваволю й убивства, накладаючи побори, чинячи жажливі утиски й сваволю, настільки поширені, що наступного року через погрозу комісарів, що вони вдарять на Львів, місто мусило виплатити військові частину платні, що спричинилося до надзвичайної дорожнечі. Край був без ладу і влади, король видавав

⁷¹ Зубрицький, Д. (2002). Хроніка міста Львова, С. 209.

⁷² ЦДІАУЛ. Ф. 132. Оп. 1. Спр. 32. арк. 1-2.

⁷³ «Wiadomo czynię komu o tem należy wiedzieć a zwłaszcza IchMć pp. obywatelom powiatu lwowskiego, iż król IMc zabiegając dalszym niebezpieczeństwom szkodom i swawoleństwom, która się od ludzi niektórych pod tytułem żołnierskim zgromadzonych, za najazdami gwałtownymi tak dobr króla IMci jako i ludzi stanu szlacheckiego około Lwowa dzieją rozkazać mi raczył pierwej ustnie a potem i przez uniwersały swe, które mi publikować rozkazał, abym z ich Mciami pp. senatormi i pp. starostami przyległymi zniosszy się z powinności też mej starostwa lwowskiego tym rzeczą zabiegał. W czym acz bym się był rad o czasie z WMciami porozumiał, lecz iż się te rzeczy z nieuszanowaniem dostojęstwa J.kr.Mci i wielkiem niebezpieczeństwem Rzpltej i z przymnażaniem szkód szerzą, bacząc być zabiegania tym rzeczą zwłokę niebezpieczną, a wiażdząc WMci być chętne do zabiegania temu, zdało się przez dalszej przewłoki czas do zgromadzenia się we Lwowie dzień 30 Augusti naznaczyć. A tak rozumiejąc, że inszy IchMci pp. starostowie według uniwersałów króla IMci na ten będą sposobni, nie wątpię, że bez IchMcie stawiwszy się to coby było z ochroną dostojęstwa J.kr.Mci, wolności naszych, tak wielkim szkodom swawoleństwom zabiegając, uczynić będą raczyli. Dan w Dembowcu die 30 Julii anno 1605. Jerzy Mniszek wojewoda sandomierski» (Akta grodzkie i ziemskie. T. XX. T. 1. S. 111–112).

⁷⁴ ЦДІАУЛ. Ф. 52. Оп. 2. Спр. 716. Арк. 123.

⁷⁵ Розбій на дорогах характерний був не лише для теренів Польської Корони. Примітно, що саме в середині XV ст. це явище набуло особливого розмаху і у Франції. Тут, як і в інших місцях, банди розбійників формувалися переважно з людей без певних занять, з волоцюг. У містах їх обмежували в правах, часто виселяли (див. вище), тому місто для них було лише місцем розваг і зимового притулку (як наприклад, Париж). (Див.: Geremek, B. (1970). O grupach marginalnych w mieście średniowiecznym. *Kwartalnik Historyczny*. R. LXXVII. Z. 3, S. 545–546). Охорона безпеки на дорогах не в останню чергу розглядалося тогочасним суспільством як розширення організованого і контрольованого простору поза осадними структурами (Geremek, B. (2000). *Człowiek marginesu*. У *Człowiek Średniowiecza*. Warszawa, S. 435).

⁷⁶ Volumina Legum. T. II. S. 470.

рескрипти, призначав комісарів, просив, погрожував, але його ніхто не слухав, тому осіла шляхта Львівської землі й Жидачівського повіту, з'їхавшись до Львова 1605 року, була змушена укласти акт конфедерації, до якого приєдналося і місто, проти цих гультьяїв, даючи повноваження львівському старості закликати їх, тобто осіле лицарство, в разі потреби до зброї»⁷¹. З огляду на складність ситуації 21 липня 1605 р. король звернувся з листом до урядників Руського воєводства, у якому наголосив на тому, що озброєні люди самовільно під хоругвами грабують королівські і шляхетські маєтки, чинять розбій, і просив об'єднатися із сandomirським воєводою і львівським старостою для боротьби проти цих самозванців і грабіжників⁷². До зброї шляхту було закликано на 30 серпня 1605 р., відповідно до рішення сandomirського воєводи Єжи Мнішека від 30 липня того ж року⁷³. Гострота питання потребувала рішення на загальнодержавному рівні. Того ж таки року до Варшави була споряджена експедиція на сейм у складі двох представників ради – Станіслава Ансеріна та Якуба Віотецького, на яку місто, згідно з реєстром, витратило 764 злотих 12 грошів⁷⁴. Відтак для врегулювання цих та подібних проблем на Варшавському сеймі 1609 р. було прийнято рішення про захист від такого свавілля міст Перемишля та Львова: «59. Люди свавільні, які під виглядом служилих жовнірів у Львові та Перемишлі на передмістях та в міських маєтках проживаючи, різні насильства, наїзди, грабунки вчиняють, стації вибирають, б'ють у бубни, інших до себе заманують; постановляємо, аби тамтешні старости, за оскарженням скривджених людей, над такими езекуцію чинили і при містах розважатися забороняли. Також безчинства на дорогах⁷⁵, які звикли чинити людям купецьким іноземного походження, щоб не були, бо від них гине і склад мальмазії, й інших чужоземних товарів, і немала шкода для нашого скарбу і для Речі Посполитої діється»⁷⁶. Цілком імовірно, що влада саме з цих міст подбала про прийняття згаданої конституції, але це припущення потребує окремої джерельної верифікації.

Для зміцнення обороноздатності міст важливими були і численні звільнення від різноманітних податків на певну кількість років, при тому що заощаджені кошти місто мало витратити саме на розбудову своєї системи захисту і оборони. Іноді ці постанови були викликані спустошенням міст через ворожі напади, а іноді через епідемії, неврожаї тощо.

⁷⁷ Volumina Legum. T. III. S. 88.

⁷⁸ *Funditus* – повністю, ґрунтовно.

⁷⁹ *Autoritate Conventus* – авторитетом зібрання.

⁸⁰ Volumina Legum. T. III. S. 146.

⁸¹ Наступна велика пожежа, яка вщент знищила місто, була в 1637 р., але вже в 1639 р. Владислав IV своїм привілеєм встановлює в місті другий ярмарок на св. Михаїла, який мав тривати два тижні на ринку міста, а купці, які на нього приїздили, на 10 років звільнялися від усіх замкових та міських податків (ще один ярмарок у Сокалі, який відбувався на св. Войцеха, було встановлено в 1578 р. привілеєм Стефана Баторія). Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. (1902). T. XV. Cz. II. Warszawa, S. 605.

⁸² Volumina Legum. T. III. S. 145.

⁸³ *Funditus* – повністю, цілком.

⁸⁴ *Vigore constitutionis praesentis* – силою цієї конституції.

⁸⁵ Volumina Legum. T. III, S. 391, 392, 393.

⁸⁶ Szczerbik, Z. (2002). Sejm koronacyjny Władysława IV w roku 1633 w zamku na Wawelu. Chronologia i miejsce obrad. *Studia Waweliana*. T. 9/10 (2000–2001). Kraków, S. 208. На цьому ж сеймі особливу увагу шляхта і король приділили питанням релігійним, зокрема щодо православних та протестантів (Volumina Legum. T. III, S. 363, 373). Про розгляд релігійних питань на

Коронний вальний сейм у Варшаві в 1613 р. постановив: «67. Через значне спустошення і знищення міста Снятина вольність цьому місту від всіляких податків, робіт і вибирання двірського солоду на вісім років дозволяємо, і суди їх у містечку їхнім правом, а не при дворі, апробуємо»⁷⁷. На сеймі 1616 р. знову розглядали справи, пов'язані з тяжким становищем Снятина, і постановили: «104. Внесено до нас пропозицію Земських послів стосовно міста Снятина, яке від неприятеля *funditus*⁷⁸ знесене; тому Ми, з огляду на його зубожіння, на шість років *autoritate Conventus*⁷⁹ йому лібертацію від усіляких поборів, податків, тягарів, Нам і Речі Посполитій належних, дозволяємо»⁸⁰.

На тому ж сеймі 1616 р. звільнення від поборів і податків отримав Сокаль: «101. На прохання Земських Послів, звільнення міста Сокаля від усяких поборів, податків і тягарів на два роки, з тих пір як минуло чотири роки після пожежі в місті⁸¹, ухвалою цього Сейму продовжуємо»⁸². Забезпечення сприятливого економічного клімату для певних міст, що приводило до активізації ремесла і торгівлі, відкривало перспективу отримати з тих міст вищі прибутки в майбутньому. Тому така політика лібертацій була традиційною для влади.

На вальному Варшавському сеймі 1633 р. цілу низку міст було звільнено від поборів і податків і вони отримали підтвердження окремих існуючих привілеїв:

«Лібертація міста Миколаєва і Глинян.

114. Зрозумівши послів з Руського воєводства, що місто Миколаїв сильно знищене через набіги татар та через вогонь, і прагнучи, щоб в якийсь спосіб могли рятуватися тамтешні обивателі, звільняємо їх від усіляких податків на чотири роки; ця лібертація і місту Глиняни має служити [...].

Лібертація міста Києва.

123. Місто Київ зберігаємо при давніх правах і вольностях: війську Запорізькому через великі перешкоди тамтешнім судам не там, а в Каневі від цього часу місце призначаємо. Це ж місто від усіляких податків, мит і сплати водного, наново підвищеного у В[еликому] К[нязівстві] Лит[овському], аби було вільне, постановляємо.

Лібертація міста Бібрки.

132. Зважаючи на велике спустошення через поганські напади на місто Бібрку, яке насправді *funditus*⁸³ знищене і спустошене, на прохання земських послів, для допомоги жителям робимо їх *vigore constitutionis praesentis*⁸⁴ вільними на чотири роки від підвод та усіляких інших податків»⁸⁵.

Такі рішення коронаційного сейму 1633 р. не мають виглядати дивними, бо питання оборони, яка безпосередньо залежала від економічного добробуту міст, було одним із ключових на ньому. Велика увага до зовнішньополітичних проблем була пов'язана з війною з Росією та з турецько-татарською загрозою на південно-східних рубежах держави⁸⁶.

Загалом варто зауважити, що містам на сеймах приділяли чимало уваги. Одним із найважливіших питань тут було питання оборони держави і її кордонів, що виникало на порядку денному найчастіше

елекційному сеймі 1632 р. див.: Жуковський, А. (1969). Петро Могила й питання єдності церков. Париж, С. 87–90; Нагаєвський, І. (1961). Об'єднання Церкви й ідея патріархату в Києві. Торонто, С. 39–42; Даневич, О. (2003). Протестантське питання на елекційному сеймі у Варшаві 1632 р. *Наукові записки НаУКМА. Т. 22. Ч. 1: Гуманітарні науки*. Київ, С. 164–170. Про релігійне протистояння на початку XVII ст., про полеміку й обґрунтування ідеї заспокоєння «релігії грецької» у документах, які розглядалися на сеймах 1632–1633 рр., див.: Михед, О. (2005). Два твори, представлені на захист православних на сеймах 1632–1633 рр.: основні ідеї та проблематика. У *Kościół wschodnie w Rzeczypospolitej XVI–XVII wieku: Zbiór studiów*. Lublin, S. 123–139.

з огляду на зовнішню загрозу, і в цьому контексті міста перебували під пильною увагою короля і державних урядовців, під увагою всієї сеймової шляхти. Навіть більше, відповідно до окремих сеймових конституцій ситуативно на міста покладалися повинності, пов'язані з формуванням і забезпеченням посполитого рушення. Важка міжнародна ситуація XVI – першої половини XVII ст. загострила потребу дбати про зміцнення міських укріплень і забезпечення обороноздатності багатьох міст. Однак більшість сеймових постанов мали конкретного адресата і були звернені до окремих міст. Системно питання розвитку і зміцнення міст на сеймах практично не порушували.

References

- Akta grodzkie i ziemskie. (1909). T. XX: Lauda Sejmikowe. T. 1: Lauda Wiszeńskie 1572–1648 r., opr. A. Prochaska. Lwów.
- Bilushchak, T. (2013). Zbroia seredn'ovichnoho L'vova (za aktovymy dzherelamy). *Vis'kovo-naukovyi visnyk*, 19. 3–11.
- Bilushchak, T. (2016). Rol' dokumentiv v informatsiinii komunikatsii mis'koi vlady u pytanniakh rozbudovy ta nalahodzhennia oborony mista L'vova u pershii polovyni XVII st. (na prykladi arkhivnykh dzherel TsDIA Ukrainy u m. L'vovi). *EMINAK: naukovyi shchokvartal'nyk*, 2 (1), t. 1. Kyiv; Mykolaiv. 10–16.
- Danevych, O. (2003). Protestants'ke pytannia na elektsiinomu seimi u Varshavi 1632 r. *Naukovi zapysky NaUKMA*. Kyiv. T. 22. Ch. 1: *Humanitarni nauky*. 164–170.
- Floria, B. (2005). Pol'sko-litovskaia interventsia v Rossii i russkoe obshchestvo. Moskva.
- Geremek, B. (1970). O grupach marhinalnych w mieście sredniowiecznym. *Kwartalnik Historyczny*. R. LXXVII. Z. 3. Warszawa. 545–546.
- Geremek, B. (2000). Człowiek marginesu. *Człowiek Średniowiecza*, pod red. Jacques'a Le Goffa. Warszawa, 2000.
- Gierowski, J.A. (1982). Historia Polski 1505–1764. Warszawa.
- Groicki, B. (1954). Artykuły prawa majdeburskiego, które zowią Speculum Saxonum z łacińskiego języka na polski przełożone i znowu drukowane roku pańskiego 1629. Groicki B. Artykuły prawa majdeburskiego. Postępek sądów około karania na gardle. Ustawa płacej u sądów. Warszawa.
- Hahn, K. (1928). Pospolite ruszenie wedle uchwał sejmokowych ruskich od XIV do XVIII wieku. Lwów.
- Horn, M. (1976). Mniszech Stanisław Bonifacy h. wł (ok. 1580-1644). *Polski Słownik Biograficzny*. T. XXI/3. Z. 90. Wrocław. 486–487.
- Hrushevs'kyi, M. (1994). Istoriiia Ukrainy-Rusy. T. V. Kyiv.
- Hurzhii, O. (2012). Statsiia. *Entsyklopediia istorii Ukrainy*. T. 9. Kyiv. 840–841.
- Jaworski, F. (1912). Królowie Polscy we Lwowie. Lwów.
- Kamins'kyi, A.S. (2011). Istoriiia Rechi Pospolytoi yak istoriiia bahat'okh narodiv 1505-1795. Hromadiany, yikhnia derzhava, suspil'stvo, kul'tura, per. z pol. Ya. Strikhy. Kyiv.

- Łoziński, W. (1892). Patrycyat i mieszczaństwo lwowskie w XVI i XVII wieku. Lwów.
- Lypa, K. (2016). Teoriia arkhitektury i mistyka viiny. Kyiv.
- Mykhed, O. (2005). Dva tvory, predstavleni na zakhyt pravoslavnykh na seimakh 1632–1633 rr.: osnovni idei ta problematyka. *Kościół wschodnie w Rzeczypospolitej XVI–XVII wieku: Zbiór studiów*, red. A. Gil. Lublin. 123–139.
- Nahaievs'kyi, I. (1961). Ob'iednannia Tserkvy y ideia patriarkhatu v Kyievi. Toronto.
- Narysy istorii Rosii (2007), za red. O. Chubar'iana. Kyiv.
- Orikhovs'kyi-Roksolan, S. (1988). Napuchennia korolevi pol's'komu Syhizmundu Avhustu Stanislava Orikhovs'koho-Roksolana. *Ukrains'ka literatura XIV–XVI st.*, pid red. I.O.Dzeverina ta in. Kyiv. 113–152.
- Orikhovs'kyi-Roksolan, S. (1988). Pro turets'ku zahrozu slovo druhe (do pol's'koho korolia Syhizmunda). *Ukrains'ka literatura XIV–XVI st.*, pid red. I.O.Dzeverina ta in. Kyiv. 88–113.
- Prochaska, A. (1892). Konfederacja 1464 roku. *Kwartalnik Historyczny*. T. VI. Lwów. 728–780.
- Prochaska, A. (1919). Lwów a szlachta. Lwów.
- Sas, P. (2011). Khotyns'ka viina 1621 roku. Kyiv.
- Shelomentsev-Ters'kyi, C., Bilushchak, T. (2013). Stan oboronozdatnosti Lvova u svitli arkhivnykh dokumentiv korolivs'koi kantseliarii seredyny XIV – seredyny XVII st. *Studii z arkhivnoi spravy ta dokumentoznavstva*. T. 21. Kyiv. 140–147.
- Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich (1902), pod red. B.Chlebowskiego. T. XV. Cz. II. Warszawa.
- Stanisław Bonifacy Mniszech // <http://genealogia.grocholski.pl/gd/osoba.php?id=019024>;
- Stanisław Bonifacy Mniszech h. Kończyc // <http://www.sejm-wielki.pl/b/7.775.61>
- Szczerbik, Z. (2002). Sejm koronacyjny Władysława IV w roku 1633 w zamku na Wawelu. Chronologia i miejsce obrad. *Studia Waweliana*. T. 9/10 (2000-2001). Kraków. 205–208.
- TsDIAUL. F. 52. Op. 2. Spr. 716. Ark. 123.
- TsDIAUL. F. 55. Op. 1. Spr. 86. Ark. 14.
- TsDIAUL. F. 132. Op. 1. Spr. 32. Ark. 1-2.
- TsDIAUL. F. 132. Op. 1. Spr. 39. Ark. 1-3.
- TsDIAUL. F. 132. Op. 1. Spr. 42. Ark. 1-3.
- TsDIAUL. F. 132. Op. 1. Spr. 208. 2 ark.
- Volumina Legum. (1859). T. I. Petersburg.
- Volumina Legum. (1859). T. II. Petersburg.
- Volumina Legum. (1859). T. III. Petersburg.
- Volumina Legum. (1860). T. V. Petersburg.
- Zashkil'niak, L., Krykun, M. (2002). Istoriiia Pol'shchi. L'viv.
- Zazuliak, Yu. (2000). L'vivs'ka konfederantsiia 1464 r.: sprobа prozopohrafichnoho doslidzhennia yii uchasnykiv. *Zapysky Naukovoho tovarystva imeni T. Shevchenka*. T. CCXV: Pratsi Komisii spetsialnykh (dopomizhnykh) istorichnykh dystsyplin. L'viv. 396–415.
- Zhukovs'kyi, A. (1969). Petro Mohyla y pytannia yednosty tserkov. Paryzh.

Zimorovych, B. (2002) Potriinyi L'viv: Leopold Triplek, pereklad z lat. N.Tsar'ovoi, komentari I.Myts'ka. L'viv.
Zubryts'kyi, D. (2002). Khronika mista L'vova. L'viv.

Tetiana Hoshko

**THE ISSUES OF THE DEFENCE AND SECURITY
OF RUTHENIAN CITIES IN THE SEJMS
OF THE POLISH-LITHUANIAN COMMONWEALTH IN THE 15TH –
FIRST HALF OF THE 17TH CENTURY**

The difficult international situation and the constant threat of war forced the king and nobility to pay special attention to the issues of state defence. The problem was often discussed at the Sejm sessions, including the question of the defence and order in the cities. Private and small towns, too, were not deprived of attention. Not only townspeople, but also representatives of the nobility, first of all starosta or vice-starosta were often made responsible for strengthening the defence capability of cities. The Sejms considered the building and strengthening of city walls, measures that would prevent their destruction, and providing cities with all necessary to counter hostile attacks. The Sejm constitutions not only exempted cities from some taxes so that the funds were used to strengthen the city walls but also protected them from the possible lawlessness of the nobility. The Sejms also prescribed the duties of the cities in the event of war and their involvement in the pospolite ruszenie. True, despite the difficult international situation, most of the Sejms' resolutions were only addressed to individual cities. In practice, the issues of development and strengthening of cities did not rise in the Sejms systematically.

Key words: city defence, city walls, munition, taxes, libertation, pospolite ruszenie, Sejm, Sejm constitution, border towns.

УДК 94(47)»17»

Ірина Папа

*аспірант кафедри світової історії нового і новітнього часу,
Український Католицький Університет (м. Львів)*¹ У дослівному перекладі – «місто в Росії».

² У подорожньому щоденнику Юста Юля «Росія» (по-данськи “Rusland”) уживається для позначення держави, якою керував цар Петро I на початку XVIII століття. «Московія» ж у тексті цього джерела використовується вкрай рідко (наприклад, у латинському тексті супровідної грамоти данського дипломата, що був вписаний у щоденник). Зважаючи на цю особливість джерела, у тексті статті автор уживатиме слова «Росія» та «російський» замість «Московія» та «московський», які зазвичай використовують історики для позначення Російської держави до 1721 р.

³ Dinzelbacher, P. (1993). Europäische Mentalitätsgeschichte, Hauptthemen in Einzeldarstellungen (Kröners Taschenausgabe). Stuttgart: Alfred Kröner.

“EN BY I RUSLAND”: УЯВЛЕННЯ ДАНСЬКИХ МАНДРІВНИКІВ ПРО РАННЬОМОДЕРНУ РОСІЮ (за матеріалами подорожнього щоденника Юста Юля 1709–1711 рр.).

На початку XVIII століття Східною Європою подорожували численні європейські мандрівники, серед яких були й данські дипломати. Їхні мандрівки були зумовлені участю Данії у Великій Північній війні. Зокрема, для данського короля Фредерика IV і його радників було важливо мати більше детальної інформації про свого російського союзника – Петра I і його державу.

Данський дипломат Юст Юль, якому випало очолювати дипломатичну місію до царського двору в 1709–1711 рр., у своєму подорожньому журналі дотримувався отриманої королівської інструкції, яка передбачала опис «всього, що з ним трапиться» під час перебування в Росії. Окрім опису військових кампаній, численних придворних розваг, екстраординарної поведінки Петра I та його придворних, Юст Юль мав також змогу багато подорожувати. Таким чином, опис окремих міст російської держави займає вагомe місце в цьому джерелі. Імовірно, що Юст Юль та його подорожній наратив разом з іншими ранньомодерними тревелогами спричинилися до появи в данському мовленні сталого виразу «місто в Росії», який функціонує й досі.

Ця стаття має на меті проаналізувати подорожні нотатки данського дипломата про відвідані ним російські міста; обґрунтувати гіпотезу про вплив індивідуальних спостережень на формування стереотипних уявлень про Російську державу.

Ключові слова: Юст Юль, Велика Північна війна, «місто в Росії», подорожні записки, XVIII століття, данська дипломатична місія 1709–1711 рр., ранньомодерна Росія.

Географічний простір, у якому існує Людина, завжди є об'єктом концептуалізації і тому ніколи не є монолітним. Людина сприймає його з різних точок зору, зокрема через такі відомі категорії-дихотомії, як своє/чуже, безпечне/небезпечне, центр/периферія тощо.³ Ці поняття тісно

⁴ Schenk, F. (2002). Mental Maps. Die Konstruktion von geographischen Räumen in Europa seit der Aufklärung. *Geschichte Und Gesellschaft*, 28(3), 493–514.

⁵ Наприклад, у німецькій мові є вираз про «богемські села» («Es ist mir ein böhmisches Dorf»), що означає щось маловідоме та периферійне.

⁶ Beller, M., & Leerssen, Joep. (2007). Imagology, the cultural construction and literary representation of national characters, a critical survey (*Studia imagologica* 10). Amsterdam: Rodopi, 3–16.

⁷ Словникова стаття про вираз «місто в Росії». Режим доступу: <http://ordnet.dk/ddo/ordbog?query=en%20by%20i%20Rusland>

⁸ Møller, P. U. (1993). Hvordan russerne er. Et stykke dansk mentalitetshistorie. In *Danmark og Rusland i 500 år*, eds. S. A. Christensen & H. Gottlieb. København. S. 104–131.

⁹ Wolff, L. (1996). Inventing Eastern Europe, the map of civilization on the mind of the Enlightenment. London: Stanford University Press. (Chapter 4)

¹⁰ Ibid.

¹¹ Lemberg, H. (1985). Zur Entstehung des Osteuropabegriffs im 19. Jahrhundert Vom «Norden» zum «Osten» Europas. *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*. Neue Folge. 33 (1). S. 48–49.

¹² Møller, P. U. (1993). Hvordan russerne er. Et stykke dansk mentalitetshistorie. In *Danmark og Rusland i 500 år*, eds. S. A. Christensen & H. Gottlieb. København, 104–131.

¹³ История Дании с древнейших времен до начала XX века, (1996). Москва: Наука.

¹⁴ Poe, M. (1995). Foreign Descriptions of Muscovy: an Analytic Bibliography of Primary And Secondary Sources. Columbus, Ohio: Slavica Publishers.

¹⁵ Poe, M. (1995). Foreign descriptions of Muscovy, an analytic bibliography of primary and secondary sources. Columbus, Ohio: Slavica.

пов'язані з ментальними мапами, формування яких певною мірою залежить від уяви людей, їхньої мобільності, інтелектуального багажу, емпіричного досвіду та інших факторів⁴.

Як відомо, усне та писемне мовлення є своєрідним ретранслятором ідей та концептів, що існують в уяві людей. Саме тому вагомим чинником у сприйнятті та пізнішому усному чи писемному описі будь-якого простору завжди було мовлення, яке продукувало його нові характеристики. Існує низка сталих виразів у різних європейських мовах, що пов'язані з певними географічними просторами і державами та мають особливий історико-культурний контекст і підтекст водночас⁵. Поява та функціонування таких виразів у мовленні найчастіше пов'язана з існуванням національної системи стереотипів, яка протягом століть формувалась у світогляді того чи того народу⁶. Власне, існування в данському мовленні ідіоми «місто в Росії»⁷, що означає щось далеке, незрозуміле і фантастичне водночас, можна пов'язати з данським сприйняттям Російської держави, що формувалось завдяки особистим візитам данців до цієї держави⁸. Слід додати, що «суть Східної Європи для сучасників XVIII століття полягала в її неподатливості точній географічній локалізації та опису»⁹, тому функціонування подібних зворотів було своєрідним маркером на ментальній мапі.

Як стверджує Ларі Вульф, «міжнародні конфлікти перших двох десятиліть XVIII століття привернули до карти Східної Європи увагу Європи Західної»¹⁰, тому можна зробити припущення, що саме в XVIII ст. такі концепти цілком природно могли виникати в західноєвропейському дискурсі. Хоча деякі історики дискутують про вісь «Північ-Південь» та її релевантність для окреслення тогочасної Російської держави як Північної Європи¹¹.

На думку данського історика Ульфа Петера Мьоллера, «місто в Росії» було своєрідним підсумком тривалої, але строкатої історії дансько-російських відносин¹². Імовірно, після укладення дансько-московського договору в 1493 р.¹³, який вважається початком тісних економічних та дипломатичних відносин, візити данців до Російської держави в ранньомодерну епоху почастишали¹⁴.

Відповідно така комунікація між представниками двох держав дозволила данським послам та купцям «досліджувати» маловідому їм територію Європи завдяки мандрям. Оскільки різні населені пункти (міста, села) завжди є основою будь-якого маршруту (дипломатичного чи торговельного), то найчастіше саме вони ставали об'єктами уваги та опису, а пізніше тлом для інших сюжетів у подорожніх нотатках данських мандрівників. Певною мірою це спостереження підтверджує й аналіз ранньомодерних описів Московії іноземними мандрівниками, який зробив американський дослідник Маршал По. У процесі компаративного аналізу цих текстів історик також виявив і виокремив «спільні теми», з-поміж яких виділив хорографію¹⁵.

Проте, як зауважує Ульф Петер Мьоллер, через низку причин (наприклад, мовний фактор) данські подорожні наративи та їхні автори не стали такими відомими, як тексти Герберштейна, Флетчера чи Олеарія¹⁶. Крім цього, укладена Маршалом По бібліографія текстів-описів Московії іно-

¹⁶ Møller P.U. (1997). The Russians as seen by three Danish travellers in the first half of the eighteenth century: Juel, Æreboe, von Haven. *Culture & history*. 14, 48.

¹⁷ Ульфелдт, Я. (2002). Путешествие в Россию Пер. Л. Н. Годовиковой. Москва: Яз. славян. Культуры.

¹⁸ Російський переклад цього джерела з'явився лише у 2007 році: Хавен фон, П. (2007). Путешествие в Россию. Пер. с дат., вступ., биогр. П. Хавена, примеч., коммент и именной указ. В. Возгрина. Санкт-Петербург: Всемирное Слово.

¹⁹ Форстен, Г. (1884). Борьба из-за господства на Балтийском море в XV и XVI столетиях. СПб.; Форстен, Г. (1893–1894). Балтийский вопрос в XVI и XVII столетиях (1544–1648). Т. 1, 2. СПб.; Полиевктов, М. (1907). Балтийский вопрос в русской политике после Ништадтского мира (1721–1725 гг.). СПб.; Шаскольский, И. (1994). Русская морская торговля на Балтике в XVII в. (Торговля со Швецией). СПб.

²⁰ Возгрин, В. (1986). Россия и европейские страны в годы Северной войны: История дипломат. отношений в 1697–1710 гг. Ленинград: Наука.; Возгрин В. Е. (1982). Источники по русско-скандинавским отношениям XVI–XVIII веков. У *Рукописные источники по истории Западной Европы в архиве Ленинградского отделения Института истории СССР*. Ленинград.; Возгрин, В. (1982). Сведения о России XVI–XVIII вв. в переписке датских послов. У *Археологический ежегодник*, Москва, С.148–151.

²¹ Артамонов, В. (1987). Россия и европейские страны в годы Северной войны. История дипломатических отношений в 1697–1710 гг. *Вопросы истории*. 1987, (9). С. 136–140; Артамонов, В. (1990). Россия и Речь Посполитая после Полтавской победы (1709–1714). Москва: Наука.

²² Епифанов, П. (1971). Россия в Северной войне. *Вопросы истории*. 1971, (6). С. 116–129; (7), С. 117–134.

²³ Фейгина, С. (1955). По страницам зарубежных исследований внешней политики России в XVI–XVIII веках. *Вопросы истории*. 1955, (12). С. 204–211; Фейгина, С. (1959). Аландский конгресс: Внешняя политика России в конце Северной войны. Москва.; Фейгина, С. (1951). Внешняя политика России в конце Северной войны и Аландский конгресс: автореф. дис. ... д-ра ист. наук. Москва.

²⁴ Богданов, А. (2003). Внешняя политика России и европейская печать 1676–1689 гг. *Вопросы истории*. 2003, (4). С. 26–46.

²⁵ Козинцева, Р. (1970). Источники по истории русско-скандинавских отношений в Архиве Ленинградского отделения Института истории СССР. У *Исторические связи Скандинавии и России IX–XX вв. Сб. статей*. Л., С. 342–355.

земцями (до 1700 р.) засвідчує, що в XVI–XVII ст. більшість данських дипломатів-мандрівників писали дипломатичні рапорти, а не подорожні наративи з розлогими описами відвіданих земель. Єдиним винятком був текст Якоба Ульфельда «Hodoeporicon Ruthenicum» (1578, 1608), який містив описи Московії часів Івана Грозного¹⁷. Пізніше подібні его-наративи з'являються аж у першій половині XVIII ст., коли дансько-російські відносини актуалізуються через спільну участь у Великій Північній війні. Як пише данський дослідник, «один моряк і два богослови» (і.е. Юст Юль, Расмус Еребо та Педер фон Гавен) стали авторами відомих текстів про Російську державу в часи Петра I та цариці Анни Йоганівни. Юст Юль та Расмус Еребо були членами однієї дипломатичної місії в 1709–1711 рр., після якої на основі подорожніх нотаток було укладено щоденник та написано автобіографію. Педер фон Гавен після двох досить тривалих візитів до Російської імперії (1736–1739, 1743–1746) устиг ще за свого життя кілька разів опублікувати власні подорожні записки «Подорож по Росії»¹⁸ та отримати схвальний відгук відомого данського історика Людвіга Гольберга.

Нашу увагу привернув «щільний текст» подорожнього щоденника данця Юста Юля, який на своїх сторінках «розповідає» читачам про різні аспекти дипломатичної місії, яку він очолював. Зокрема, описи харизматичного Петра I, повсякденного життя царського двору, дипломатичних відносин і сам перебіг Північної війни в 1709–1711 рр., які завжди були ключовими темами для російської історіографії (навіть у радянську добу), зумовили використання цього наративу в численних історичних дослідженнях. Таким чином, існує ціла низка ґрунтовних праць з історії «балтійського питання» доби Петра I та його зовнішньої політики, де звертаються до данських подорожніх наративів того часу¹⁹. З-поміж російських дослідників цих тем варто виділити В. Возгрина²⁰, В. Артамонова²¹, П. Епифанова²², С. Фейгіну²³, А.Богданова²⁴, Р. Козінцеву²⁵,

²⁶ Некрасов, Г. (1972). Архивы СССР и их значения для исследования русско-скандинавских отношений и истории скандинавских стран и Финляндии XIV–XIX вв. У *Скандинавский сборник XVII*. Таллин: Ээсти Раамат.

²⁷ Стерликова, А. (2015). Внешняя политика и дипломатия России периода Северной войны в отечественной историографии. Петербург. С. 61–68.; Стерликова, А. (2009). Международные отношения в Европе в конце Северной войны. У *Вестн. Ленингр. гос. ун-та им. А.С. Пушкина. Сер. История*, (3). С. 80–91; Стерликова, А. (2008). Россия и европейские страны к середине Северной войны (1714–1715). У *Вестн. Ленингр. гос. ун-та им. А.С. Пушкина, Сер. История*, (4), С. 56–69.

²⁸ Juel, J., & Grove, Gerhard L. (1893). *En Rejse til Rusland under Tsar Peter, Dagbogsoptegninger af Viceadmiral Just Juel, dansk Gesandt i Rusland 1709–1711.*; Danielsen J. (1975). *Just Juels rejse til Moskva 1709–11.* København.; Записки Юста Юля, датского посланника при Петре Великом. М., 1900.; Юль Юст (2001). Записки датского посланника в России при Петре Великом. У *Лавры Полтавы. История России и дома Романовых в мемуарах современников XVII–XX вв.* Москва: Фонд Сергея Дубова, С.

²⁹ На думку Пітера Берка, модель «цент-периферія», яку зазвичай пов'язують із доробком Іммануїла Валлерстайна, може використовуватись у різних сферах, окрім політики та економіки. Проте ця дихотомія, попри свою цінність, містить певну нечіткість, яка стосується дефініцій «центру» та «периферії» (Burke P. *History and Social theory*... P. 79–84.)

³⁰ Дінцельбахер П. Історія європейської ментальності... С. 667.

³¹ Juel, J., & Grove, Gerhard L. (1893). *En Rejse til Rusland under Tsar Peter*... P. 5.

³² «Берлін дуже красиве і ошатне місто, все (в ньому) охайно, як в Голландії.» (Juel, J., & Grove, Gerhard L. (1893). *En Rejse til Rusland under Tsar Peter*... P. 21)

³³ Juel, J., & Grove, Gerhard L. (1893). *En Rejse til Rusland under Tsar Peter*... P. 28.

Г. Некрасова²⁶, А. Стерликову²⁷. Проте більшість цих студій доволі «інструментально» використовують як постать Юста Юля, так і його текст: переважно для реконструкції історії дипломатичних відносин між Данією та царською Росією під час Північної війни та ілюстрацій до образу Петра І і його держави «очима іноземців». Інші ж теми, які присутні в цьому его-наративі, на жаль, менш досліджені.

Тому в цій статті маємо на меті проаналізувати джерельну інформацію подорожніх записок данського дипломата Юста Юля²⁸ і спробувати реконструювати данське сприйняття теренів ранньомодерної російської держави як європейської периферії²⁹. На нашу думку, вартим уваги є ймовірний взаємозв'язок між подорожніми спостереженнями щодо відвіданих російських міст та узагальнювальним кліше-ідіомою «місто в Росії», що стало певною мірою синонімом європейської «периферії» в данському світогляді та водночас одним із найбільш живучих національних стереотипів.

Як відомо, сприйняття простору відбувається прямо й опосередковано³⁰, але під час читання подорожніх наративів подекуди складно визначити, що було первинним у сприйнятті простору (стереотип чи емпірія). Наприклад, щоденник Юста Юля про подорож до Росії розпочинається з певного «налаштування» данського дипломата на «труднощі та небезпеки такої далекої мандрівки»³¹, про які йому, імовірно, могли розповісти або попередні послы (наприклад, Г. Грудт), або прочитані тексти Адама Олеарія і Петра Петрея, або інші мандрівники, що відчули на собі певні труднощі перебування в цій державі. Проте такий вступ автора може свідчити і про циркулювання в данському придворному середовищі (можливо, і суспільному дискурсі) певних стереотипів та уявлень про Російську державу, які підсилювались також Північною війною та неординарною постаттю Петра І. Таким чином, можна припустити, що на початку своєї подорожі Юст Юль був під впливом певних апріорних уявлень про цю частину Європи.

Перша частина місії Юста Юля була «дансько-прусською» в географічному вимірі. Він розпочав її в данському місті Роскільде, звідки дістався до Гамбурга. Тривалий час він перебував у Берліні та Потсдамі, де чекав на детальнішу інструкцію від данського короля Фредерика. Слід зазначити, що він дуже скупо описує міста на цьому етапі подорожі, зате детально описує власне захоплення від Берліна та Потсдама, які вражають його своєю архітектурою і нагадують Нідерланди, де раніше він служив на флоті³². На цьому етапі маршруту він також зауважує наявність добрих заїжджих дворів³³,

³⁴ «На всіх перехрестях, де розходяться дві, три або кілька доріг, стоять стовпи з (прибитими до них) руками. На (цих останніх) написано назву місця, куди веде дорога, а також скільки миль вважається до того чи іншого (пункту), що служить значним полегшенням для мандрівників, які завдяки таким рукам, що вказують шляхи, можуть самі знайти дорогу, якщо тільки знають, через які села (їм) їхати» (Juel, J., & Grove, Gerhard L. (1893). *En Rejse til Rusland under Tsar Peter...* P. 12–13).

³⁵ Juel, J., & Grove, Gerhard L. (1893). *En Rejse til Rusland under Tsar Peter...*, P. 60.

³⁶ Juel, J., & Grove, Gerhard L. (1893). *En Rejse til Rusland under Tsar Peter...*, P. 106–107.

³⁷ «Від Нарви до Петербурга 180 верст» (Grove, p. 110) «...всього від Петербурга до Москви 742 версти і 9 ямів» (Juel, J., & Grove, Gerhard L. (1893). *En Rejse til Rusland under Tsar Peter...*, P. 132).

³⁸ Миронов, Б. (2012). Город из деревни: четыре-ста лет российской урбанизации. *Отечественные записки*, 3(48), С.

³⁹ «За час цієї подорожі з Петербурга до Москви я зробив такі спостереження. Про приватні будинки царя, побудовані за його наказом біля ямів і між ямами, я вже говорив. Мене постійно поселяли в ці будинки; але там, де їх не було, пристав завжди їхав з декількома солдатами попереду, займав силою будинок, який йому найбільше подобався, упорядковував його до мого приїзду, напалював піч, виганяв з нього (господарів) і користався всім тим, що було в будинку; бо тут немає заїжджих дворів, в яких можна було б за (відповідну) плату годувати коней або зупинятися...

» (Juel, J., & Grove, Gerhard L. (1893). *En Rejse til Rusland under Tsar Peter...*, P. 130–131)

⁴⁰ Busch, T. (2008). Connecting an Empire: Eighteenth-Century Russian Roads, from Peter to Catherine. *The Journal of Transport History*, 29(2), P. 240–258.

⁴¹ «На дорозі, по якій я йшов, стояли великі високі фарбовані стовпи, на яких було вказано кількість верст» (Juel, J., & Grove, Gerhard L. (1893). *En Rejse til Rusland under Tsar Peter...*, P. 109)

належну систему дороговказів³⁴ (наприклад, між Гамбургом та Потсдамом). Ці занотовані враження можуть свідчити про те, що Юль Юст був обізнаний із цим регіоном та його інфраструктурою, так само як і майбутні читачі його подорожнього щоденника (данський король та його таємні радники), тому цей простір вважався «безпечним та своїм» у цьому контексті.

Після отримання інструкцій Юст Юль проїжджає прибалтійськими містами (Данціг, Пілау, Кенінгсберг), мандрує через Ліфляндію до Нарви, яка стала «першим російським містом» на маршруті Юста Юля через присутність російської адміністрації та численних військових у цьому місті. Прогулянки містом та візити до певних людей (коменданта Нарви, протестантського пастира та ін.) дозволили Юсту Юлю зробити свої перші спостереження про саме місто, де йому відразу в очі впали «мури побудовані на старий лад»³⁵. Ця нотатка може свідчити як про бажання автора наголосити на певній обізнаності з європейськими зразками фортифікацій, так і про намагання зацентувати на відмінності цієї міської забудови і її застарілості. Хоча слід пам'ятати про шведське минуле Нарви, яке теж позначилося на міській архітектурі. Саме тому данець Юст Юль міг помітити, можливо, скандинавський стиль будови (шведський у цьому разі).

Юль Юст після зустрічі з царем Петром I мав, за його наказом, негайно слідувати до Петербурга, щоб офіційно вручити свою вірчу грамоту від данського короля та провести перемовини під час офіційної аудієнції³⁶. Шлях до нової столиці був довгим. Юст Юль вказує точні відстані та час в дорозі³⁷. Власне, великі відстані між містами, про які часто згадує данський мандрівник, вважаються дослідниками історичної географії та міської історії ознакою периферійності, оскільки свідчать про низьку густоту населення та нерозвинуту інфраструктуру регіону: «європейський континент, за винятком його східної частини, уже в XV столітті був покритий густою мережею невеликих міських поселень, що знаходилися одне від одного в середньому на відстані 20-30 км. У кінці XVIII століття середня відстань між містами Великобританії, Німеччини, Італії, Іспанії та Франції становила від 12 до 30 км»³⁸.

Також великим недоліком російської інфраструктури була нестача або повна відсутність заїжджих дворів³⁹ на міжміських маршрутах. Єдиним позитивом була наявність верстових стовпів по російських дорогах⁴⁰, що допомагало Юсту Юлю підраховувати відстань між відвіданими містами⁴¹. Брак дорожнього сервісу в цій частині Європи, окрім подиву, викликав роздратування в данця,

⁴² «Наскільки (вчора на судні) ми бенкетували, настільки (сьогодні) на суші ми терпіли брак харчів, так що, за прислів'ям, здебільшого нами розпоряджався "голодний Ганс", бо на Рітусарі нічого не можна було купити, заїжджих дворів так само не було, приготувань для нас, як іноземних посланців, ні найменших зроблено не було, хоча запрошені ми були в таке місце, де неможливо нічого дістати» (Juel, J., & Grove, Gerhard L. (1893). *En Rejse til Rusland under Tsar Peter...*, P. 290)

⁴³ Ось декілька уривків про міські пожежі, які трапилися під час місії Юста Юля:

«Нещодавно в Новгороді була велика пожежа, під час якої частина церков згоріла повністю, а частина була зіпсута вогнем...» (Juel, J., & Grove, Gerhard L. (1893). *En Rejse til Rusland under Tsar Peter...*, P. 122)

«Подвір'я є великою перевагою, що захищає... від небезпеки пожеж, які часто трапляються в Москві і винищують цілі вулиці, передмістя, а нерідко і півміста...» (Juel, J., & Grove, Gerhard L. (1893). *En Rejse til Rusland under Tsar Peter...*, P. 186)

«О 10 годині вечора в слободі, за Невою, сталася пожежа; весь базар і суконні крамниці, більше 70, перетворені на попіл; на площі не залишилося жодного будинку; все, що тільки могло згоріти, згоріло аж до болота, що відокремлює базар від інших будинків (слободи)» (Juel, J., & Grove, Gerhard L. (1893). *En Rejse til Rusland under Tsar Peter...*, P. 268)

«У Німецькій слободі сталася жажлива пожежа, яка перетворила на попіл значну частину цього передмістя і, між іншим, чудовий палац князя Меншикова. У новій лютеранській церкви згорів дах, школа ж була знищена дощенту. Коли бачиш, як тут починається пожежа, стає страшно, оскільки все місто побудоване з лісу (деревини), а пожежні установи погані, тому вогонь поширюється до тих пір, поки є чому горіти. На пожежу виходять російські священики з хоругвами, образами, кадилами та іншим священним начинням і моляться між пожарищем і вцілілими будинками, але все марно. Простий народ тільки дивиться (в бездіяльності) і шукає нагоду, як би що-небудь поцупити. Рятувати майно або гасити вогонь його не змусять навіть гроші...» (Juel, J., & Grove, Gerhard L. (1893). *En Rejse til Rusland under Tsar Peter...*, P. 369–370)

⁴⁴ «Через тутешню звичайну дерев'яну будову будинків і необережність простолюдинів завжди слід побоюватися пожеж... (У Калузі) будинки суцільно дерев'яні, як і в усіх (інших) російських містах ...» (Juel, J., & Grove, Gerhard L. (1893). *En Rejse til Rusland under Tsar Peter...*, P. 375)

⁴⁵ Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст. / Пер. з фр. Григорій Філіпчук. К.: Основи, 1997. Т.1. С. 225.

⁴⁶ Юст Юль часто вдається до порівнянь під час опису побаченого. Ось декілька прикладів порівняння російської та норвезької дерев'яної архітектури:

«Віце-адмірал Кройц побудував у Петербурзі лютеранську церкву у формі хреста, повністю з дерев'яних колод, так само як будують будинки в Норвегії і майже по всій Росії» (Juel, J., & Grove, Gerhard L. (1893). *En Rejse til Rusland under Tsar Peter...*, P. 113);

«Чекаючи в Новгороді на своїх людей і багаж, який мав прибути з Нарви, їздив верхи подивитися місто. Новгород складається із чисельних, погано збудованих і безладно розкинутих дерев'яних хатин, які схожі на селянські будинки в Норвегії» (Juel, J., & Grove, Gerhard L. (1893). *En Rejse til Rusland under Tsar Peter...*, P. 122);

«О 10 годині прийшов до Вопші (авт. прим. село) за 60 верст від Петербурга. Усі будинки, які траплялися по дорозі, були збудовані з деревини, як у Норвегії; замість вікон вони мали пробиті невеликі чотирикутні отвори із зовнішніми віконницями» (Juel, J., & Grove, Gerhard L. (1893). *En Rejse til Rusland under Tsar Peter...*, P. 120)

⁴⁷ Cambridge History of Scandinavia, vol 2, P. 392–416.

⁴⁸ «У Москві кам'яної бруківки майже ніде немає: середина великих вулиць вимощена одними колодами, внаслідок чого при великих пожежах самі вулиці горять так само добре, як і будинки» (Juel, J., & Grove, Gerhard L. (1893). En Rejse til Rusland under Tsar Peter..., P. 373).

⁴⁹ «Сьогодні було оприлюднено також наказ, щоб у майбутньому в Кремлі – відомій частині міста [...] будинки будувалися винятково з каменю або цегли, а не з деревини, як то було до сих пір» (Juel, J., & Grove, Gerhard L. (1893). En Rejse til Rusland under Tsar Peter..., P.199).

⁵⁰ Бродель, Ф. (1997). Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст. Пер. з фр. Григорій Філіпчук. Т.1. К.: Основи, С. 225.

⁵¹ Cracraft, James, & Rowland, Daniel B., Daniel Bruce. (2003). *Architectures of Russian identity, 1500 to the present*. Ithaca: Cornell University Press.; Nitz, Hans-Jürgen. *The Early-modern World-system in Geographical Perspective*. Erdkundliches Wissen ; 110. Stuttgart: Franz Steiner, 1993, P. 265–296.

⁵² Kjærgaard, Thorkild. *The Danish Revolution, 1500–1800, an Ecohistorical Interpretation*. Studies in Environment and History. Cambridge: Cambridge University Press, 1994.

⁵³ Houses of Wood, Houses of Stone:: On Constructing a Modern Town in Early Modern Kalmar. (2018). In *Facing Otherness in Early Modern Sweden: Travel, Migration and Material*

Transformations, 1500–1800. Woodbridge, Suffolk, UK; Rochester, NY, USA: Boydell & Brewer.

⁵⁴ Epstein, S. (2001). Town and country in Europe, 1300–1800. In *Themes in international urban history 5*. Cambridge New York: Cambridge University Press.

⁵⁵ Бродель, Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст. ... С. 227.

⁵⁶ Juel, J., & Grove, Gerhard L. (1893). En Rejse til Rusland under Tsar Peter..., P. 295–296.

⁵⁷ Ibidem, P. 330–331

⁵⁸ Ibidem, P. 143.

⁵⁹ Ibidem, P. 330–331.

периферією⁴⁷. Також Юст Юль звертає увагу на те, що навіть дороги в Москві викладені з дерев'яних колод, а не бруковані⁴⁸. Хоча данський дипломат згадує про тогочасні спроби Петра I наблизити міський ландшафт Москви до європейських стандартів через наказ не використовувати дерево для будівництва в межах Кремля⁴⁹. Цікаво, що Фернан Бродель наводить у своєму дослідженні згадки про збільшення будівництва цегляних будинків у Москві, датовані ще 1662 р.⁵⁰

Однак усі ці подорожні спостереження можна трактувати в різний спосіб. Наприклад, як певне протиставлення хаотичної дерев'яної архітектури російської периферії і цегляного та брукованого європейського центру (тобто західноєвропейської Європи) з метою засвідчити бідність, простоту, хаотичність міської забудови і нерозвинуту інфраструктуру Росії⁵¹. Проте слід врахувати, що в Данії з XVI до XVIII ст. відбувається певний перехід від дерев'яної до мурованої забудови, який супроводжується масштабним винищенням данських лісів (для випалювання цегли). Ці зміни призведуть пізніше до збільшення піщаних дюн в окремих регіонах королівства і законодавчого обмеження щодо використання лісових ресурсів наприкінці XVIII ст.⁵² Тому можна припустити, що в епоху Юста Юля⁵³ цегляна забудова домінувала в данських містах, а дерев'яна асоціювалася з норвезькою периферією, яка мала більші, ніж Данія, лісові ресурси. Крім того, «нідерландський досвід» данського дипломата, на нашу думку, теж частково сформував його уявлення про типове ранньомодерне європейське місто з брукованими вулицями, правильною забудовою та мурованими будинками⁵⁴. Проте це протиставлення слід брати до уваги з врахуванням того, що будівельні матеріали змінювалися протягом історії і ця зміна означала успіх та збагачення. Проте Фернан Бродель наголошує, що майже скрізь у Європі ці матеріали (дерево, цегла, камінь) співіснували один з одним у ранньомодерну добу⁵⁵.

Данський мандрівник доволі мало пише про інші аспекти життя та облаштування російських міст (наприклад, чистоту, освітлення, безпеку). У його щоденнику є невеличкий фрагмент, у якому він побіжно згадує про неочікуваний прихід Петра I у супроводі слуги пізно ввечері. Юст Юль акцентує на тому, що російський цар прийшов пішки, без ліхтаря, у дощ, по неосвітлених і брудних вулицях Петербурга⁵⁶. З тексту можна зрозуміти, що це викликало певне здивування в данця і водночас захоплення такою сміливістю російського царя.

⁶⁰ Ibidem, P. 155.

⁶¹ Про бандитизм у ранньомодерній Росії можна детальніше прочитати у цій статті: Keep, J. (1956). Bandits and the Law in Muscovy. *The Slavonic and East European Review*, 35(84), P. 201–222. Retrieved from <http://www.jstor.org/stable/4204801>.

⁶² «Відсутність пошти через (Росію) є великою незручністю в Петербурзі. Надіслати лист із Петербурга можна тільки з російським гінцем, якого Посольський приказ, коли заманеться, посилає в Мемель, найближче місто, звідки надсилається пошта. Нерідко, (у тому разі) коли я більше не міг чекати (бо часом протягом двох-трьох тижнів не надсилалося кур'єра, (росіяни) на мій запит, чи не було можливості надіслати листа, відповідали, що їм самим писати нема про що, і я (мимоволі) повинен був задовольнитися подібною (відповіддю), тимчасово припиняючи обов'язкову переписку з моїм правителем, поки це відповідало видам наказу» (Juel, J., & Grove, Gerhard L. (1893). *En Rejse til Rusland under Tsar Peter...*, P. 297–298).

⁶³ Юст Юль написав першого листа з Росії до Данії 10 січня 1710 р.:

«У цей день мені вперше довелося писати звідси поштою. З цієї нагоди я довідався про розмір плати, що стягується за листи, і monsieur Фаденбрехт, завідувач поштою, доходи з якої надходять до віце-канцлера Шафірова, повідомив мені вартість надсилання листів з Москви... рік листування обходився мені в досить велику суму, (особливо) що внаслідок безладів і несправності пошти приписи посилалися мені in duplo і (сам) я повинен був теж посилати всі свої листи в дублікатах, до того ж я листувався з усіма королівсько-данськими посланниками за кордоном; приватних листів я вже не рахую» (Juel, J., & Grove, Gerhard L. (1893). *En Rejse til Rusland under Tsar Peter...*, P. 324).

⁶⁴ «Уперше отримав з Данії листи після відплиття з Кенігсберга» (7 листопада 1709) Юст Юль був у Кенігсберзі 27 липня 1709 р. Отже, він не отримував листів з Данії від кінця липня до початку листопада, тобто майже 3 місяці (Juel, J., & Grove, Gerhard L. (1893). *En Rejse til Rusland under Tsar Peter...*, P. 96).

⁶⁵ «Я надіслав поштою цілу пачку листів, яких разом з обкладинками 31 1/2 листа. Поштові витрати були солідними. Оплатив свій рахунок, витрат мені не компенсували» (Juel, J., & Grove, Gerhard L. (1893). *En Rejse til Rusland under Tsar Peter...*, P. 319).

⁶⁶ Platonova N. (2007) Russian Postal Service in the 18th century. In *Post Offices of Europe, 18th–21st centuries. A Comparative History*. P.: Comité pour l'Histoire de la Poste, P. 115–125.

⁶⁷ Schobesberger, N., Arblaster, P., Infelise, M., Belo, A., Moxham, N., Espejo, C., & Raymond, J. (2016). European Postal Networks. In Moxham N. & Raymond J. (Eds.), *News Networks in Early Modern Europe* (pp. 19–63). LEIDEN; BOSTON: Brill. Retrieved from <http://www.jstor.org/stable/10.1163/j.ctt1w8h1ng.9>

⁶⁸ «(За розпорядженням) його величності короля пруського між Гамбургом і Потсдамом облаштовано для мандрівників (дві) пошти, звичайна і надзвичайна. Звичайна ходить два рази на тиждень» (Juel, J., & Grove, Gerhard L. (1893). *En Rejse til Rusland under Tsar Peter...*, P. 12–13)

Можна припустити, що Юст Юль міг попередньо дізнатися від інших іноземців чи данських дипломатів-попередників про певні небезпеки в російських містах. Проте, як свідчить щоденник, він мав нагоду в цьому особисто пересвідчитися. Наприклад, у його щоденнику згадано про напад на барона Фрідріха-Вільгельма фон Віллемовського, який стався на вулиці, поблизу помешкання Юста Юля в Москві⁵⁷. Такі наочні приклади (а з летальним фіналом і поготів) не могли не вплинути на данського дипломата та його ставлення до особистої безпеки в місті. Як відомо з тексту щоденника, Юст Юль часто користувався військовою охороною під час пересування містом та тривалих мандрівок Російською державою. У щоденнику він пише про «вуличних розбійників» у Москві⁵⁸, які, на його думку, стали «пошестю» та найбільшою небезпекою, особливо вночі⁵⁹. Очевидно, що брак особистої безпеки та погана кримінальна ситуація⁶⁰ в тогочасних російських містах не додавала їхньому іміджу позитивних відгуків у цього данського мандрівника⁶¹.

Іншою ознакою периферії, яку можна виокремити з тексту записок, є погана поштова комунікація між європейськими та російськими містами, яку помічає Юст Юль. Адже в ранньомодерну добу пошта була своєрідним маркером цивілізованості та інтегрованості у європейський комунікаційний простір, передвісником медіа та преси. Для данського посла ця велика незручність, з якою він зіткнувся в Петербурзі⁶², не дозволяла йому виконувати королівську інструкцію про листування та звіти⁶³. Також данський посланець не міг отримувати вчасно листи з Данії⁶⁴ та змушений був платити за дипломатичну кореспонденцію з власної кишені⁶⁵. Нерозвинена поштова система на російських територіях⁶⁶ дуже контрастувала з розвинутою європейською мережею⁶⁷, пруський приклад якої Юст Юль описує у своєму журналі⁶⁸. Недосконалість цього комунікаційного каналу додавала іміджу цієї країни лише «мінусів» від іноземців різного рангу (дипломатів, купців та ін.).

⁶⁹ Juel, J., & Grove, Gerhard L. (1893). En Rejse til Rusland under Tsar Peter..., P. 364.

⁷⁰ «У Петербурзі все було дорого, а харчів (часом) і зовсім не можна було дістати, бо весь край з обох сторін, як Інгерманландія, так і Карелія, звідки припаси ці підвозяться, був у край спустошений російськими військами і козаками. Великих труднощів і витрат коштувало мені добувати необхідне на кожен день продовольство» (Juel, J., & Grove, Gerhard L. (1893). En Rejse til Rusland under Tsar Peter..., P. 238)

⁷¹ «Серед незручностей тутешнього життя слід відзначити труднощі добування провіанту. Тут дедалі більша дорожнеча... країна розорена (і) в ній нічого не можливо дістати. Одним словом, дорого все, що потрібно для домашнього вжитку, – але гірше (за все) те, що часом (інших припасів) зовсім немає в продажу; особливо нестача відчувається тут у сіні, вівсі та дровах»

⁷² «Я замовив собі з Данії морем через Архангельськ на велику суму багато вина й інших припасів» (Juel, J., & Grove, Gerhard L. (1893). En Rejse til Rusland under Tsar Peter..., P. 271–272)

⁷³ У першому томі «Матеріальної цивілізації» Фернан Бродель пише про зв'язок урбанізації та екстенсивного сільського господарства в ранньомодерній Росії. На його думку, нестача продуктів призводила до стагнації існуючих міст та сприяла появі нових міст. Вони, на його думку, «жили не за європейським західним часом», бо були приречені на відставання через монголо-татарську навалу, яка зупинила їхній розвиток (Ф. Бродель. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст. / Пер. з фр. Григорій Філіпчук. К.: Основи, 1997. Т.1. С. 450–451.)

⁷⁴ «Я отримав з Архангельська замовлений провіант для мого господарства. Але, оскільки мені треба було їхати до Москви і я знав, що вино та інші припаси, можуть зіпсуватися в дорозі через сильний мороз, я запросив до себе на гостину царя з усім його почтом, міністрами, генералами, адміралами, офіцерами, а також всіх тих, хто знаходиться тут у ролі іноземних посланців, усього більше ста осіб. На цьому бенкеті (гостями) і їх слугами – останніх тут доводиться пригощати і споживати так само, як і їх панів, – було випито 100 літрів угорського, 100 літрів шампанського, 100 літрів бургундського вина, 100 пляшок англійського пива і цілу бочку французького вина «Croix du Mont», так що бенкет цей коштував мені більше 500 пірсдалерів» (Juel, J., & Grove, Gerhard L. (1893). En Rejse til Rusland under Tsar Peter..., P. 325).

⁷⁵ Göran Rydén (2012). Viewing and Walking: Swedish Visitors to Eighteenth-Century London, *Journal of Urban History* 39(2), 255–274.

Нестача імпортованих товарів та продуктів харчування загалом є ще одним прикладом «відсталості» російських міст на початку XVIII століття, незважаючи на активну торгівлю з європейським ринком через портове місто Архангельськ⁶⁹. Неможливість придбати провіант та дороговизна продуктів (через війну та спекуляцію)⁷⁰, на думку данця, були одними з «незручностей проживання» в російських містах зокрема і в державі загалом⁷¹, особливо для іноземців. Юль Юст, зазнавши випробування таким дефіцитом, урешті замовив певні продукти в Данії, за які теж заплатив самотійно, про що скаржився в щоденнику⁷². Продуктовий дефіцит⁷³ та простота російської кухні змушували іноземних дипломатів витратити гроші на своє утримання та на організацію прийомів, де зазвичай для полегшення різних дипломатичних справ іноземці пригощали росіян дорогим імпортованим алкоголем⁷⁴.

У цій статті було зроблено спробу проаналізувати «російську» частину місії данського дипломата, яка має визначені територіальні та хронологічні межі. Як було вказано на початку статті, формально першим «російським містом» стала Нарва, кінцевим відповідно – Севськ як останнє місто «Російської України», що відвідав Юст Юль на своєму шляху до українських земель («Козацької України», як вказано в щоденнику). Таким чином, за нашими підрахунками, від початку вересня 1709 р. до середини червня 1711 р. данський дипломат Юст Юль найбільше часу провів у двох містах – Москві та Петербурзі (Див. Дод.1). Інші міста він відвідував під час коротких одноденних або кількадеennих візитів разом із Петром I (Шліссельбург, Выборг) або по дорозі до іншого місця призначення (Новгород, Калуга, Тверь). Одноденні або кількадеennі перебування, звичайно, не дозволяли мандрівникові оглянути місто без поспіху. Проте це не завадило данському дипломату занотувати у своєму щоденнику певні спостереження та особисті враження про кожне з цих міст⁷⁵.

Юст Юль, як спостережливий морський офіцер та досвідчений мандрівник, описав терени Російської держави на початку XVIII ст. за допомогою порівняння та контрасту. Ці «подорожні спостереження» складно назвати однорідними, оскільки вони стосуються різних аспектів не тільки місь-

⁷⁶ Приклади студій на подібну тему: Calaresu, M. (2007). From the Street to Stereotype: Urban Space, Travel and the Picturesque in Late Eighteenth-Century Naples. *Italian Studies*, 62(2), 189–203.; Ebert, R. (2003). Re-Creating Constantinople: The Imperial Gaze of Seventeenth-Century Hapsburg Travel Writers upon the City at the Bosphorus. *Pacific Coast Philology*, 38, 116–131.; Monga, L. (1998). Crime and the Road: A Survey of Sixteenth-Century Travel Journals. *Renaissance and Reformation / Renaissance Et Réforme*, 22(2), 5–17.

⁷⁷ Dominic Lieven у першому розділі праці «Cambridge History of Russia», який назвав «Russia as empire and periphery», пише, що Росія була гідним членом «імперського клубу», проте її несприятливе географічне (периферійне) розташування завжди віддаляло її від цивілізації та світових багатств.

⁷⁸ Neumann, I. (1999). *Uses of the Other. The 'East' in European Identity Formation*. Minneapolis, MN: University of Minnesota Press, Borderline Series.

⁷⁹ Beller, M., & Leerssen, Joep. (2007). *Imagology, the cultural construction and literary representation of national characters, a critical survey* (Studia imagologica 10). Amsterdam: Rodopi, 297–298.

кого життя, але й загального устрою тогочасної російської держави (дорожньої інфраструктури, економіки, системи комунікації, архітектури)⁷⁶. Проте їхня критика і порівняння з іншими європейськими державами дозволяють сформувати певну низку характеристик, властивих «європейській периферії», що її уособлювала ранньомодерна Росія⁷⁷: низький рівень урбанізації, погана інфраструктура, архаїчна (дерев'яна) міська архітектура, нестабільна кримінальна ситуація в містах, проблеми з продовольчим забезпеченням та поштовим зв'язком.

Таким чином, данський вираз «місто в Росії», на нашу думку, можна цілком вважати певним збірним поняття, що увібрало в себе суб'єктивні спостереження і враження (переважно негативні) низки данських мандрівників про відвідані російські міста та державу загалом. Цей спосіб «іншування» простору та його складових також зумавив формування особливого регіонального іміджу⁷⁸. Це мовне кліше⁷⁹ своєрідно узагальнює та підсилює інші стереотипи про ранньомодерну Росію і подекуди про цілу Східну Європу, яка часто перебувала в тіні амбівалентного образу впливового «північного сусіда».

Додаток

Список відвіданих Юстом Юлем міст за час його дипломатичної місії при царському дворі Петра I

Назва міста	Дата приїзду	Дата від'їзду
Нарва	03.09.1709	02.12.1709
Петербург	04.12.1709	16.12.1709
Новгород	19.12.1709	24.12.1709
Тверь	27.12.1709	28.12.1709
Москва	29.12.1709	13.03.1710
Петербург	23.03.1710	26.06.1710
Выборг	27.06.1710	03.07.1710
Петербург	06.07.1710	01.02.1711
Новгород	03.02.1711	04.02.1711
Тверь	07.02.1711	07.02.1711
Москва	08.02.1711	29.05.1711
Калуга	01.06.1711	03.06.1711
Сєвськ	13.06.1711	14.06.1711

References

- Beller, M., & Leerssen, Joep. (2007). *Imagology, the cultural construction and literary representation of national characters, a critical survey* (Studia imagologica 10). Amsterdam: Rodopi.
- Björling, F. (1999). *Through a glass darkly : Cultural representations in the dialogue between Central, Eastern and Western Europe* (Vol. 19).
- Brodel', F. (1997) Material'na cyvilizaciya, ekonomika i kapitalizm, XV–XVIII st. Kyiv: Osnovy.
- Burke, P. (1992). *History and social theory* (Rev. and enl. ed.). Cambridge: Polity Press.
- Burke, P. (1997). *Varieties of cultural history*. Cambridge: Polity Press.
- Burke, P. (2010). The Cultural History of the Travelogue. *Przegląd Historyczny*, 101(1), 1–11.
- Busch, T. (2008). Connecting an Empire: Eighteenth-Century Russian Roads, from Peter to Catherine. *The Journal of Transport History*, 29(2), 240–258.
- Calaresu, M. (2007). From the Street to Stereotype: Urban Space, Travel and the Picturesque in Late Eighteenth-Century Naples. *Italian Studies*, 62(2), 189–203.
- Christensen, S., Gottlieb, Henning (1993). *Danmark og Rusland i 500 år* (SNU-publikation). Kbh: Det Sikkerheds- og Nedrustningspolitiske Udvalg.
- Cracraft, James, & Rowland, Daniel B., Daniel Bruce. (2003). *Architectures of Russian identity, 1500 to the present*. Ithaca: Cornell University Press.;
- Danielsen J. (1975) Just Juels rejse til Moskva 1709–11. København.
- Dinzelbacher, P. (1993). *Europäische Mentalitätsgeschichte, Hauptthemen in Einzeldarstellungen* (Kröners Taschenausgabe; 469). Stuttgart: Alfred Kröner.
- Ebert, R. (2003). Re-Creating Constantinople: The Imperial Gaze of Seventeenth-Century Hapsburg Travel Writers upon the City at the Bosphorus. *Pacific Coast Philology*, 38, 116–131.
- Epstein, S. (2001). *Town and country in Europe, 1300–1800* (Themes in international urban history 5). Cambridge New York: Cambridge University Press.
- Göran Rydén (2012). Viewing and Walking: Swedish Visitors to the Eighteenth-Century London, *Journal of Urban History* 39(2), 255–274.
- Houses of Wood, Houses of Stone: On Constructing a Modern Town in Early Modern Kalmar. (2018). In *Facing Otherness in Early Modern Sweden: Travel, Migration and Material Transformations, 1500–1800*. Woodbridge, Suffolk, UK; Rochester, NY, USA: Boydell & Brewer.
- Juel, J., & Grove, Gerhard L. (1893). *En Rejse til Rusland under Tsar Peter, Dagbogsoptegnelser af Viceadmiral Just Juel, dansk Gesandt i Rusland 1709–1711*.
- Keep, J. (1956). Bandits and the Law in Muscovy. *The Slavonic and East European Review*, 35(84), 201–222. Retrieved from <http://www.jstor.org/stable/4204801>
- Kjærgaard, T. (1994). *The Danish revolution 1500-1800, an ecohistoriactal interpretation* (Studies in environment and history). Cambridge: Cambridge University Press.
- Kouri, E. I., & Olesen, J. E. (Eds.). (2016). *The Cambridge History of Scandinavia*. The Cambridge History of Scandinavia (Vol. 2). Cambridge: Cambridge University Press.

- Lange, L. (1979). The historiography of the preindustrial Russian city, *Journal of Urban history*. 5 (2), 209–240.
- Le Roux, M., & Richez, Sébastien. (2014). *Post Offices of Europe 18th – 21st Century: A Comparative History* (Histoire de la Poste et des Communications / History of the Post Offices and Communications). Brussels: Peter Lang AG, Internationaler Verlag der Wissenschaften.
- Lemberg, H. (1985). Zur Entstehung des Osteuropabegriffs im 19. Jahrhundert Vom „Norden“ zum „Osten“ Europas. *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, Neue Folge, 33 (1), 48–9.
- Lieven, D. (2006). Russia as empire and periphery. In D. Lieven (Ed.), *The Cambridge History of Russia*, The Cambridge History of Russia (Vol. 2, pp. 7–26). Cambridge: Cambridge University Press.
- Mironov, B. (2012). Gorod iz derevni: chetyresta let rossijskoj urbanizacii. *Otechestvennye zapiski*, 3(48).
- Møller P.U. (1997). The Russians as seen by three Danish travellers in the first half of the eighteenth century: Juel, Æreboe, von Haven, *Culture & history*, 14, 48–66.
- Møller, P. U. (1993). Hvordan russerne er. Et stykke dansk mentalitetshistorie. In *Danmark og Rusland i 500 år*, eds. S. A. Christensen & H. Gottlieb. København, 104–131.
- Monga, L. (1998). Crime and the Road: A Survey of Sixteenth-Century Travel Journals. *Renaissance and Reformation / Renaissance Et Réforme*, 22(2), 5–17.
- Neumann, I (1999). Uses of the Other. The ‘East’ in European Identity Formation Minneapolis, MN: University of Minnesota Press, Borderline Series.
- Nitz, H. (1993). *The early-modern world-system in geographical perspective* (Erdkundliches Wissen 1985 110). Stuttgart: Franz Steiner.
- Poe, M. (1995). *Foreign descriptions of Muscovy, an analytic bibliography of primary and secondary sources*. Columbus, Ohio: Slavica.
- Schenk, F. (2002). Mental Maps. Die Konstruktion von geographischen Räumen in Europa seit der Aufklärung. *Geschichte Und Gesellschaft*, 28(3), 493–514.
- Schobesberger, N., Arblaster, P., Infelise, M., Belo, A., Moxham, N., Espejo, C., & Raymond, J. (2016). European Postal Networks. In Moxham N. & Raymond J. (Eds.), *News Networks in Early Modern Europe* (pp. 19–63). LEIDEN; BOSTON: Brill. Retrieved from <http://www.jstor.org/stable/10.1163/j.ctt1w8h1ng.9>
- Vozgrin, V. (1982). Istochniki po russko-skandinavskim otnosheniyam XVI-XVIII vekov. *Rukopisnye istochniki po istorii Zapadnoj Evropy v arhive Leningradskogo otdeleniya Instituta istorii SSSR.*, 124–157.
- Vozgrin, V. (1982). Svedeniya o Rossii XVI-XVIII vv. v perepiske datskih poslov, *Arheograficheskij ezhegodnik*, 148–151.
- Wolff, L. (1996). *Inventing Eastern Europe, the map of civilization on the mind of the Enlightenment*. London: Stanford University Press.
- Yul' Yust. Zapiski datskogo poslannika v Rossii pri Petre Velikom // Lavry Poltavu. Istoriya Rossii i doma Romanovyh v memuarah sovremennikov XVII-XX vv. M.: Fond Sergeya Dubova, 2001.
- Zapiski Yusta Yulya, datskogo poslannika pri Petre Velikom. M., 1900.

Iryna Papa

**“EN BY I RUSLAND”: DANISH TRAVELLER’S IDEA
OF EARLY MODERN RUSSIA
(Based on the travel diary of Just Juel, 1709–1711)**

This article deals with the concept of the periphery and its definition in the early 18th century. According to Peter Burke and his reflections in «History and Social theory», the known dichotomy «center-periphery» (I. Wallerstein) can be employed in historical studies, not only in political or economic research. Therefore we aim to analyze the travel diary written by the Danish ambassador Just Juel within his diplomatic mission to Muscovy (1709–1711) and outline his main impressions and conclusions on the early-modern Russian cities and other «issues» (e.g. road infrastructure, economy, communication systems, architecture, food market) which later contribute to the image of Russia in the early modern epoch. This ego-narrative contains some prevailing views of Russia as European periphery: distant, uncivilized, poorly connected with the rest of the continent, economically and politically underdeveloped country. Also, this travel account shapes peculiar Danish perception of the early-modern Petrine Russia and its location on the mental map.

Keywords: «En by i Rusland», Just Juel, travel diary, European periphery, 18th century, early modern Russia, Danish diplomatic mission.

МІСТО В ДОБУ МОДЕРНІЗАЦІЙНИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ

УДК 94(477.83)»18/19»

Віра Трач

Аспірант кафедри нової і новітньої історії України, гуманітарний факультет,
Український католицький університет, м. Львів
viratracz@ucu.edu.ua

¹ «Отже, маємо надію, що ця виставка не мине без сліду для культури в напрямку гігієни. Найбільш правдивими з усіх ознак культури держав і міст є правила гігієни, які вони запроваджують, бо їхній рівень є наслідком рівня культури». «Więc, bez śladu dla kultury w kierunku higieny, mamy nadzieje że ta wystawa nie przeminie. Ze wszystkich bowiem cech kultury krajów i miast najnieomylniejszą stanowią te zarządzenia higieniczne, jakie one wykazują, gdyż stopień ich ze stopnia kultury wynika». З промови голови X-го з'їзду лікарів та природознавців Владислава Биліцького (Wł. Bylicki). Див.: Otwarcie wystawy przyrodniczo-lekarskiej i higienicznej X zjazdu (1907). *Lwowski Tygodnik Lekarski*, No. 25, s. 310.

«ДЛЯ КУЛЬТУРИ В НАПРЯМКУ ГІГІЄНИ»¹: ГРОМАДСЬКЕ ЗДОРОВ'Я ТА «ВИСТАВКОВИЙ КОМПЛЕКС» У ЛЬВОВІ НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

«Довге» ХІХ ст. стало «золотою добою» в історії виставок. Упродовж цього часу змінювалось розуміння їхнього значення, організаційні підходи та тематичне наповнення, що надавало їм нових функцій. Часто ці процеси розглядаються та пояснюються в межах концепції «виставкового комплексу». Розвиток сфери громадського здоров'я, її входження до показників понять «цивілізованості» і «прогресу», закріплення авторитету за гігієною та гігієністами, «бактеріологічна революція» сприяли тому, що в другій половині ХІХ ст. окремі виставки міжнародного, національного та регіонального рівня присвячують проблемам здоров'я та гігієни.

У Львові своєрідним відлунням та наслідуванням міжнародних практик стали лікарсько-природничі виставки 1888 р. та 1907 р., які, хоча й не стосувались винятково проблем гігієни та громадського здоров'я, все ж присвятили їх розгляду окремі відділи та секції. Обидві були організовані професійними середовищами в межах з'їздів польських лікарів та природознавців, що надавало їм локального та національно забарвленого характеру. Виокремлення гігієни на цих виставках варто розглядати у зв'язку з розвитком гігієнічного руху в тогочасній Галичині, учасники якого, серед іншого, ставили собі за мету поширення знань з гігієни, а також в контексті формування суспільного дискурсу довкола питань громадського здоров'я в провінції. Крім цього, експозиції стали місцем співпраці влади та громадських активістів і фахівців, а також своєрідними провідниками ідеї прогресу в тогочасній Галичині.

Ключові слова: громадське здоров'я, гігієна, гігієнічні виставки, гігієнічний рух, Львів, Галичина.

² Bennet, T. (1988). The Exhibitionary Complex. *New Formation*, No. 4, p. 80.

³ Ibid., p. 73–102.

⁴ Willcox, W.F. (1912). Statistics at international congresses on hygiene and demography. *Publications of the American Statistical Association*, Vol. 13, No. 98, p. 182–185.; Hygienic exhibition at Brussels (1875). *The British Medical Journal*, Vol. 1, No. 747, p. 551.

Виставки не були винаходом XIX століття, проте зазнали значних змін та набули нового значення в цей період часу. Проаналізувавши використання культурних інститутів для функціонування владного режиму, соціолог Тоні Беннет свого часу запропонував концепцію «виставкового комплексу» («exhibitionary complex») – набору культурних технологій, запроваджених на зламі XVIII–XIX ст. Поряд з «технологіями дисциплінування», проаналізованими давніше М. Фуко, виставковий комплекс, на думку Т. Беннета, був своєрідною відповіддю на виклик масового модерного суспільства, перетворюючи проблему порядку в проблему культури. Музеї, галереї та виставки надавали постійний контекст для демонстрування взаємозв'язку знання і сили та дозволяли транслювати дещо інше, ніж покарання і примус, риторику влади – «влади, що виявлялася не через здатність завдавати болю, але через здатність організувати й координувати порядок речей і творити простір для людей у зв'язку з цим порядком»². Перейшовши з приватної власності у власність загалу, об'єкти культури і науки розміщувались у державних інституціях та мали служити загальному добру. Експонування речей і процесів перетворилося в демонстрацію матеріальних знаків прогресу – прогресу, як колективного, національного досягнення. На основі ідей імперіалізму набирали сили розподіл на «цивілізоване» та «нецивілізоване». Музеї встановлювали порядок речей, який мав тривати і в такий спосіб забезпечували новочасній державі постійне ідеологічне підґрунтя. Натомість виставки доповнювали цю статичну картину, демонструючи динаміку змін у конкретній хвилі та ділянці життя. Вони поєднували риторику націоналізму та/або імперіалізму з ідеями прогресу, зокрема через «національні» церемонії відкриття та освітні ініціативи різного роду інституцій, які прагнули використати наявність широкої аудиторії. Виставки стали місцем, де можна було побачити, бути побаченим, та місцем саморефлексії. Вони перетворювали багатоголову юрбу на впорядкований натовп, навчали відповідно поводитись і ставали своєрідним знаряддям морального і культурного регулювання нижчих верств, створюючи таким чином нову публіку. Міжнародна велика виставка 1851 р. в Лондоні стала першою серед грандіозних «усесвітніх» виставок, які доповнили вже існуючі традиції організації експозицій національного та регіонального масштабу. Їхня тематика поступово розширювалася впродовж другої половини XIX ст., додаючи, зокрема, гігієну та здоров'я. Велика виставка започаткувала експонування проєктів покращення умов життя робітників. На наступних загальних експозиціях були широко представлені ідеї вдосконалення інфраструктури у сфері здоров'я, санітарних умов, освіти та соціальної опіки, що певною мірою мало б надавати «кредит довіри» практичному втіленню ідей прогресу в майбутньому³.

У 1876 р. в Брюсселі в межах міжнародного гігієнічного конгресу відбулася перша окрема міжнародна виставка, присвячена здоров'ю під назвою «Виставка гігієни та рятівництва»⁴. Вона була організована на зразок художньо-промислових виставок і презентувалась як масштабний просвітницький проєкт у контексті загального спрямування до прогресу, джерелом якого вважався урба-

⁵ Пироговская, М. (2015). *Ольфакторный код и воспитание чувствительности в русской городской культуре 1860–1910-х годов*. Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Санкт-Петербург, С. 170–186.

Лікарсько-природнична та гігієнічна виставка в палаці мистецтв у Львові. 1907 р. (оригінальна назва фото *Wystawa przyrodniczo-lekarska i higieniczna w pałacu sztuki we Lwowie*. Fot. Trzemeski)
Джерело: *Wystawa lwowska // Tygodnik ilustrowany* (Warszawa). – 1907. – nr. 24. – s. 496.

нізм і гігієна⁵. У наступні десятиліття подібні виставки з різними офіційними назвами, а також санітарні та гігієнічні конгреси, стали звичним явищем з огляду на закріплення авторитету гігієни як науки про здоров'я, посилення зв'язку між гігієною і здоров'ям та ознаками прогресу і цивілізованості, розвитку сфери та концепції громадського здоров'я і міжнародної співпраці в цій галузі на європейському континенті та поза ним. Наприклад, міжнародна виставка здоров'я відбувалась у 1884 р. в Лондоні. У межах міжнародних конгресів з питань гігієни та демографії відповідні виставки

проводились у 1887 р. Відні та у 1894 р. в Будапешті. На зламі XIX–XX ст. найбільшою та найвідомішою виставкою, присвяченою сфері здоров'я, стала Перша міжнародна гігієнічна виставка 1911 р. в Дрездені, яка зайняла близько ста спеціально збудованих павільйонів, об'єднала тридцять країн-учасниць і прийняла більше п'яти мільйонів відвідувачів⁶.

Здоров'я та гігієна експонувались не лише на міжнародному рівні, але й на рівні держав та регіонів, промуючи загальну ідею прогресу, здоров'я та поступ на цьому шляху через розгляд і демонстрацію власних здобутків. Скажімо, національний характер мала виставка в галузі гігієни та надання першої допомоги, яка відбулась у Берліні в 1883 р.⁷ Засвідчити важливість запровадження гігієни в усі сфери промисловості та суспільного життя, підтвердити успіхи імперії в науці та промисловості, а також провести «санітарну ревізію» країни повинна була перша Всеросійська гігієнічна виставка, яка в 1893 р. відбувалась у Санкт-Петербурзі⁸.

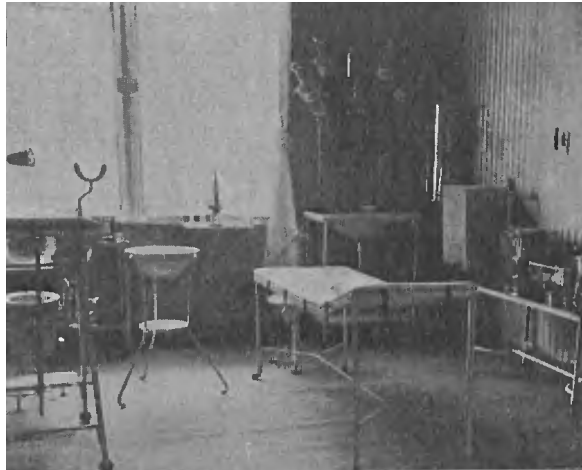
Прикладом ініціативи регіонального рівня були виставки 1887 р. та 1896 р. у Варшаві. Простір першої виставки, яка тривала близько двох місяців, було організовано як містечко Гігієнополь, наповнене символікою здоров'я та гігієни. Відкриття виставки 1896 р. було приурочено до століття відкриття Едвардом Дженнером вакцини проти віспи. Обидві виставки стали результатом зусиль (польських) варшавських гігієністів, об'єднаних довкола часопису «Zdrowie», яким наприкінці XIX ст. вдалося заснувати Варшавське гігієнічне товариство. Колеги організаторів у Галичині розглядали виставку 1887 р. як «першу гігієнічну виставку в Польщі». Другу виставку трактували як

⁶ Bud, R., Finn, B., Trisher H., (Eds.) (1999). *Manifesting Medicine. Bodies and Machines*. Harwood academic publishers, p. 36.

⁷ Ausstellung auf dem Gebiete der Hygiene und des Rettungswesens. Reichardt, E. (2008). *Health, "Race" and Empire: Popular-Scientific Spectacles and National Identity in Imperial Germany, 1871–1914*. Reprint of Dissertation with Minor Correction and New Pagination (State University of New York and Stony Brook), Lulu Enterprises, p. 61–79.

⁸ Пироговская, М. (2015). *Ольфакторный код и воспитание чувствительности в русской городской культуре...* С. 170–186.

Приймальня гінеколога д-ра Брайтера. 1907 р.
(оригінальна назва фото Sala ordynacyjna
ginekologa Dr-a Breitera, fot. Müntz).
Джерело: Wystawa przyrodniczo-lekarska
i higieniczna we Lwowie. // Tygodnik ilustrowany
(Warszawa). – 1907. – nr. 26. – s. 536.

подію, яка збирає зацікавлених «з усіх сторін нашого краю». На думку репортера, сама виставка, як «плід старань найкращої частини нашого лікарського суспільства», як і ідея взаємної підтримки «в кожній сфері, зокрема і на полі науки» мала заохотити колег прибути до Варшави і побачити те, «що нам вдалося здобути у важких умовах і великою працею». Таким чином, варшавські виставки отримали відкритий «крайовий» характер у Королівстві Польському, і своєрідний прихований національний польський, що був відсутній у публічному просторі Королівства, проте озвучувався поляками в Галичині⁹.

Виставкова хвиля досягнула австрійської провінції Галичини та її столиці Львова ще в першій половині XIX ст. Перші виставки здебільшого мали комерційний і певною мірою домодерний характер – наприклад, виставки-ярмарки шерсті, організовані у Львові наприкінці 1830-х рр., а згодом перенесені до Бродів¹⁰. Наприкінці 1840-х рр. з ініціативи господарських товариств з'явилися сільськогосподарські та промислові виставки. Вони проводилися не лише в столичному місті й поступово змінювали свій характер та втрачали винятково комерційну мету¹¹. Скажімо, Крайова виставка сільського господарства та промислу, що відбулася в 1877 р. у Львові, мала засвідчити економічний прогрес Галичини, зокрема промисловий розвиток провінції¹². Великим символічним навантаженням була наповнена Загальна крайова виставка 1894 р. у Львові, яка стала однією з найбільш знакових подій в історії провінції¹³. Проте, мабуть, найбільш частими та помітними в Галичині другої половини XIX – початку XX ст. були господарські експозиції.

Тематичне різноманіття вносили події, організовані іншими професійними середовищами та товариствами. Наприклад, у 1892 р. стараннями Політехнічного товариства у Львові (Towarzystwo Politechniczne we Lwowie) було організовано будівельну виставку, а в 1910 р. у Львові зусиллями товариства «Коло архітекторів» («Koło architektów») відбулася виставка праць польських архітекторів¹⁴. І хоча в тогочасному Львові не було досвіду проведення окремих гігієнічних виставок, дві лікарсько-природничі виставки, що відбулись у місті в 1888 р. та 1907 р., не оминули увагою гігієну та громадське здоров'я. У нашій розвідці експонування гігієни та громадського здоров'я на цих виставках розглядається через призму взаємозв'язків знання та влади, зокрема проаналізовано те, ким і які ідеї транслювалися через формування дискурсу громадського здоров'я. Проте питання про

⁹ Demel, M. (1964), *Pedagogiczne aspekty warszawskiego ruchu higienicznego. 1864–1914*. Wrocław.; Wystawa higieniczna w Warszawie (1887), *Przegląd lekarski*, nr. 30, s. 422; Korespondencye. Warszawa, 1 Maja. (1896), *Przegląd lekarski*, nr. 20, s. 276–277. Про виставку 1896 р. також див.: Trojanowska, A. (2013), II Wystawa Higieniczna w Warszawie (1896) według “Kronik” Bolesława Prusa, *Kwartalnik Historii Nauki i Techniki*, nr. 58, s. 113–130.

¹⁰ Prokopowych, M. (2009). *Architecture, Public Space, and Politics in the Galician Capital, 1772–1914*. Purdue University. p. 242–243.

¹¹ Ołdziejewski, K. (1928). *Wystawy Powszechne. Ich historia, organizacja, położenie prawne i wartość społeczno-gospodarcza*. Poznań, s. 52–77.

¹² Prokopowych, M. (2009). *Architecture, Public Space, and Politics...* p. 245–247.

¹³ Докладніше про виставку див.: Puchta, W. (2016). *Powszechna Wystawa Krajowa we Lwowie w 1894 roku*. Wrocław.; Siadkowski, M. (2012), *Powszechna Wystawa Krajowa we Lwowie w 1894 roku, czyli Galicja od nowa, Galicyjskie spotkania 2011*. Tom studiów. Zabrze, s. 123–141.

¹⁴ Lewicki, J. (2005). *Miedzy tradycją a nowoczesnością. Architektura Lwowa lat 1893–1918*, Kraków. s. 59.

¹⁵ З'їзди польських лікарів та природознавців – Zjazdy lekarzy i przyrodników polskich. До початку I світової війни було проведено десять з'їздів – 1869 (I-й, Краків) 1875 (II-й, Львів), 1881 (III-й, Краків), 1884 (IV-й, Познань), 1888 (V-й, Львів), 1891 (VI-й, Краків), 1894 (VII-й, Львів), 1898 (VIII-й, Познань, не відбувся), 1900 (IX-й, Краків), 1907 (X-й, Львів), 1911 рр. (XI-й, Краків). Як локацію також декілька разів розглядали Варшаву, але безуспішно.

¹⁶ *Katalog powszechnej wystawy krajowej we Lwowie roku 1894*, (1894). Lwów, s. 381.

¹⁷ Wiadomość o dotychczasowych zjazdach lekarzy i przyrodników polskich oraz o czynnościach Wydziału Gospodarczego XI zjazdu. (1911), *Dziennik XI zjazdu lekarzy i przyrodników polskich w Krakowie*. No.1 (18 lipca), s. 7.

¹⁸ Wycieczka na wystawę higieniczną do Drezna (1911). *Dziennik XI zjazdu lekarzy i przyrodników polskich w Krakowie*. No. 2 (19 lipca). s. 7.

¹⁹ Див. докладніше: Dolata, E. (2006), Galicyjscy popularyzatorzy zdrowia i higieny przełomu XIX i XX wieku. *Lubelski rocznik pedagogiczny*, T. XXXV, z. 4, s. 79–95.; Dolata, E. (2016). *Rozwój ruchu higienicznego w Galicji w okresie autonomicznym ze szczególnym uwzględnieniem higieny szkolnej*. Seria: Galicja i jej dziedzictwo. T. 23. Rzeszów; Трач, В. (2017), Гігієнічні часописи та формування дискурсу громадського здоров'я у Львові на початку XX ст. *Місто: історія, культура, суспільство*. № 2 (4), С. 136–160. Громадське здоров'я в Галичині досліджував польський історик Піотр Франашек, зокрема в працях Franaszek, P. (2002). *Zdrowie publiczne w Galicji w dobie autonomii: (wybrane problemy)*. Kraków; Franaszek, P. (2001). *Informator statystyczny do dziejów społeczno-gospodarczych Galicji: zdrowie publiczne w Galicji w dobie autonomii*. Kraków. Вказані публікації стосуються лікарень і лікарняної служби в Галичині.

²⁰ *Katalog Wystawy higieniczno-lekarskiej i dydaktyczno-przyrodniczej* (1888). Lwów.

практичні наслідки та впливовість цих виставок залишається відкритим для наступних досліджень.

Організація лікарсько-природничих виставок у Львові була пов'язана з проведенням з'їздів польських лікарів та природознавців¹⁵. Проведення таких виставок під час цих наукових форумів було звичною практикою, починаючи від першого з'їзду в 1869 р. Винятком були з'їзди 1875 р. та 1894 р. у Львові, які не супроводжувались виставками. Щоправда, у 1894 р. медично-гігієнічна тематика була представлена на Загальній крайовій виставці, яка проводилась у Львові протягом червня-жовтня 1894 р. в санітарному павільйоні¹⁶, і, можливо, це було однією з причин відсутності окремої виставки з'їзду. Також і під час останнього довоєнного з'їзду в 1911 р. у Кракові вирішили не організовувати загальної лікарсько-природничої виставки. Натомість діяло кілька спеціалізованих виставок – бальнеологічна, фармацевтична та мінералогічна¹⁷. Крім того, організатори з'їзду пропонували охочим спільно відвідати Міжнародну гігієнічну виставку, яка в цей час відбувалась у Дрездені¹⁸.

Виокремлення гігієни та громадського здоров'я на цих виставках варто розглядати в контексті розвитку гігієнічного руху в тогочасній Галичині¹⁹. Зародження руху гігієністів, хоч і не такого потужного, як у Королівстві Польському, було тісно пов'язане з діяльністю секції гігієни (або громадської медицини, на останньому з'їзді – громадського здоров'я) з'їздів польських лікарів та природознавців. Вона ставала щораз активнішою і врешті виокремилась у з'їзд польських гігієністів, який відбувся у Львові в 1914 р. На зламі XIX–XX ст. у Галичині, а особливо у Львові та Кракові, поступово формується середовище прихильників гігієни. Зазвичай вони були учасниками не лише з'їздів лікарів та природознавців, але також техніків та педагогів. Серед них були члени професійних та громадських товариств, службовці та посадовці різних рівнів. Важливу роль відіграло Товариство приятелів здоров'я (Towarzystwo przyjaciół zdrowia), що виникло в 1890 р. у Львові. На початку XX ст. воно продовжило діяльність як Львівське гігієнічне товариство (Towarzystwo higieniczne we Lwowie). Представники цього середовища брали активну участь і в організації згаданих виставок. Наприклад, секція бактеріології в 1888 р. була організована здебільшого зусиллями Юзефа Шпільмана (Józef Szpilman, 1855–1920) – професора Ветеринарної школи у Львові, лікаря, активно-го прихильника гігієни, пізніше голови Львівського гігієнічного товариства²⁰. Львівський міський фізик (головний лікар) Віктор Леґежинський (Wiktor Legeżyński, 1864–1929) та професор гігієни львівського університету Павло Кучера (Paweł Kučera, 1872–1928) на виставці 1907 р. організували

Приймальня окуліста д-ра Балабана. 1907 р.
(оригінальна назва фото Sala ordynacyjna okulisty
D-ra Bałabana. fot. Müntz)

Джерело: Wystawa przyrodniczo-lekarska
i higieniczna we Lwowie.// Tygodnik ilustrowany
(Warszawa). – 1907. – nr. 26. – s. 536.

²¹ *Walka z chorobami zakaźnymi. Oddział wystawy higienicznej urządzony przez dra Wiktora Legeżyńskiego, fizyka król. stoł. Miasta Lwowa i dra Pawła Kučerę, profesora higieny Uniwersytetu Lwowskiego* (1907). Lwów.

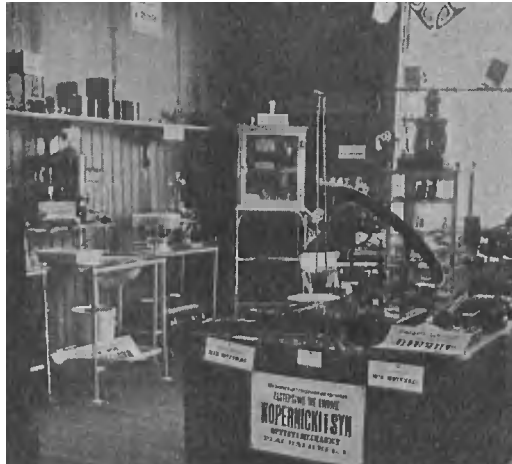
²² «Więc, bez śladu dla kultury w kierunku higieny, mamy nadzieję że ta wystawa nie przeminie. Ze wszystkich bowiem cech kultury krajów i miast najnieomylniejszą stanowią te zarządzenia higieniczne, jakie one wykazują, gdyż stopień ich ze stopnia kultury wynika». З промови голови X-го з'їзду лікарів та природознавців Владислава Биліцького (Wł. Bylicki).

Див.: *Otwarcie wystawy przyrodniczo-lekarskiej i higienicznej X zjazdu* (1907). *Lwowski Tygodnik Lekarski*, No. 25. s. 310.

²³ *Katalog Wystawy przyrodniczo-lekarskiej i higienicznej X zjazdu lekarzy i przyrodników polskich.* (1907). Lwów; Kučera, P. (1907). *Wystawa przyrodniczo-lekarska we Lwowie 16.VI – 25. VII 1907. Lwowski tygodnik lekarski.* No. 29, s. 13–22.

²⁴ *Pogląd na dotychczasowe zjazdy lekarzy i przyrodników polskich wraz z krótką wzmianką o zawiązaniu się i działalności Wydziału gospodarczego V Zjazdu.* (1888). *Dziennik V. Zjazdu lekarzy i przyrodników polskich.* Lwów, No. 1 (18 lipca). s. 2

²⁵ *Katalog Wystawy przyrodniczo-lekarskiej i higienicznej X zjazdu lekarzy i przyrodników polskich* (1907). Lwów. s. 4–6.

вими з усіх ознак культури держав і міст є правила гігієни, які вони запроваджують, бо їх рівень є наслідком рівня культури»²².

Водночас у ролі учасників виставок були різні органи влади: Крайова рада здоров'я – найвищий орган влади у сфері здоров'я в провінції, Цісарсько-королівський заклад для дослідження продуктів харчування в Кракові, технічний департамент Галицького намісництва, Крайовий шпиталь у Львові, Крайова шкільна рада, Крайове бюро меліорації, командування 11-го Цісарсько-королівського корпусу у Львові тощо²³.

З'їзди польських лікарів та природознавців зазвичай користувались матеріальною підтримкою влади різних рівнів. У 1888 р. кошти були надані Крайовим сеймом, Міністерством освіти та Львівською міською радою²⁴. У 1907 р. події підтримали Міністерство торгівлі, Галицький сейм та Крайовий комітет і міська рада, яка також безкоштовно надала в оренду Повиставову площу та Палац мистецтв для проведення виставки²⁵. Крім того, організаторам вдавалось отримати знижку на залізничні квитки для учасників з'їзду та виставок і зниження (чи скасування) в'їзного мита.

З огляду на те, що виставки супроводжували з'їзди польських лікарів та природознавців, вони мали декілька особливостей. Як і згадані наукові форуми, виставки не мали регіонального/крайового чи більш вузького локального характеру. Ці події, насамперед, мали на меті об'єднати польських фахівців з теренів колишньої Речі Посполитої та інших країн світу, а також представників інших

секцію боротьби з інфекційними захворюваннями. Остання також містила матеріали краківського гігієнічного закладу, облаштована відомим лікарем та гігієністом Одо Буйвідом (Odo Bujwid, 1857-1942)²¹.

Попри те, що гігієна становила лише частину експозицій у публічному просторі суспільна увага часто зосереджувалася саме на значенні гігієни та покращенні загальної ситуації у сфері охорони здоров'я в провінції. Це значною мірою виходило з розуміння гігієни як ознаки цивілізованості та культури, а також запоруки економічного розвитку та загального успіху спільноти:

«Отже, маємо надію, що ця виставка не мине без сліду для культури в напрямку гігієни. Найбільш правди-

²⁶ Працю над розвитком польської науки розпочало Варшавське товариство приятелів наук, засноване в 1800 р., яке об'єднувало учасників з усіх теренів колишньої Речі Посполитої. Його діяльність створила підстави для пізнішої співпраці під гаслом «наука на службі вітчизни». Найактивніше контактували між собою саме медичні середовища. Єдність поділеної Польщі підтримувалася не лише з'їздами різних професійних середовищ, але й обміном пресою та іншими виданнями, освіту дорослих, публічні святкування з нагоди річниць історичних подій (наприклад, повстання під проводом Т. Костюшка, битва під Віднем 1683 р.), театральні вистави тощо. Особливого значення ці процеси набули в другій пол. XIX ст. Докладніше: Hinc, A. (2013). *Kontakty między towarzystwami naukowymi na ziemiach polskich pod zaborami – stan i potrzeba badań*, *Roczniki dziejów społecznych i gospodarczych*, T. 73, s. 79–121.; Galos, A. (1976). *Tendencje integracyjne i dezintegracyjne na ziemiach polskich w dobie powstaniowej* (do

r. 1914), *Drogi integracji społeczeństwa w Polsce XIX-XX w.*, Wrocław, s. 9–35.; Najdus, W. (1994). *Zakordonne powiązania Galicji w dobie autonomii*, *Galicja i jej dziedzictwo. T.1. Historia i polityka*, Rzeszów, s. 157–173.

²⁷ *Sprawozdanie z wystawy (1870). Pamiętnik pierwszego zjazdu lekarzy i przyrodników polskich odbytego w r. 1869 w Krakowie*. Kraków, s. 101.

²⁸ Організаційний комітет львівської виставки 1888 р. складали близько 40-ка осіб, 1907 р. – близько 100-та. За фахом це були лікарі, викладачі навчальних закладів різного рівня освіти, інженери, фармацевти, архітектори, гігієністи. Директором першої виставки був Альфред Бєсядецький (dr. Alfred Biesiadecki) – лікар, протомедик Галичини, заступниками – інженер Горошкевич (Horuszkiewicz), та лікар Смутний (dr. Smutny), секретарем – лікар, пізніше також протомедик, голова Львівського гігієнічного товариства Юзеф Мерунович (dr. Józef Merunowicz). Директором наступної виставки був лікар Калікст Крижановський (dr. Kalikst Kryżanowski), заступником – лікар, професор Львівського університету Адольф Бек (dr. Adolf Beck), секретарем – фармацевт, власник аптеки у Львові Ян Пепес-Поратинський (dr. Jan Piepes-Poratyński).

²⁹ *Wystawa lekarsko-przyrodnicza na salach Muzeum Towarzystwa Przyjaciół Nauk. (1884). Dziennik IV zjazdu lekarzy i przyrodników polskich w Poznaniu*. No. 1 (2 czerwca). s. 20–21.

³⁰ *Wiadomości o czynnościach Wydziału gospodarczego VI zjazdu lekarzy i przyrodników polskich. (1891). Dziennik Szóstego zjazdu lekarzy i przyrodników polskich*. Kraków, No. 1 (16 lipca). s. 2; *Wiadomość o dotychczasowych zjazdach lekarzy i przyrodników polskich, oraz o czynnościach wydziału gospodarczego IX zjazdu. (1900). Dziennik IX zjazdu lekarzy i przyrodników polskich*. Kraków. No. 1 (1 lipca). s.2.

національностей²⁶. Проте більша кількість учасників з'їздів та виставок зазвичай походила все ж з Галичини, а їх проведення у Львові чи Кракові зумовлювало акценти на східній або західній частині провінції відповідно. Оскільки початково виставки планувалися як доповнення до роботи з'їздів, це зумовлювало їхнє тематичне наповнення та визначило фахові середовища як першочергову аудиторію, хоча вони були відкриті і для широкої публіки.

Перша виставка 1869 р. мала на меті продемонструвати учасникам з'їзду продукцію, що стосувалася відповідних галузей наук і вироблялася «в краї»²⁷. Таким чином, окреслені мета та схема проведення стали основою для всіх наступних. Для організації виставок поряд з організаційним комітетом з'їзду діяв окремий виставковий комітет, який визначав тематичні розділи, займався пошуком учасників, забезпечував усі організаційні потреби та впорядковував саму виставку, виходячи із запланованих секцій та отриманих експонатів²⁸. Матеріали, представлені на виставках, здебільшого демонструвались за допомогою різного роду візуалізацій (фотографій, малюнків, діапозитивів, карт, планів, графіків, проектів, статистичних таблиць), макетів, муляжів та зразкових експонатів. Час роботи виставок здебільшого не перевищував одного тижня. Зазвичай вони розміщувалися в приміщеннях навчальних закладів чи музеїв. Наприклад, у 1884 р. виставка в Познані знаходилась у музеї Товариства приятелів наук²⁹, «краківські» виставки 1891 р. та 1900 р. – у приміщеннях гімназій³⁰. Традиційно, наслідуючи міжнародну практику, з допомогою спеціальної комісії фахівців визнача-

³¹ У з'їзді 1888 р. брало участь близько 560 осіб, і з них більше 100 були зі Львова, 30 осіб – з Варшави, близько 30 – з провінційних міст Королівства Польського, 8 – з Князівства Познанського. Решта переважно походила з Кракова та менших міст Галичини, також з Австро-Угорської імперії та інших країн. Серед учасників згадуються гості з Києва, Житомира, Чернігова, також Волині і Поділля.

У з'їзді 1907 р. брало участь близько 1200 осіб, з них зі Львова – бл. 400, з Кракова – бл. 100, з Галичини та інших провінцій імперії Габсбургів – бл. 240, із США – бл. 30, з інших країн – бл. 70, з Варшави – бл. 100, а з теренів Російської імперії (в т.ч. і Королівства Польського) – бл. 240. Цього разу також були гості з Києва, Чернігова, а також Одеси, інших місцевостей Київської, Волинської, Полтавської, Катеринославської та Чернігівської губерній. Окрім учасників з українських земель, на обох з'їздах були гості з Петербурга, у 1907 р. також Москви та інших теренів Російської імперії.

Див.: *Dziennik V. Zjazdu lekarzy i przyrodników polskich* (1888). nr. 1–3, 5.; *Dziennik X. Zjazdu lekarzy i przyrodników polskich we Lwowie*. (1907)., nr. 1–4. Dydyński L., Ławrynowicz A. (1933). Zjazdy lekarzy i przyrodników polskich od. r. 1869. *Medycyna. Dwutygodnik. Organ Towarzystwa Lekarskiego Warszawskiego*. nr. 17 (7 września), s. 527, 534.

³² З них близько 130 походили з Галичини, решта – з Відня, Праги та інших місцевостей Австро-Угорської імперії, Королівства Польського, зокрема Варшави, Гамбурга, Берліна, Бреслау, Парижа, Одеси, Кам'янця-Подільського та ін.

³³ Тоді – ул. Leona Sapiehy, сьогодні – вул. Бандери, 12, головний корпус НУ “Львівська політехніка”.

³⁴ Реальна школа знаходилась за адресою ул. Kamienna, 2, сьогодні – вул. В. Шухевича, 2 (вулиця з'єднує сучасні вул. І. Франка та вул. князя Романа). У будинку розміщується Львівська загальноосвітня школа східних мов та бойових мистецтв «Будокан» з поглибленим вивченням іноземних мов.

Wystawa higieniczno-lekarska i przyrodniczo-dydaktyczna (1888). *Dziennik V zjazdu lekarzy i przyrodników polskich*. Lwów, No. 1 (18 lipca). s. 3.

³⁵ Наприклад, відомо про павільйон молочного господарства (pawilon mleczarski) фірми Бурмейстер і Вайн – Burmeister i Wain – з Копенгагена (див.: *Z wystawy higieniczno-lekarskiej* (1907). *Kurjer Lwowski*. No. 281 (19 czerwca, poroż.). s. 3), павільйон доктора Заревича (Zarewicz) з Відня, у якому містився зразковий санаторій (див.: *Z wystawy*. (1907). *Kurjer Lwowski*. No. 283, (20 czerwca, poroż.). s. 3-4.), павільйон фабрики знаного українського архітектора та підприємця зі Львова Івана Левинського «Здоров'я» (див.: *Katalog Wystawy przyrodniczo-lekarskiej i higienicznej X zjazdu lekarzy i przyrodników polskich*. (1907). Lwów). Також було збудовано кілька переносних дерев'яних бараків системи Döcker-a. Зокрема, у трьох таких бараках, біля яких розкинули також кілька польових військових наметів, презентували військові шпиталі. Ще в кількох розміщувались інші частини виставки (див.: Kučera, P., (1907). *Wystawa przyrodniczo-lekarska we Lwowie...* s. 13–22.). Біля входу в окремому сараї розмістили вози для вивезення сміття і вмісту каналів, щітку для замітання вулиць, плуг до згортання снігу, віз для поливання вулиць та інші предмети, необхідні для прибирання міста (див.: *Wystawa przyrodniczo-lekarska we Lwowie* (1907). *Czasopismo Techniczne*. Lwów, No. 15. s.237.; Kučera, P. (1907). *Wystawa przyrodniczo-lekarska we Lwowie...* s. 14.)

лись найкращі учасники виставки в усіх тематичних групах, які отримували відзнаки – дипломи, медалі та похвальні листи.

Змінивши традиційну назву («лікарсько-природнича», або «природничо-лікарська»), львівські виставки були організовані в липні 1888 р. як «Природничо-лікарська та гігієнічна вист» («Wystawa higieniczno-lekarska i dydaktyczno-przyrodnicza») та в червні-липні 1907 р. як «Виставка природничо-лікарська та гігієнічна» («Wystawa przyrodniczo-lekarska i higieniczna») – відповідно в межах V-го та X-го з'їздів польських лікарів та природознавців³¹. Перша виставка діяла більше тижня – з 18 до 26 липня (з'їзд тривав протягом 17–22 липня) 1888 р. і зібрала близько 250 учасників³². Початково розглядалась можливість її розміщення в корпусі Політехніки³³, але, як пояснювали самі організатори, з огляду на його віддаленість, що могло зменшити кількість відвідувачів, як локацію було обрано приміщення реальної школи, яка розташовувалась у центральній частині міста (для виставки також використали шкільне подвір'я)³⁴.

Виставка 1907 р. діяла майже півтора місяця, з 16 червня до 28 липня, і відкрилась раніше від часу проведення з'їзду, який відбувався 22–25 липня. Цього разу експозиція розширилась та змінила свою локацію, зайнявши Палац мистецтв та Повиставову площу, на якій було розміщено ряд додаткових павільйонів³⁵ у

³⁶ Сьогодні – будинок спорткомплексу НУ “Львівська Політехніка” і верхня тераса в південно-східній частині Стрийського парку. Упорядкування цього простору і будівництво Палацу мистецтв було пов’язане з проведення тут Крайової виставки 1894 р. Звідси й назва Повиставова площа.

³⁷ З них близько 250 походили з Галичини, бл. 80 – з Варшави, невелика кількість з Королівства Польського та Познанського князівства, також з інших місцевостей імперії Габсбургів, зокрема Відня, а також з Парижа, Берліна, Франкфурта-на-Майні, Буффало (США) та ін.

³⁸ Про виставки 1869 р., 1881 р. та 1884 р. див.: *Pamiętnik pierwszego zjazdu lekarzy i przyrodników polskich odbytego w r. 1869 w Krakowie*. (1870). Kraków; *Katalog wystawy lekarsko-przyrodniczej. III zjazd lekarzy i przyrodników polskich w Krakowie 1881 r.* (1881). Kraków; *Wystawa lekarsko-przyrodnicza* (1884). *Dziennik IV zjazdu lekarzy i przyrodników polskich w Poznaniu*. No. 1 (2 czerwca). s. 21.

³⁹ *Wiadomości bieżące* (1888). *Przegląd lekarski*. Kraków, No. 5 (5 lutego). s. 79; *Wystawa higieniczno-lekarska i przyrodniczo-dydaktyczna* (1888). *Dziennik V. Zjazdu lekarzy i przyrodników polskich*. Lwów. No. 1 (18 lipca), s. 2–3.

⁴⁰ *Katalog Wystawy higieniczno-lekarskiej i dydaktyczno-przyrodniczej* (1888) Lwów; *Wystawa higieniczno-lekarska i przyrodniczo-dydaktyczna* (1888). *Dziennik V. Zjazdu lekarzy i przyrodników polskich*. Lwów, No. 1 (18 lipca), s. 2–3. Решту становили аптекарська, хірургічна, лікарська і лікарської статистики, ветеринарна і природничо-дидактична групи.

⁴¹ *Otwarcie wystawy przyrodniczo-lekarskiej i higienicznej X zjazdu* (1907). *Lwowski Tygodnik Lekarski*, No 25. s. 310. *Katalog Wystawy przyrodniczo-lekarskiej i higienicznej X zjazdu lekarzy i przyrodników polskich* (1907). Lwów. s. 4, 6.

⁴² *Katalog Wystawy przyrodniczo-lekarskiej i higienicznej X zjazdu lekarzy i przyrodników polskich* (1907). Lwów; *Walka z chorobami zakaźnymi. Oddział wystawy higienicznej urządzony przez dra Wiktora Legeżyńskiego, fizyka król. stoł. Miasta Lwowa i dra Pawła Kučę, profesora higieny Uniwersytetu Lwowskiego* (1907). Lwów.

парку Кілінського³⁶. Цього разу подія зібрала близько 430 учасників³⁷. Ця виставка стала найбільшою з-поміж усіх, які проводились у межах з’їздів польських лікарів та природознавців до 1914 р.

Виставка 1888 р. вперше виокремила гігієну та громадське здоров’я, що відобразилось у її назві, виставкових секціях та задекларованій меті експозиції³⁸, яка мала служити наглядній демонстрації учасникам з’їзду та зацікавленій публіці найновіших здобутків у царині природничих та лікарських наук, а особливо в галузі гігієни та бактеріології, а також стану охорони здоров’я краю³⁹. Серед 15 розділів-груп на тогорічній виставці були представлені групи «бактеріологія», «гігієна шкіл», «гігієна фабрик», «гігієна помешкань», «купелі та лазні», «гігієна шпиталів», «продукти харчування та напої», «оздоровлення міст» («*asanasja miast*»), «гімнастика», «гігієна одягу та догляд за тілом»⁴⁰.

У 1907 р. організатори заявили намір не лише демонструвати, але й популяризувати досягнення в лікарсько-природничих науках та гігієні серед найширших верств суспільства. Для досягнення мети було заплановано проведення науково-популярних лекцій, а також прийнято рішення розширити гігієнічний відділ і організувати його доступним і цікавим не лише для фахівців, але й для решти суспільства. Виставковий комітет одразу зазначав, що неможливо охопити й показати вичерпно постиги в науці гігієни, які проникають у всі ділянки життя⁴¹. У цьому році виставка мала дві великі складові: природничо-лікарський та гігієнічний відділи. Окрім секцій-груп гігієни їжі, шпиталів, помешкань, одягу, фабрик і робітників, секції виховання молоді (загалом відповідала групі шкільної гігієни на виставці 1888 р.), гігієни міст (але під назвою групи «інфраструктури в гмінах для забезпечення здоров’я мешканців» – «*urządzeń gminnych ku utrzymaniu zdrowia ludności*»), з’явилися секції, присвячені гігієні народу, дитячій гігієні та інфекційним захворюванням, як значно розширена та доповнена версія групи бактеріології з попередньої експозиції⁴².

Запропоновані на виставках секції та саме їхнє наповнення поєднували в собі громадську та особисту гігієну, дотримання правил і принципів яких мало забезпечити здоров’я окремої особи і суспільства загалом. «Гігієнічність» стала складовою стандарту якості не лише конкретних виробів, як, наприклад, мила, але й середовища та способу життя загалом. Гігієна харчування визначала якість продуктів не лише складом інгредієнтів та їхнім співвідношенням, але аналізувала обладнання

Каталог виставки 1907 р. Обкладинка.

та умови їх приготування. Відповідно «гігієнічними» були медівники, печиво, напої (зокрема і алкогольні), хліб, консерви тощо, але такими ж «гігієнічними» були машинки для різання макаронів, виготовлення вареників, виробництва ковбас, кухонне начиння. Окрім цього, визначалась поживна вартість їжі, її шкідливість – як от алкоголю, чи «фальшованих» або ж зіпсованих продуктів. Тому для повчання публіки демонструвались зразки «чистої» та «нечистої» муки (до муки могли домішувати, наприклад, вапно) і зерна, зразки хімічного аналізу кави, чаю, какао та інших продуктів, а також лабораторне обладнання, яке застосовувалось для проведення аналізу якості. Гігієна одягу та догляду за тілом, яка доповнювалась гігієною лазень, вимагала не тільки відповідної якості виробів, але й правильного та регулярного їх застосування – скажімо, часта зміна одягу, його використання у відповідності з погодою та порою року, часте та ретельне вмивання і купання. Щоб створити здорове помешкання, слід було розпочинати з відповідності/невідповідності гігієні місця розташування будинку (наприклад, ґрунт міг бути негігієнічним через надмірну вологість. Невідповідною могла бути й ділянка, скажімо, через сусідство високих будинків), плану будівлі, якості будівельних матеріалів, оскільки було недостатньо лише облаштувати в ньому ванну кімнату і туалет, кухню, поставити добрі п'єци, меблі тощо і дотримуватись чистоти. Врешті здоровим повинен був бути простір для проживання – місто. Міська гігієна в насамперед вимагала забезпечення чистоти ґрунту, води і повітря – цьому мала служити каналізаційна мережа, водогін, вивезення сміття і забезпечення чистоти і порядку загалом. Але, окрім цього, місто мусило дбати про ринки та бійні, контролювати якість продуктів харчування, давати раду з безпритульними тваринами, освітлювати вулиці, гасити пожежі, контролювати будівництво та регулювати розвиток забудови загалом, дбати про убогих та невиліковно хворих, насаджувати парки, а також забезпечувати функціонування служби здоров'я та запобігати спалахам епідемій інфекційних захворювань. Сукупно ці завдання становили предмет політики у сфері громадського здоров'я не лише міста, а й краю та держави загалом. Для пояснення всього переліку завдань та їх вирішень міські гміни Львова, Кракова, Тарнова та інших міст пропонували до ознайомлення плани розвитку, регуляції, будівництва і будівель, проекти та схеми, кошториси витрат на чищення міст та на будівництво водогонів, статистичні дані кількості вивезених нечистот та грязюки, фотографії та рисунки, плуги для згортання снігу та болота з вулиць, пластичні плани міст, демографічну статистику та статистику захворювань. Поруч з цим потрібно було дбати про місця та умови праці – гігієну фабрик, лікарняні умови та стандарти – гігієну шпиталів, а особливо виховання молодого покоління, яке було надзвичайно важливим і вразливим, на чому зосереджувала увагу гігієна дітей, шкільна гігієна та гігієна молоді. Останні пояснювались через експонування дитячих ліжечок (які особливо легко надаються до чищення), планів зразкових шкільних будинків, лав і парт, спеціальних пристосувань для вироблення звички рівно сидіти, реманенту

⁴³ *Katalog Wystawy higieniczno-lekarskiej i dydaktyczno-przyrodniczej* (1888). Lwów; *Katalog Wystawy przyrodniczo-lekarskiej i higienicznej X zjazdu lekarzy i przyrodników polskich* (1907). Lwów.

⁴⁴ *Katalog Wystawy higieniczno-lekarskiej...* (1888). Lwów.

⁴⁵ *Walka z chorobami zakaźnymi. Oddział wystawy higienicznej...* (1907). Lwów.

⁴⁶ Kronika. Z wystawy przyrodniczo-lekarskiej (1907). *Kurjer Lwowski*, No. 326 (16 lipca, popoł.). s. 4.

⁴⁷ Kronika. Z wystawy przyrodniczo-lekarskiej (1907). *Kurjer Lwowski*, No. 335 (21 lipca, poranne). s. 2.

⁴⁸ Kronika. Z wystawy (1907). *Kurjer Lwowski*. No. 288, (23 czerwca, poranne). s. 2.

⁴⁹ Wiktor, J.K. (1888). Wystawa higieniczno-lekarska i przyrodniczo-dydaktyczna we Lwowie. *Wiadomości lekarskie. Czasopismo miesięczne poświęcone wszystkim gałęziom wiedzy lekarskiej*. Lwów. No. 5 (listopad). s. 153–156.

⁵⁰ *Katalog Wystawy higieniczno-lekarskiej i dydaktyczno-przyrodniczej* (1888). Lwów ; *Wystawa higieniczno-przyrodnicza we Lwowie* (1888). *Kurjer Lwowski*, No. 202 (22 lipca). s. 1–2; Гігієнічно-природнична вистава (1888). Діло, Ч. 156, 14 (26 липня). С. 1.

для занять фізичною культурою, статистику показників чистоти повітря в класах, шкільних форм, правильно укладених розкладів занять і подібне⁴³.

Важливо, що всі ці принципи та правила, а також авторитет гігієністів значною мірою підкріплювались науковим аргументом – бактеріологією. Обидві виставки демонстрували нове знання, яке стало поворотом в розвитку медичної науки та політиках громадського здоров'я. Саме для популяризації «наймолодшої галузі лікарської науки» в 1888 р. була організована секція бактеріології, яка демонструвала мікроскопи, стерилізатори, прилади для дослідження повітря та вмісту бактерій у ньому, культури бактерій, таблиці для вивчення бактеріології тощо⁴⁴. Докладніші пояснення про молоду науку та її значення відвідувачі могли отримати в 1907 р. у групі боротьби з інфекційними захворюваннями, яка демонструвала збудників інфекційних захворювань, їхню дію на організм та способи боротьби з ними. До уваги відвідувачів пропонувались моделі та культури бактерій, забарвлені бактерії, які можна було розглянути в мікроскоп – наприклад, збудники інфлюєнзи, чуми, черевного тифу, туберкульозу, холери. Анатомічні експонати з паталогоанатомічного інституту Львівського університету демонстрували уражені хворобами органи – туберкульоз легень, гортані і трахеї, кісток, уражені дифтерією дихальні шляхи. Частина, яка стосувалась боротьби з інфекційними захворюваннями, була представлена дезінфекційними апаратами та засобами для дезінфекції, гігієнічними сплювачками для хворих на туберкульоз, вакцинами проти віспи⁴⁵. Окрім цього, було організовано цикл лекцій, присвячених інфекційним захворюванням (виклади про бактерії з демонстраціями, про способи поширення захворювань) та дезінфекції⁴⁶. На одній з таких лекцій були присутні близько сотні жандармів та офіцерів і поліціантів, яких делегували гміни з провінції⁴⁷. Поза цими викладами відбувались самостійні демонстрації живих бактерій, які супроводжувались коментарями фахівців⁴⁸. Таким чином загроза ставала видимою та зрозумілою, бо йшлося про демонстрацію збудників добре знайомих і поширених захворювань, а також більш аргументовано виглядали вимоги дотримання правил гігієни та процедури дезінфекції.

Очевидно, що для непрофесійної аудиторії гігієнічні секції передусім стали способом привернути увагу до певної ділянки життя з перспективи науки про здоров'я, аніж дали докладне уявлення про «гігієнічну зразковість». Це зумовлювалось неоднорідністю за кількістю та різноманітністю наповнення тематичних груп, розпорошеністю та недоречністю розміщення експонатів у розділах, а також і способів донесення інформації. У щоденній та фаховій пресі схвалення та зауваження на адресу експозицій чергуються між собою й залежать не тільки від «медичної» фаховості рецензента, а й від його належності до певної групи та середовища. Наприклад, секція гігієни помешкань на виставці 1888 р. у львівському медичному часописі була оцінена як загалом досить вдала⁴⁹, а на думку кореспондента газети «Діло», представлена неповно і досить однобоко з огляду на те, що увага зосередилась здебільшого на містах та побуті вищих верств суспільства⁵⁰. Імовірно акцент

⁵¹ Kučera, P. (1907), Wystawa przyrodniczo-lekarska we Lwowie... s. 18.;

⁵² Dr. S. M. (1907). Przechadzki po wystawie higienicznej (Hygiena ludowa). *Kurjer Lwowski*. No. 312 (8 lipca, popoł.). s. 3–4.

⁵³ Wystawa higieniczno-przyrodnicza. (1888). *Kurjer Lwowski*. No. 199 (19 lipca). s. 2–3; No. 200 (20 lipca). s. 1; Гігієнічно-природнична вистава (1888). Діло, Ч. 163, 23 липня (4 серпня). С. 1.

⁵⁴ Z placu wystawy (1907). *Kurjer Lwowski*. No. 341 (25 lipca, poranne). s. 3; Rozdanie nagród na wystawie przyrodniczo-lekarskiej (1907). *Kurjer Lwowski*. No. 342 (25 lipca, popoł.). s. 2.

⁵⁵ Artykuł wstępny (1888). *Zdrowie*. Warszawa. No. 35. s. 253.

⁵⁶ Wystawa przyrodniczo-lekarska we Lwowie (1907). *Czasopismo Techniczne*. Lwów. No. 15. s. 237.; Kučera, P. (1907). Wystawa przyrodniczo-lekarska we Lwowie... s. 13.

⁵⁷ Намісник Галичини обіцяв надати тимчасово для приміщення музею кімнату в будинку намісництва, поки Лікарське товариство не має власного будинку. Однак у 1904 р. на засіданні львівської міської ради пропозиція створити у Львові музей гігієни прозвучала знову – її вніс радний Юзеф Шпільман.

Див.: Kronika Zjazdu (1888). *Dziennik V zjazdu lekarzy i przyrodników polskich we Lwowie*. No. 5. s. 49–50; Muzeum Higieniczne we Lwowie (1904). *Przegląd higieniczny* (Lwów). No. 4 (kwiecień). s. 68.

⁵⁸ Wiktor, J.K. (1888). Wystawa higieniczno-lekarska i przyrodniczo-dydaktyczna we Lwowie. *Wiadomości lekarskie. Czasopismo miesięczne poświęcone wszystkim gałęziom wiedzy lekarskiej* (Lwów). No. 3 (wrzesień), s. 84.

саме на вартості й доступності представлених експонатів виходив із загальної характеристики соціальної структури українського населення провінції, яке здебільшого мешкало в сільській місцевості і було менш заможним. Натомість на виставці 1907 р. секції гігієни помешкань цілісно не існувало взагалі, експонати, які до неї належали, потрібно було «шукати» серед інших груп⁵¹. Негативну оцінку своєю «скромністю» викликала секція гігієни народу на виставці 1907 р. (фактично – гігієна сільської місцевості), яка представляла лише одну модель хати, кілька фотографій та малюнків і таблиці про догляд за дітьми на селі⁵². Такі ж відгуки лунали на адресу секції гігієни фабрик та робітників, як на першій, так і на другій виставці.

Нагода спробувати «гігієнічність» на смак приваблювала відвідувачів до розділу гігієни харчування – деякі промисловці, учасники виставки 1888 р., влаштували дегустацію – гості мали нагоду спробувати різних трунків і «закусити» їх гуляшем⁵³. У 1907 р. поза секцією гігієни харчування на території виставки працювали ресторації, зокрема знаного у Львові пана Адольфа Телічка (Adolf Teliczek), який також був і учасником виставки, і отримав нагороду за сумлінну працю під час виставки та виробництво гігієнічних ковбасок⁵⁴.

Очевидно, що організатори обох виставок ставили надто високі цілі для такого рівня експозицій, натомість способи їх реалізації не були відповідними. Про виставку 1888 р. вже згаданий варшавський гігієнічний часопис «Zdrowie», відгукнувся критично, зазначивши, що вона не «залишила впливу на санітарну освіту публічності», ні на появу інтересу в лікарів, ні на підприємництво (промисел) в ділянці санітарії⁵⁵. Коментуючи виставку 1907 р., місцеві фахові часописи делікатно зазначали, що мета була надто амбітною, щоб бути успішно реалізованою, але загалом вітали її проведення.⁵⁶ Для створення більш тривалого освітнього майданчика, наслідуючи поширену на той час практику, матеріали виставки 1888 р. мали послужити основою для відкриття у Львові гігієнічного музею, однак проект його створення було реалізовано лише після Першої світової війни⁵⁷.

У репортажах з виставки 1888 р. у львівському медичному часописі суттєвим недоліком експозиції було вказано її розміщення в школі. Окрім того, що в будинку бракувало місця, з огляду на навчальний процес роботу над облаштуванням виставки розпочали лише за кілька днів до відкриття. Наслідком цього було підлаштовування до приміщення та часових обмежень, а не доцільність у розміщенні секцій та експонатів. До того ж експозиція демонструвалась занадто короткий час, а з огляду, що була відкрита для широкої публіки, бракувало «інтерпретаторів», які могли коментувати та пояснювати представлені матеріали⁵⁸. Натомість облаштування виставки (розвантаження привезених експонатів, нумерація вже виставлених предметів згідно з інформацією в каталозі тощо) у 1907 р. тривало ще якийсь час після її відкриття. Тривало і будівництво додаткових павільйонів. Наприклад, один із них відкрили для відвідувачів майже через два тижні після початку роботи ви-

⁵⁹ Kronika. Z wystawy przyrodniczo-lekarskiej (1907). *Kurjer Lwowski*, No. 297 (28 czerwca, po poł.), s. 2–3.

⁶⁰ Kronika. Z wystawy lekarskiej (1907). *Kurjer Lwowski*. No. 325 (16 lipca, poranne), s. 2.

⁶¹ Dr. S. M. (1907). Przechadzki po wystawie higienicznej. *Kurjer Lwowski*. No. 283 (20 czerwca, po poł.), s. 6.; Kronika. Z wystawy (1907). *Kurjer Lwowski*. No. 283 (20 czerwca, po poł.), s. 3–4.

⁶² Dr. S. M. (1907). Przechadzki po wystawie higienicznej (Stan zdrowotności kraju). *Kurjer Lwowski*. No. 287 (22 czerwca, po poł.), s. 1–2.

⁶³ Kronika. Z wystawy. (1907). *Kurjer Lwowski*. No. 283, (20 czerwca, po poł.), s. 4.

⁶⁴ Kronika. Z wystawy. (1907). *Kurjer Lwowski*. No. 288 (23 czerwca). s. 2.

⁶⁵ Kronika. Z wystawy. (1907). *Kurjer Lwowski*. No. 294 (27 czerwca), s. 2.

⁶⁶ Kronika. Z wystawy. (1907). *Kurjer Lwowski*. No. 308 (5 lipca), s. 3.

⁶⁷ Kronika. Z wystawy lekarsko-higienicznej (1907). *Kurjer Lwowski*. No. 300 (1 lipca). s. 3

⁶⁸ Kronika. Z wystawy. (1907). *Kurjer Lwowski*. No. 286 (22 czerwca), s. 2.

⁶⁹ Kronika. Z wystawy przyrodniczo-lekarskiej (1907). *Kurjer Lwowski*. No. 335 (21 lipca), s. 2.

ставки⁵⁹. Ще в середині липня, незадовго до закриття виставки, надходили матеріали з Королівства Польського⁶⁰. Із запізненням вийшов каталог секції боротьби з інфекційними захворюваннями (опис цієї секції не було розміщено в головному каталозі виставки)⁶¹. Але й основні каталоги виходили невчасно і містили неточності.

Поширеним способом візуалізації інформації мало не в усіх відділах були статистичні таблиці та графіки, які сумнівно, що користувались великою популярністю серед відвідувачів. Але й зацікавлені гості не завжди могли легко з ними ознайомитись. Наприклад, відвідуючи виставку 1907 р., львівський лікар Щепан Миколайський (Szczepan Mikołajski) обурювався, що таблиці Крайової ради здоров'я про кількість розумово відсталих, божевільних, сліпих та глухонімих на території Галичини були завішені так високо, що без допомоги «лорнетки» прочитати цифри було неможливо⁶².

У 1907 р. частина виставкового простору перетворилася в своєрідне міське свято, яке доповнювали науково-популярні лекції та сама експозиція. Попри наголошування організаторів на тому, що одним із ключових акцентів виставки була гігієна, освітня програма лише частково її стосувалась, була доволі неоднорідною і, скоріше, мала на меті представити наукові «цікавинки» і розважити, аніж «привчати» до гігієни. Наприклад, популярністю користувалась лекція-демонстрація Владислава Гродзиського (Władysław Grodzicki), механіка з Краківського університету, на якій автор представляв перехід повітря в рідкий стан при температурі -192°C і властивості різних речовин, заморожених у такий спосіб. Зокрема, коньяк після замороження в такому повітрі, після розмерзання отримував смак старого коньяку, а заморожена сигара горіла, як бенгальський вогонь⁶³. На думку газетних хронікерів, не менший інтерес викликали лекції комісара поліції Антоні Курки (Antoni Kurka) про антропометрію і дактилоскопію, які супроводжувались поясненнями з допомогою малюнків⁶⁴. Крім цього, важливим додатком до цієї події була розважальна програма. Найпопулярнішу її частину становили кінематографічні демонстрації, які у вечірню пору збирали глядачів навіть за не надто доброї погоди⁶⁵, піротехнічні шоу та виступи оркестрів. Особливо турбувалися про наповнення програми на вихідні дні з огляду на більшу кількість відвідувачів⁶⁶. Наприклад, за підрахунками «Kurjera Lwowskiego», останні червневі вихідні зібрали близько 70-80 тис. відвідувачів⁶⁷. Також працював світловий фонтан, ресторати та організовувались лотереї⁶⁸. В останні дні роботи виставки у вечірню пору відвідувачі могли спостерігати рух небесних тіл за допомогою телескопа, який встановили на терасі перед палацом мистецтв⁶⁹.

Важливість оздоровлення міського простору та гігієна дітей і молоді, а також боротьба з інфекційними захворюваннями були постійно на порядку денному не лише серед фахівців та владних структур, а й обговорювалась у щоденній пресі. Зокрема, у Львові на початку ХХ ст. відкрили новий водогін, було збудовано кілька шкільних будинків з урахуваннями вимог гігієни, тривало розроблен-

⁷⁰ *Katalog Wystawy przyrodniczo-lekarskiej i higienicznej X zjazdu lekarzy i przyrodników polskich* (1907). Lwów, s. 4.; *Otwarcie wystawy przyrodniczo-lekarskiej i higienicznej X zjazdu* (1907). *Lwowski Tygodnik Lekarski*. No. 25, s. 310.

⁷¹ Відомо, що в 1888 р. у виставці брав участь українець д-р Михайло Коцюба (див.: Новинки. На гігієнічно-природничій виставі (1888). *Діло*. Ч. 152, 9 (21 липня), С. 3). Також українцями були асистент анатомії Євстахій Нестайко та д-р філософії Володимир Кульчицький, які брали участь у виставці як співробітники Ветеринарної школи у Львові в співпраці з д-ром Генриком Кадиєм (Henryk Kadyj) (див.: Гігієнічно-природнича виставка. (1888). *Діло*. Ч. 155, 13 (25 липня), С. 1–3.). Крім цього, виставлялись вироби з бляхарської майстерні пана Чмеля (Чмѣля), члена руського товариства «Зоря» (див.: Гігієнічно-природнича виставка (1888). *Діло*. Ч. 156, 14 (26 липня), С. 1). У 1907 р. на виставці була представлена вже згадувана фабрика штучних мінеральних вод і содової води «Здоров'я», яка належала українцю Івану Левинському.

⁷² *Otwarcie Wystawy przyrodniczo-lekarskiej we Lwowie* (1907). *Kurjer Lwowski*. No. 227 (17 czerwca), s. 6; *Otwarcie wystawy przyrodniczo-lekarskiej i higienicznej X. Zjazdu* (1907). *Lwowski tygodnik lekarski*. No. 25, s. 310.

ня плану каналізаційної мережі тощо. Виставки засвідчили певні досягнення, що було важливо, зокрема, у контексті частих спалахів епідемій інфекційних захворювань.

Популяризація знань із бактеріології відповідно до нової теорії етіології хвороб, яка повільно витісняла давні «міазматичні» уявлення про причини виникнення захворювань, була важливою з огляду на поширення правил особистої гігієни, правил поведінки в разі виникнення інфекційних захворювань, наприклад тифу чи скарлатини. Небажання проводити дезінфекцію, знищувати речі хворого, повідомляти про випадок захворювання, привозити хворих, а особливо дітей до шпиталю та ін. були звичними та повсякденними в житті провінції.

Хоча обидві львівські виставки мали насамперед польський репрезентативний характер й мали на меті показати розвиток саме польської науки і промислу, категорії та процедури розмежування поляків з іншими національностями не були чіткими. Наприклад, організатори виставки 1907 р. зазначали, що, оскільки вона повинна послужити цілям «дидактично-інформаційним» і показати в «загальних рисах образ найважливіших досягнень лікарсько-природничих наук», неможливо було обмежитись лише польськими учасниками, і до участі були запрошені й іноземці з огляду на необхідність хоча б загального представлення розвитку згаданих наук⁷⁰. Насправді участь представників неавстрійських теренів колишньої Речі Посполитої та поляків з інших країн світу не була чисельною. Натомість серед учасників обох виставок, зокрема серед підприємців, було немало осіб єврейського походження. Серед учасників виставок були також і українці⁷¹. Невідомо, чи оргкомітет відхиляв заявки на участь за етнічною чи конфесійною ознакою.

Водночас виставки становили свого роду маніфестацію «польськості» Галичини. На відкритті виставки в 1907 р., яке відбувалось у Палаці мистецтв у парку Кілінського, були присутніми представники імперського уряду, провінційної адміністрації та міського самоврядування – галицький крайовий маршалок, президент та віце-президент міста, військові на чолі з керівником львівського гарнізону, штабні лікарі та інші. У виголошених промовах наголошувалося на важливості гігієни та охорони здоров'я в краї – у взаємозв'язку з поступом «польської науки» та розвитком «польського промислу». На думку промовців, гостей радо приймав Львів – «один з великих центрів польської освіти і культури». Така патріотична риторика поєднувалось з завуальованою критикою австрійського правління: «коли деінде ідуть мільйони на оздоровлення (asanasja) міст, то ми самі повинні власними силами йти вперед»⁷².

Промовистим було критичне відображення цих подій в українській пресі. У 1888 р. щоденна газета «Діло» розмістила кілька заміток та репортаж із доволі докладним описом самої виставки, доповнивши його низкою критичних національно-політичних випадів проти організаторів. Коментуючи фінансування з'їзду та виставки австрійським Міністерством освіти та віросповідань, «Діло»

⁷³ Новинки. Міністерство просвіти (1888). *Діло*. Ч. 144 (12 липня), С. 3.

⁷⁴ Див. «Письмо з Просвіти», 1907, ч. 1–12, «Діло», 1888, липень–серпень, 1907, червень–серпень, «Руслан», 1907, червень–серпень.

Каталог виставки 1888 р. Обкладинка.

звинуватило оргкомітет в обмані: для того щоб отримати кошти, організатори повідомляли Міністерство про загальний з'їзд галицьких лікарів, натомість йшлося про конгрес лише польських фахівців, що усувало від участі українців (русинів)⁷³. Натомість виставку 1907 р., яка була значно більш масштабною, тривалою та насиченою порівняно з попередньою, майже оминули увагою відомі українські львівські видання: щоденні газети «Діло» та «Руслан» обмежились повідомленнями про плани й сам факт її відкриття (з деякими деталями щодо її розміщення), а просвітницьке видання «Письмо з Просвіти» виставки взагалі «не помітило»⁷⁴.

Лікарсько-природничі виставки, які відбувались у Львові та Кракові в другій половині XIX – на початку XX ст., стали одним із проявів поширення загальноєвропейського «виставкового ентузіазму» в австрійській провінції Галичині. Ці виставки проводились у межах наукових конгресів польських лікарів та природознавців, які систематично відбувались з кінця 1860-х рр. до початку Великої війни. Натхненниками та організаторами обох подій були фахові середовища, здебільшого об'єднані в наукові та науко-професійні товариства. Основних координаторами зазвичай були місцеві лікарські товариства за активної співучасті інших організацій.

Підпорядкованість з'їздам задавала досить вузькі межі, які визначали характер, тривалість, учасників, аудиторію та мету виставок. Експозиції будувалися за практично однаковою схемою організації та наповнення і були своєрідним доповненням до з'їздів. Жодна з них не стала незалежною від конгресів подією, а їхнє тривання, за винятком виставки 1907 р. у Львові, більш-менш збігалось з часом проведення з'їздів. Виставки повторювали національний характер з'їздів, які, хоча й допускали представників інших національних груп, усе ж були конгресами «польських лікарів та природознавців». Зрештою, і сама ініціатива скликання першого з'їзду вийшла із середовища польських лікарів і метою було об'єднання польських фахівців. Відповідно попри домінування учасників із Галичини ці виставки лише частково можна розглядати як свого роду крайові експозиції, оскільки доступ представників інших національностей до участі в них принаймні формально був обмеженим.

Виставки стали місцем співпраці громадських активістів та фахівців і центральної, провінційної та міської влади. Зазвичай експозиції з'їздів отримували фінансову підтримку з боку уряду, крайової та муніципальної адміністрації. Владні структури та установи були учасниками виставки. Підтримка з боку влади також демонструвалась під час церемоній відкриття, на яких були присутні ключові посадовці міста і провінції. З огляду на польське політичне домінування в Галичині ці виставки, а особливо їхня гігієнічна складова, мали засвідчити не лише загальний поступ та належність до цивілізованих суспільств, але й працю зі сторони влади місцевого та крайового рівня над оздоровленням провінції. Національна риторика довкола цих експозицій, особливо виставки 1907 р., поєднувала ідею прогресу з локальним патріотизмом, на який накладався польський націоналізм.

Така співпраця імперських урядових структур із представниками громадянського суспільства задля задекларованого суспільного прогресу не була винятковим явищем. Схожий випадок такого об'єднання зусиль у Російській імперії проаналізував американський історик Джозеф Бредлі на прикладі Московської політехнічної виставки 1872 р. Генератором ідеї та основною координаційною силою стало Імператорське товариство любителів природознавства, антропології та географії, що виникло як громадське товариство з об'єднання науковців Московського університету. До організації події, яку, зокрема фінансово, підтримали імператорський двір, уряд та міська влада, були залучені й інші громадські товариства, інституції та підприємці. З початку 1860-х рр. наукові та науково-професійні товариства стають основними популяризаторами та активістами поширення освіти, науки і технологічного розвитку. Діяльність цих товариств мала на меті не просто розвиток науки, а розвиток «самостійної» науки в Росії і промування останньої саме через наукові та технологічні досягнення. Крім того, для розвитку природничих та прикладних наук вважалось необхідним поширення знань із цих дисциплін та збільшення кількості осіб, які можуть ці знання використовувати на практиці. Організатори виставки 1872 р. вірили, що з її допомогою вони можуть сприяти співпраці між наукою та промисловістю і водночас підтримувати державу. Отже, популяризація освіти, науки і технологій, виховання громадян та плекання національної гордості стало метою виставки і точкою перетину зусиль та інтересів імперської держави та приватної ініціативи невеликих груп активістів⁷⁵.

Гігієнічний рух у габсбурзькій Галичині виник з ініціативи переважно польських фахівців. На початку XX ст., маючи як урядову, так і громадську підтримку, він набував дедалі виразнішого польського національного характеру і ставав складовою ширшого польського націєтворчого процесу. Гігієністи, спільнота яких поступово сформувалася на той час, ставили собі за мету хоча б частково компенсувати недоліки владної політики у сфері громадського здоров'я. Рух у цьому напрямку відбувався через спроби співпрацювати з владою та науково-професійними середовищами, а також через освітню програму, яка б мала прищеплювати суспільству навички «гігієнічного» способу життя. Виховання здорового суспільства було запорукою та ознакою поступу і належності до культурних народів. Одним із провідників ідей прогресу в тогочасній Галичині були розглянуті вище львівські лікарсько-природничі виставки. «Додану» вартість, особливо в контексті освіти, реформування і дисциплінування суспільства та руху до цивілізованості та прогресу, становила сфера громадського здоров'я та гігієни, уперше виокремлена на львівській виставці 1888 р. Зосереджені на «польськості» та «польському», ці експозиції все ж становили частину міського публічного простору. Останній був загальнодоступним для мешканців не лише міста, але й провінції, що потенційно розширювало коло реципієнтів «гігієнічної освіти» за межі лише польської частини суспільства.

⁷⁵ Bradley, J. (2008). Pictures at an Exhibition: Science, Patriotism, and Civil Society in Imperial Russia. *Slavic Review*, Vol. 67, No. 4, p. 934–966.

References

- Artykuł wstępny (1888), *Zdrowie*. Warszawa, No. 35, s. 253.
- Bennet, T. (1988), The Exhibitionary Complex. *New Formation*, No. 4, p. 73-102.
- Bradley, J. (2008), Pictures at an Exhibition: Science, Patriotism, and Civil Society in Imperial Russia. *Slavic Review*, Vol. 67, No. 4, p. 934-966.
- Bud, R., Finn, B., Trisher H., (Eds.) (1999). *Manifesting Medicine. Bodies and Machines*. Harwood academic publishers.
- Demel, M. (1964), *Pedagogiczne aspekty warszawskiego ruchu higienicznego. 1864-1914*. Wrocław.
- Dilo*, Lviv, 1888, lypen-serpen; 1907, cherven-serpen.
- Dolata, E. (2006), Galicyjscy popularyzatorzy zdrowia i higieny przełomu XIX i XX wieku. *Lubelski rocznik pedagogiczny*, T. XXXV, z. 4, s. 79-95.
- Dolata, E. (2016), *Rozwój ruchu higienicznego w Galicji w okresie autonomicznym ze szczególnym uwzględnieniem higieny szkolnej*. Seria: Galicja i jej dziedzictwo. T. 23, Rzeszów.
- Dr. S. M. (1907), Przechadzki po wystawie higienicznej (Hygiena ludowa). *Kurjer Lwowski*, No. 312 (8 lipca, popoł.), s. 3-4.
- Dr. S. M. (1907), Przechadzki po wystawie higienicznej (Stan zdrowotności kraju). *Kurjer Lwowski*. No. 287 (22 czerwca, popoł.), s.1-2.
- Dr. S. M. (1907), Przechadzki po wystawie higienicznej. *Kurjer Lwowski*. No. 283 (20 czerwca, popoł.), s. 6.;
- Dydyński L., Ławrynowicz A. (1933), Zjazdy Lekarzy i przyrodników przyrodników polskich od. R. 1869. *Medycyna. Dwutygodnik. Organ Towarzystwa Lekarskiego Warszawskiego*. No. 17 (7 września), s. 527, 534.
- Dziennik V. Zjazdu lekarzy i przyrodników polskich*, (1888), No. 1-3, 5.
- Dziennik X. Zjazdu lekarzy i przyrodników polskich we Lwowie*. (1907)., No. 1-4.
- Franaszek, P. (2001). *Informator statystyczny do dziejów społeczno-gospodarczych Galicji: zdrowie publiczne w Galicji w dobie autonomii*. Kraków.
- Franaszek, P. (2002). *Zdrowie publiczne w Galicji w dobie autonomii: (wybrane problemy)*. Kraków.
- Galos, A. (1976), Tendencje integracyjne i dezintegracyjne na ziemiach polskich w dobie powstaniowej (do r. 1914), *Drogi integracji społeczeństwa w Polsce XIX-XX w*. Wrocław, s. 9-35.
- Hihienichno-pryrodnychya vystava (1888), *Dilo*, No. 163, 23 lypnia (4 sierpnia), s. 1.
- Hinc, A. (2013), Kontakty między towarzystwami naukowymi na ziemiach polskich pod zaborami – stan i potrzeba badań, *Roczniki dziejów społecznych i gospodarczych*, T. 73, s. 79-121.
- Hygienic exhibition at Brussels (1875). *The British Medical Journal*, Vol.1, No. 747, p. 551.
- Hyhienichno-pryrodnychya vystavka (1888) *Dilo*, No. 156, 14 (26 lypnia), s. 1.
- Hyhienichno-pryrodnychya vystavka. (1888) *Dilo*, No. 155, 13 (25 lypnia), s. 1-3.
- Katalog powszechnej wystawy krajowej we Lwowie roku 1894*. (1894). Lwów.
- Katalog Wystawy higieniczno-lekarskiej i dydaktyczno-przyrodniczej* (1888). Lwów.
- Katalog wystawy lekarsko-przyrodniczej. III zjazd lekarzy i przyrodników polskich w Krakowie 1881 r.* (1881), Kraków.

- Katalog Wystawy przyrodniczo-lekarskiej i higienicznej X zjazdu lekarzy i przyrodników polskich.* (1907). Lwów. Korespondencye. Warszawa, 1 Maja. (1896), *Przegląd lekarski*. Kraków, No. 20, s. 276-277.
- Kronika Zjazdu (1888), *Dziennik V zjazdu lekarzy i przyrodników polskich we Lwowie*, No. 5, s. 49-50.
- Kronika. Z wystawy przyrodniczo-lekarskiej (1907), *Kurjer Lwowski*, No. 335 (21 lipca, poranne), s. 2.
- Kronika. Z wystawy (1907), *Kurjer Lwowski*, No. 288, (23 czerwca, poranne), s. 2.
- Kronika. Z wystawy (1907). *Kurjer Lwowski*. No. 283 (20 czerwca, popoł.), s. 3-4.
- Kronika. Z wystawy lekarskiej (1907). *Kurjer Lwowski*, No. 325 (16 lipca, poranne), s. 2.
- Kronika. Z wystawy lekarsko-higienicznej (1907), *Kurjer Lwowski*, No. 300 (1 lipca, popoł.). s. 3.
- Kronika. Z wystawy przyrodniczo-lekarskiej (1907), *Kurjer Lwowski*, No. 297 (28 czerwca, popoł.), s. 2-3.
- Kronika. Z wystawy przyrodniczo-lekarskiej (1907), *Kurjer Lwowski*, No. 335 (21 lipca, poranne), s. 2.
- Kronika. Z wystawy przyrodniczo-lekarskiej. (1907), *Kurjer Lwowski*, No. 326 (16 lipca, popoł.), s. 4.
- Kronika. Z wystawy. (1907), *Kurjer Lwowski*, No. 286 (22 czerwca, poranne), s. 2.
- Kronika. Z wystawy. (1907), *Kurjer Lwowski*, No. 294 (27 czerwca, poranne), s. 2.
- Kronika. Z wystawy. (1907), *Kurjer Lwowski*, No. 308 (5 lipca, popoł.), s. 3.
- Kronika. Z wystawy. (1907), *Kurjer Lwowski*, No. 283, (20 czerwca, popoł.), s. 4.
- Kronika. Z wystawy. (1907), *Kurjer Lwowski*, No. 288 (23 czerwca, poranne). s. 2.
- Kučera, P. (1907). Wystawa przyrodniczo-lekarska we Lwowie 16.VI – 25. VII 1907. *Lwowski tygodnik lekarski*. No. 29, s. 13-22.
- Lewicki, J. (2005). *Między tradycją a nowoczesnością. Architektura Lwowa lat 1893-1918*, Kraków.
- Muzeum Higieniczne we Lwowie (1904). *Przegląd higieniczny* (Lwów), No. 4 (kwiecień), s. 68.
- Najdus, W. (1994), Zakordonne powiązania Galicji w dobie autonomii, *Galicja i jej dziedzictwo. T.1. Historia i polityka, Rzeszów*, s. 157-173.
- Novynky. Ministerstvo prosvity. (1888), *Dilo*, No. 144 (12 lypnia), s. 3.
- Novynky. Na hyhiiienichno-pryrodnychii vystavi (1888), *Dilo*, No. 152, 9 (21 lypnia), s. 3.
- Ōldziejewski, K. (1928). *Wystawy Powszechne. Ich historia, organizacja, połozenie prawne i wartosc spoleczno-gospodarcza*. Poznań, s. 52-77.
- Otwarcie wystawy przyrodniczo-lekarskiej i higienicznej X zjazdu (1907). *Lwowski Tygodnik Lekarski*, No. 25, s. 310.
- Otwarcie Wystawy przyrodniczo-lekarskiej we Lwowie (1907), *Kurjer Lwowski*, No. 227 (17 czerwca, popoł.), s. 6.
- Pamiętnik pierwszego zjazdu lekarzy i przyrodników polskich odbytego w r. 1869 w Krakowie.* (1870), Kraków.
- Pirogovskaya. M. (2015). Olfaktorny kod i vospitaniye chuvstvitel'nosti v russkoy gorodskoy kulture 1860-1910-kh godov. Dissertatsiya na soiskaniye uchenoy stepeni kandidata istoricheskikh nauk. Sankt-Peterburg.
- Pogląd na dotychczasowe zjazdy lekarzy i przyrodników polskich wraz z krótką wzmianką o zawiązaniu się i działalności Wydziału gospodarczego V Zjazdu. (1888). *Dziennik V. Zjazdu lekarzy i przyrodników polskich*. Lwów, No. 1 (18 lipca), s.2.
- Prokopowych, M. (2009). *Architecture, Public Space, and Politics in the Galician Capital, 1772-1914*. Purdue University.

- Puchta, W. (2016). *Powszechna Wystawa Krajowa we Lwowie w 1894 roku*. Wrocław.
- Pysmo z Prosvity, Lviv, 1907, No.1-12.
- Reichardt, E. (2008). *Health, "Race" and Empire: Popular-Scientific Spectacles and National Identity in Imperial Germany, 1871-1914*. Reprint of Dissertation with Minor Correction and New Pagination (State University of New York and Stony Brook), Lulu Enterprises.
- Rozdanie nagród na wystawie przyrodniczo-lekarskiej (1907), *Kurjer Lwowski*, No 342 (25 lipca, popoł.), s. 2.
- Ruslan, Lviv 1907, cherven-serpen.
- Siadkowski, M. (2012), Powszechna Wystawa Krajowa we Lwowie w 1894 roku, czyli Galicja od nowa, *Galicyjskie spotkania 2011*. Tom studiów. Zabrze, s. 123-141.
- Trach, V.(2017), Hihienichni chasopysy ta formuvannia dyskursu hromadskoho zdorovia u Lvovi na pochatku KhKh st. Misto: istoriia, kultura, suspilstvo. № 2 (4), s. 136-160.
- Trojanowska, A. (2013), II Wystawa Higieniczna w Warszawie (1896) według "Kronik" Bolesława Prusa, *Kwartalnik Historii Nauki i Techniki*, No. 58, s. 113-130.
- Walka z chorobami zakaźnymi. Oddział wystawy higienicznej urządzony przez dra Wiktora Legeżyńskiego, fizyka król. stoł. Miasta Lwowa i dra Pawła Kučę, profesora higieny Uniwersytetu Lwowskiego* (1907). Lwów.
- Wiadomości bieżące (1888). *Przegląd lekarski*. Kraków, No. 5 (5 lutego), s. 79.
- Wiadomości o czynnościach Wydziału gospodarczego VI zjazdu lekarzy i przyrodników polskich. (1891). *Dziennik Szóstego zjazdu lekarzy i przyrodników polskich*. Kraków, No. 1 (16 lipca), s. 2.
- Wiadomość o dotychczasowych zjazdach lekarzy i przyrodników polskich oraz o czynnościach Wydziału Gospodarczego XI zjazdu. (1911), *Dziennik XI zjazdu lekarzy i przyrodników polskich w Krakowie*. No.1 (18 lipca), s. 7.
- Wiadomość o dotychczasowych zjazdach lekarzy i przyrodników polskich, oraz o czynnościach wydziału gospodarczego IX zjazdu. (1900). *Dziennik IX zjazdu lekarzy i przyrodników polskich*. Kraków. No. 1 (1 lipca), s. 2.
- Wiktor, J.K. (1888), Wystawa higieniczno-lekarska i przyrodniczo-dydaktyczna we Lwowie. *Wiadomości lekarskie. Czasopismo miesięczne poświęcone wszystkim gałęziom wiedzy lekarskiej*. Lwów, No. 5 (listopad), s. 153-157.
- Wiktor, J.K. (1888), Wystawa higieniczno-lekarska i przyrodniczo-dydaktyczna we Lwowie. *Wiadomości lekarskie. Czasopismo miesięczne poświęcone wszystkim gałęziom wiedzy lekarskiej*. Lwów, No. 3 (wrzesień), s. 82-88.
- Willcox, W.F. (1912). Statistics at international congresses on hygiene and demography. *Publications of the American Statistical Association*, Vol. 13, No. 98, p. 182-185.
- Wycieczka na wystawę higieniczną do Drezna (1911). *Dziennik XI zjazdu lekarzy i przyrodników polskich w Krakowie*. No. 2 (19 lipca), s. 7.
- Wystawa higieniczna w Warszawie (1887), *Przegląd lekarski*. Kraków, No. 30, s. 422.
- Wystawa higieniczno-przyrodnicza we Lwowie (1888), *Kurjer Lwowski*, No. 202 (22 lipca), s. 1-2;
- Wystawa higieniczno-przyrodnicza. (1888), *Kurjer Lwowski*, No. 199 (19 lipca), s. 2-3; No. 200 (20 lipca), s. 1.
- Wystawa higieniczno-lekarska i przyrodniczo-dydaktyczna (1888), *Dziennik V. Zjazdu lekarzy i przyrodników polskich*. Lwów, No. 1 (18 lipca), s. 2-3.

Wystawa lekarsko-przyrodnicza (1884). *Dziennik IV zjazdu lekarzy i przyrodników polskich w Poznaniu*. No. 1 (2 czerwca), s. 21.

Wystawa lekarsko-przyrodnicza na salach Muzeum Towarzystwa Przyjaciół Nauk. (1884). *Dziennik IV zjazdu lekarzy i przyrodników polskich w Poznaniu*. No. 1 (2 czerwca), s. 20-21.

Wystawa przyrodniczo-lekarska we Lwowie (1907). *Czasopismo Techniczne*. Lwów, No. 15, s. 237-239.

Z placu wystawy (1907), *Kurjer Lwowski*, No. 341 (25 lipca, poranne), s. 3.

Z wystawy higieniczno-lekarskiej (1907) *Kurjer Lwowski*. No. 281 (19 czerwca, popoł.). s. 3.

Z wystawy. (1907). *Kurjer Lwowski*. No. 283, (20 czerwca, popoł.), s. 3-4.

Vira Trach

“FOR THE CULTURE, TOWARDS THE HYGIENE”: PUBLIC HEALTH AND “THE EXHIBITIONARY COMPLEX” IN LVIV IN THE LATE XIXTH – EARLY XXTH CENTURY

The long XIX century became «the golden age» in the history of exhibitions. During that period of time, understanding of their meaning, organizational approaches and thematical content changed, thus they received new functions. Quite often these processes are considered and explained within the framework of the concept of «the exhibitionary complex». The development of public health, its inclusion into the list of the indices of «civilization» and «progress», high prestige of the hygiene and hygienists, and «bacteriological revolution» contributed to the emergence of separate international, national and regional exhibitions that focused on public health and hygiene in the second half of the XIXth century.

Two exhibitions, dedicated to medicine and natural science, that were held in Lviv in 1888 and 1907, echoed and followed the international trends. Although they did not focus exclusively on the hygiene and public health, separate departments and sections were devoted to these issues. Both Lviv exhibitions were organized by professionals within the scope of the congresses of Polish physicians and naturalists, and thus they had both local and national character. The separation of hygiene as an autonomous part at these exhibitions should be considered in connection with two phenomena. The first was the development of the hygiene movement in Galicia during that time. Hygienists, among others purposes, sought to spread «hygienic education» among broad strata of society. The second was the shaping of public discourse on public health in the province of Galicia. Additionally, exhibitions became a site of cooperation between authorities, activists and professionals, and also they spread the idea of progress in Galicia.

Key words: public health, hygiene, hygiene exhibitions, hygiene movement, Lviv, Galicia.

СУЧАСНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ МІСТ

УДК 930.2:81'373.21(477.54-25)

Леонід Савченко,

кандидат історичних наук, професор, НТУ «ХПІ»

Марія Тахтаулова,

кандидат історичних наук, викладач, НТУ «ХПІ»

БАЗОВІ ХАРАКТЕРИСТИКИ КОМПЛЕКСНОГО ІСТОРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ТОПОНІМІКИ УКРАЇНСЬКОГО МІСТА (НА ПРИКЛАДІ ХАРКОВА)*

*Автори висловлюють щирі вдячність всім рецензентам та редакційній колегії за увагу до статті, цінні зауваження, побажання та коментарі

У статті розглядаються базові характеристики комплексного історичного дослідження адресної урбанонімії на прикладі Харкова. Модель, яка була реалізована у дисертації М. Тахтаулової, базується на двох лініях дослідження: перша – механізми номінації, перейменування та фіксації топонімів, друга – аналіз змістовної приналежності урбанонімів по кожному з історичних періодів міста. Дослідники виділяють три етапи розвитку харківської урбанонімії: імперський, радянський та сучасний. З урахуванням попередніх надбань у дослідницькому полі міської топоніміки, автори пропонують свою класифікацію урбанонімів за їх змістовною приналежністю. Автори доводять, що запропоновані базові характеристики можуть бути застосовані для будь-якого аналогічного дослідження.

Ключові слова: *топонім, урбанонім, джерела номінації, місто, Харків.*

В історичній урбаністиці проблемі формування та розвитку міської топоніміки традиційно приділяється значна увага. Додаткової актуалізації проблема топонімічного оформлення населених пунктів України зазнала завдяки нещодавно розгорнутій кампанії очищення символічного простору від елементів комуністичної символіки. Вихід урбанонімічної теми на одну з ключових позицій у сучасному суспільному дискурсі суттєво посилив цінність експертного знання історії питання.

¹ Филарет (Д. И. Гумилевский) (2006). Историко-статистическое описание Харьковской епархии: в 3 т. Харьков: Харьковский частный музей гор.усадьбы: САГА, Т. 1. с. 119–133.

² Щелков К. П. (1880). Харьков. Историко-статистический опыт. Харьков. Тип. Губернского правления, 1880. С. 7–9, 23–24, 69–72.

³ Гусев А. Н. (1902). Харьков: его прошлое и настоящее в рисунках и описаниях (с приложением снимков, воспроизведенных с редких акварелей, гравюр, фотографий с натуры, чертежей, планов города 1768 года и новейшего): Историко-справочный путеводитель. Харьков.: Типография Адольфа Дарре, С. 48

⁴ Багалея Д. И., Миллер Д. П. (1993). История города Харькова за 250 лет его существования. 1655–1905 Репринт. Изд. Т. 1. Харьков, 1993.

⁵ Сумцов М. Ф. (2002). Слобожане: історико-етнографічна розвідка. Харьков. Акта.

⁶ Суперанская А. В. (1964). Применение метода лингвистической статистики к изучению топонимической системы г. Москвы. Лингвистическая терминология и прикладная топонимика. М.: Наука. С. 119–134. Поспелов Е. М. (1975). Урбанизация и топонимика. Теория и практика топонимических исследований. 1975. С. 20–27.

До середини ХХ ст. дослідження міської топоніміки не виділялись в окрему галузь наукових знань, хоча загалом ця тема і задовго до того привертала увагу дослідників. Так, перше історичне дослідження, у якому містились згадки про внутрішньоміську топоніміку Харкова, з'являється в середині ХІХ ст.¹

Уже більш розгорнуто характеризує міську топоніміку книга К. П. Щелкова, видана в 1880 р. Автор описує центральну частину Харкова ХVІІІ – другої половини ХІХ ст., вказує назви вулиць, відзначає архітектурні будівлі, які можуть бути цікавими для гостей міста. Також наводить відомості про давній та сучасний йому поділ міста на частини, що важливо для розуміння формування адміністративних районів Харкова².

На початку ХХ ст. маємо вже спроби власне історичного опису харківської урбанонімії, одним з прикладів якої є історично-довідковий путівник по Харкову О. М. Гусєва. Ця робота фіксувала перші підходи до системного розгляду адресної урбанонімії Харкова. Автор висвітлює процес формування та благоустрою міського середовища, зосередившись на топонімічному оформленні основних магістралей. У розділі «Частное описание частей города Харькова» О. М. Гусєв уперше здійснив спробу наукового аналізу топонімічної мапи Харкова за джерелами номінації. Дослідник виділив п'ять основних напрямів походження урбанонімів³. Надалі окремим сюжетами з історії харківської міської топоніміки епізодично приділяли увагу такі відомі вчені, як Д. Багалій⁴, М. Сумцов⁵.

Можна помітити, що в ХІХ – на початку ХХ ст. назви міських вулиць в історіографії розглядалися переважно під кутом зору формування міського середовища, благоустрою, та не стали предметом спеціального дослідження.

З приходом радянської влади топоніміку стали використовувати як засіб впливу та інструмент ідеологічної пропаганди. Сплески зацікавленості дослідників назвами внутрішньоміських об'єктів спостерігалися, як правило, у зв'язку зі святкуванням ювілейних дат: річниць Жовтневої революції, заснування міста, роковин перемоги в Другій світовій війні та визволення Харкова. Топонімічний простір Харкова згадувався лише побіжно, а вулиці були як декорація для подій, що відбулися, а також як місця комеморацій.

Ситуація змінилась у 1960-х рр., коли розпочався якісно новий етап у вивченні топоніміки в Радянському Союзі, а відповідно і в Україні. Цю нову якість визначив вплив на історичні дослідження теоретичної топоніміки, яка саме в цей час розвивалась надзвичайно динамічно. Завдяки активній діяльності багатьох учених відбулась концептуалізація предмета дослідження урбаноніміки, були сформульовані теоретико-методологічні підходи до наступної роботи над темою⁶.

В Україні активізація відповідних досліджень насамперед була пов'язана з діяльністю Української ономастичної комісії Інституту мовознавства АН УРСР. Своїм результатам ономастична комісія значною мірою мала завдячувати Кирилу Цілуйку – ініціатору проведення I Республіканської

⁷ Питання топоніміки та ономастики: І українська республіканська нарада з питань топоніміки та ономастики (Київ, 1959): матеріали. К. К. Цілуйко (1962). К.: Видавництво АН УРСР.

⁸ Цілуйко К. К. (1962). Програма збирання матеріалів для вивчення топоніміки України. К.: АН УРСР. Карпенко Ю. О. (1967). Топонімічна система і системність топонімії. Повідомлення Української ономастичної комісії. Вип. 2. С. 3–12.

⁹ Місто й оновлення. Урбаністичні студії Представництво Фонду ім. Гейнріха Бюлля в Україні; Редкол.: С. Шліпченко, В. Тимінський, А. Макаренко, Л. Малес, І. Тищенко. (2013). К.: ФОП Москаленко О. М., 2013.

¹⁰ Тахтаулова М. Ю. (2016). Історичний розвиток адресної урбанонімії міста Харкова (середина XVII – початок XXI століття): автореферат дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 Запоріжжя.

наради з питань топоніміки та ономастики в 1959 р., яка, власне, й започаткувала топонімічні студії в повоєнній Україні⁷. К. К. Цілуйко, Ю. О. Карпенко плідно працювали над теоретичними проблемами української топоніміки, досліджуючи як суто лінгвістичні аспекти, так і топонімічні ареали окремих регіонів України, гідроніми тощо⁸. Водночас основна роль у цій роботі належала не історикам, а лінгвістам та географам.

За часів незалежності суспільний інтерес до топоніміки підтримувався переважно на регіональному рівні. Зацікавленість сучасних істориків проблемами регіоналізму та регіональних ідентичностей сприяла появі хвилі публікацій, у яких поряд з питаннями особливостей ментальності, культури, економіки розглядався символічний простір міст. Серед представників наукової спільноти *urban history*, яка достатньо чітко виділилась в останні роки, варто зазначити таких дослідників, що торкалися у своїх працях питань історії урбанонімії, як Є. Сарапіна, О. Мусієздов⁹.

Отже, попри наявність значного масиву праць, що висвітлюють питання історії міської топоніміки, помітними є їхня певна фрагментарність, а також брак комплексних досліджень історії урбанонімії конкретних міст. Спробою здійснення такого дослідження для Харкова стала дисертаційна робота однієї з авторів цієї статті¹⁰. Інший автор, який був її науковим керівником, сприяв розробці концепції, реалізованої М. Тахтауловою. Її базові характеристики, спрямовані на вивчення та опис історії топоніміки великого міста, придатні не лише для Харкова. Тому **метою** нашої статті є характеристика базових методологічних підходів до висвітлення та опису історичної еволюції адресної урбанонімії українського міста.

У чому саме має полягати особливість комплексного дослідження топоніміки конкретного міста? Таке комплексне дослідження мало б систематизовано охоплювати всі періоди розвитку міста, усі види урбанонімів, розкривати механізм здійснення найменувань і перейменувань, вплив на них суспільно-політичних процесів, змістову характеристику назв, їх сприйняття населенням тощо.

Які саме види топонімів вичерпують перелік об'єктів урбанонімічної мережі? Основний масив урбанонімів складають адресні топоніми, до яких ми відносимо назви адміністративних районів, вулиць, майданів, ліній, алеї, бульварів, доріг, набережних, провулків, проспектів, проїздів. Провідне місце в цьому масиві займає група топонімів вулично-дорожньої мережі, яку складають найменовані містобудівні об'єкти, що забезпечують транспортні та пішохідні зв'язки між житловими районами, а також між житловими районами і промисловими зонами, громадськими центрами, кварталами.

Природно, що першим видом адресних урбанонімів, який підлягає історичній характеристиці, є найменування самого міста. Для багатьох історичних міст достеменно точно встановити походження їхніх назв важко, тому доводиться обмежуватися формулюванням найбільш вірогідної версії. Варто також враховувати, що одним із загальноприйнятих критеріїв ЮНЕСКО для визначення

¹¹ Верменич Я. В., Дмитрук В. І., Архипова С. І. (2010) Міська історія України: проблеми початкового датування. Київ: Інститут історії України НАН України. С. 124.

¹² Тахтаулова М. Ю. (2015). До питання про формування адміністративних районів Харкова Духовно-моральнісні основи та відповідальність особистості у долі людської цивілізації: зб. наук. пр.: за матер. Міжнар. наук.-практ. конф., 5-6 листопада 2014 р., м. Харків: у 2 ч. Ч. 1 ред. О. Г. Романовський, Ю.І. Панфілов. – Харків: НТУ» ХП», 2015. С. 312–316.

¹³ Долинська М. (2016). Формування хоронімів на території Львова впродовж середини ХІХ – початку ХХІ ст. Місто: історія, культура, суспільство. Е-журнал урбаністичних студій. №1. с. 191.

¹⁴ Харків: Збірник архівних документів і матеріалів [упоряд. О. С. Гнезділо та ін.; ред. А. І. Епштейн]. (2004). Харків. С. 123–124.

¹⁵ Кравченко О. (2010). Культурний ландшафт м. Харкова як відображення динаміки міської культури. Традиції і новації у вищій архітектурно-художній освіті. № 3. С. 193.

дати заснування міста є початок неперервного існування населеного пункту. Як стверджують авторитетні історики-регіоналісти, в Україні проблему безперервності міської традиції часто підміняють проблемою тривалості освоєння міського простору, що призводить до безпідставного задавання віку міста¹¹. Відповідно, як початкова назва міста помилково може фігурувати не історично коректне найменування, а ім'я поселення, яке існувало на його території в інші часи.

Місто як динамічна система може продовжувати своє зростання, що нерідко приводить серед іншого до формування нових, уже внутрішньоміських, адміністративно-територіальних одиниць. Становлення адміністративного районування міста Харків відбувалося протягом тривалого часу, та не було позбавлене труднощів та плутанини. Так, в імперському Харкові взагалі був відсутній універсальний поділ міста. Кожна установа, яка задля свого функціонування мала на те потребу, на власний розсуд встановлювала внутрішньоміські кордони певних територій і використовувала їх у своїй роботі¹².

Водночас сформувалися природно-історичні райони міста, які не були офіційно зафіксованими, проте використовувались у повсякденному житті та закріпились у свідомості городян. Такі осередки інколи визначають як хороніми, тобто назви, що описують будь-які природні або рукотворні утворення, ділянки на території міста, за винятком офіційно поіменованих вулиць, проспектів, площ, майданів тощо¹³.

Переважно такі райони у своїй назві відображали рельєф місцевості, свої певні історичні особливості або зберігали імена колишніх власників земель. Їхня кількість не була сталою, оскільки місто розширювалось, поглинаючи прилеглі селища, які й були джерелами до номінації вже нових міських районів. Уперше статистичний відділ Харківської міської управи офіційно районував місто на матеріалах перепису 1912 р., виділивши 21 історичний район¹⁴.

З установами радянської влади ситуація почала змінюватися, однак до того часу, коли адміністративний поділ став чітким і зрозумілим, пройшло близько 20 років. Формування місцевих органів виконавчої та компартійної влади Харкова відбувалося синхронно з формуванням адміністративних одиниць. Нині в Харкові склалася система адміністративного поділу в складі 9 міських районів.

Одним з перших видів внутрішньоміських об'єктів, які отримували власну назву, були майдани. У Харкові вони стали місцями проведення відомих ярмарків і відіграли важливу роль у формуванні міської свідомості, комунікативного та топонімічного просторів¹⁵.

Також важливим елементом топонімічної мережі є годоніми, тобто сукупність міських лінійних об'єктів: вулиці, бульвари, проспекти, набережні, провулки, проїзди, в'їзди, узвози. Тут варто враховувати, що деякі урбаноніми з числа тих, які ми відносимо до адресних, на практиці можуть такими не бути в тому разі, коли на території певного годоніму відсутня забудова.

Урбаноніми, які не є адресними, складають для Харкова значно меншу групу. Такими є, наприклад, назви зупинок громадського транспорту, назви торговельних мереж та магазинів тощо.

Першим кроком будь-якого наукового аналізу є теоретичне розчленування предмета дослідження на складові частини. Має здійснюватися розподіл як хронологічний, так і тематичний.

Хронологічно формування топонімічної мережі Харкова нами умовно було поділено на три етапи:

Імперський – від становлення до 1919 р. Нижня хронологічна межа періоду зумовлена загальноприйнятою датою заснування Харкова, а отже, появою перших урбанонімічних об'єктів. Верхня межа пояснюється початком масових перейменувань, які здійснювалися за радянської влади.

Радянський – 1919–1989 рр. Саме в 1989 р. розпочався процес топонімічних трансформацій, пов'язаних із вивільненням топонімічного простору Харкова від радянських ідеологічних назв.

Сучасний – 1989–2015 рр. Зумовлений прийняттям Закону України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки», який призвів до чергової ґрунтовної трансформації урбанонімії Харкова. Оскільки наша стаття є представленням результатів дисертаційного дослідження, а на момент захисту процес декомунізації топонімічного простору Харкова ще тривав, тому залишився поза увагою.

Тематично, на наш погляд, для кожного етапу розвитку міста має сенс виділити два основних напрями дослідження топонімічної мережі. Перший – це механізми та процеси топонімічного оформлення міста. Другий – характеристика власне топонімів.

З'ясування механізмів найменування та перейменування міських об'єктів передбачає виявлення основних суб'єктів процесу номінації, що його визначали, або принаймні впливали на нього. Такими в різні часи і стосовно різних об'єктів могли бути органи міського самоврядування, центральні органи влади, місцева громада, експертне середовище та інші історичні актори. Найменування могло відбуватися як стихійно, з наступною фіксацією в офіційних документах або без неї, так і адміністративним шляхом. Уся сукупність подій та впливів, які визначали процес номінації та перейменувань на конкретному історичному етапі, має бути врахована істориком цієї теми.

Першим значним кроком у впорядкуванні міської топонімічної мережі стало масштабне перейменування, здійснене у вересні 1894 р.¹⁶ Оскільки міський простір Харкова та відповідно його топонімічне оформлення формувалися стихійно, виникла велика кількість дублетних назв, безіменних та нових вулиць. Перейменування 1894 р. засвідчили формування засадничих принципів топонімічної політики міського самоврядування. Поступово Харків набував рис модерного міста, що виявилось в кроках міського самоврядування щодо благоустрою вулиць, упорядкуванню нумерації будинків, створенню адміністративних одиниць для зручного управління містом.

¹⁶ Журнал экстренного собрания Харьковской городской думы 15 сентября 1894 года. (1894). Х. Типография Губернского правления. С. 328–334.

¹⁷ Держархів Харківської області. Ф. Р-203 Харьковский губернский исполнительный комитет Советов рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов (губисполком). 1917–1925 рр. Оп. 4, Спр. 66. Протокол № 27 заседания президиума городского совета от 17 ноября 1926 года и материалы к нему, арк. 2 зв.

¹⁸ Держархів Харківської області. Ф. Р-203 Харьковский губернский исполнительный комитет Советов рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов (губисполком). 1917–1925 рр. Оп. 11, Спр. 88. Протоколы совещания исполкома горсовета депутатов трудящихся № 26–35, 1946 р., арк. 461.

¹⁹ «Об упорядочивании дела присвоения имен государственных и общественных дея-

телей краям, областям, районам, а также городам и другим населенным пунктам, предприятиям, колхозам, учреждениям и организациям» Указ Президиума Верховного Совета СССР от 11.08.1957 Ведомости Верховного Совета Союза Советских Социалистических Республик. №19. С. 579–581. «Про порядок присвоения имен державних і громадських діячів вулицям, площам та іншим частинам населених пунктів Української РСР» Указ Президії Верховної Ради Української РСР від 07.09.1968. Відомості Верховної Ради УРСР. № 10. С. 91.

²⁰ Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки: [Електронний ресурс]. – 1978. – Режим доступу до ресурсу: <http://gska2.rada.gov.ua/site/const/istoriya/1978.html>. (дата звернення 16.01.2019.)

²¹ «Про міську, районну в місті Раду народних депутатів Української РСР»: Закон Української Радянської Соціалістичної Республіки Відомості Верховної ради УРСР. Додаток. 1979. № 52. С. 37–73.

²² «Про порядок вирішення питань адміністративно-територіального устрою Української РСР»: Указ Президії Верховної Ради Української РСР 12.03.1981: [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: від <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/1654-10> (дата звернення 16.01.2019).

²³ «Про географічні назви»: Закон України від 26.04.2015: [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2604-15>. (дата звернення 16.01.2019); «Про присвоєння юридичним особам та об'єктам права власності імен (псевдонімів) фізичних осіб, ювілейних та святкових дат, назв і дат історичних подій»: Закон України від 25.04.2012: [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4865-17>. (дата звернення 16.01.2019); «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки»: Закон України від 09.04.2015: [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/317-19> (дата звернення 16.01.2019).

²⁴ «Про місцеве самоврядування»: Закон України від 04.04.2016: [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80> (дата звернення 16.01.2019).

²⁵ «О ходе выполнения решения VII сессии Харьковского городского Совета народных депутатов «О первоочередных мерах городского Совета, вытекающих из политической ситуации»: Решение Харьковского городского Совета народных депутатов от 20.10.1991: [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <https://doc.citynet.kharkov.ua/ru/profile/document/view/id/311930> (дата звернення 16.01.2019).

²⁶ «Про роботу міської комісії з питань топоніміки та охорони історико-культурного середовища»: Рішення Харківської міської ради Харківської області від 22.11.2006: [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <https://doc.citynet.kharkov.ua/ru/profile/document/view/id/488863> (дата звернення 16.01.2019).

²⁷ Суперанская А. В. (1964). Применение метода лингвистической статистики к изучению топонимической системы г. Москвы. Лингвистическая терминология и прикладная топонимика. М.: Наука. С. 121.

²⁸ Трубе Л. Л. (1975). Урбанонимия города Горького. Теория и практика топонимических исследований. М. 1975. С. 44–48. Перлин Б. Н. (1972). Топонимы города Смоленска. Вопросы топонимики СССР. М. 1972. С. 13–15. Козин В. А. (2002). Топонимическая

На сучасному етапі формування топонімічного ландшафту, зокрема урбанонімічного середовища міст, регулюються нормами низки Законів України: «Про географічні назви», «Про присвоєння юридичним особам та об'єктам права власності імен (псевдонімів) фізичних осіб, ювілейних та святкових дат, назв і дат історичних подій», «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» тощо²³. Усі вищезгадані Закони встановлюють правила номінації, перейменування та фіксації назв топонімічних об'єктів. Однак, відповідно до Закону «Про місцеве самоврядування», винятковим правом формування топонімічної мапи міст мають відповідні ради²⁴. З жовтня 1991 р. у Харкові діє Міська комісія з питань топоніміки та охорони історико-культурного середовища²⁵. У межах її компетенції ведення реєстру урбанонімів та підготовка проектів рішень щодо номінації та перейменування об'єктів топоніміки²⁶.

Для характеристики топонімів як цілісної сукупності конкретних назв внутрішньоміських об'єктів ключовим інструментом запропонованої нами моделі дослідження є розподіл урбанонімів за джерелами номінації. Такий розподіл дає можливість як коректного порівняння топонімічної мережі міста на різних етапах його розвитку, так і предметного відслідковування її еволюції.

При проведенні класифікації груп урбанонімів за їх змістовою належністю було використано терміни, які позначають класи топонімів. Основні напрями пошуків змістових особливостей урбанонімів свого часу започаткувала О. Суперанська²⁷. Окрім використання її досвіду, під час здійснення класифікації урбанонімів за джерелами номінації були враховані надбання Л. Трубе, Б. Перлина, В. Кодина²⁸.

Для кожного етапу розвитку міста було розроблено класифікацію урбанонімів за їх змістовою належністю:

Імперський період	Радянський період	Сучасний період
Антропоніми Гідроніми Годоніми Ергоніми Інші (встановити змістову належність не вдалося) Ойконімічно-топонімічні Ороніми Професійно-виробничі Станові	Агломераційні Антропоніми Імперські Інші (встановити змістову належність не вдалося) Ойконімічно-топонімічні Ороніми Позитивні та нейтральні Префесійно-виробничі Радянські ідеологічні маркери	Агломераційні Антропоніми Імперські Інші (встановити змістову належність не вдалося) Ойконімічно-топонімічні Ороніми Позитивні і нейтральні Радянські Символічні маркери незалежної України

структура города – вопросы формирования, сохранения и развития Коммунальное хозяйство городов. Вып. 36. Серия Архитектура и технические науки. К.: Техніка. С. 104–110.

У кожен з періодів ми класифікували саме ті урбаноніми, які з'явилися в цей період, відносячи урбаноніми попереднього періоду в групи імперських і радянських відповідно.

Об'єкти вулично-дорожньої мережі, що у своїй номінації відобразили певну заселену територію чи власне географічну назву поза межами міста, віднесено до ойконімічно-топонімічної групи. Урбанонімія неминуче поглинає назви околиць, які поступово входять до меж міста. Такі назви було об'єднано в агломераційну групу. Значна частина об'єктів номінується за іменами – антропонімами. У дореволюційній урбанонімії майже не використовувались імена відомих людей, на відміну від радянських часів, де антропоніми разом з радянськими символічними назвами стали частиною меморіального топонімічного міського комплексу. Для етапу становлення урбанонімічного середовища характерним джерелом номінації вулиць стало використання назв річок – гідронімів. Урбаноніміка вбирає назви природничих об'єктів та рельєфу міської території. Такі топоніми було виділено в оронімічну групу. До ергонімічної групи було внесено урбаноніми, які відображають назву установ чи організацій, які розташовані на цій вулиці або вказують напрямом до них, наприклад, церкви, освітні заклади. Запропонована класифікація, як і будь-яка інша, є умовною, проте може претендувати на певну універсальність.

В усіх трьох періодах фігурують антропонімічна, ойконімічно-топонімічна та оронімічна групи. На початковому етапі формування міської топонімічної мережі вулиці називались за іменами місцевих мешканців. У списку вулиць за 1724 р. фігурує 57 вулиць, 39 із них названі за іменами місцевих жителів. З другої половини XIX ст. урбанонімія Харкова доповнилась іменами діячів регіонального значення. Вони представлені персоналіями місцевої слобідської історії, культури, меценатами. Як то перший харківський осадчий Іван Каркач, представники слобожанського дворянського роду Квітки і Донець-Захаржевські. Згодом поширення набули імена діячів імперського масштабу.

У перші роки після встановлення радянської влади в Харкові міський топонімічний ландшафт поповнився антропонімами на честь діячів міжнародного комуністичного руху, з'явилися імена радянських партійних та державних діячів. Саме тоді була порушена традиція не називати топонімічні об'єкти іменами живих людей. Зміна ідеологічного курсу та початок боротьби з «безрідним космополітизмом» у повоєнні роки також відобразилися на топонімічній мапі Харкова. Зменшилась кількість антропонімів за іменами діячів міжнародного комуністичного руху. Переважно цим вулицям повернули колишні дореволюційні назви. Урбанізація та масове житлове будівництво сприяли розгалуженню вулично-дорожньої мережі, а відтак і появі великої кількості нових геонімів. У топонімічному оформленні урбанонімів стали переважати маркери, пов'язані з героїкою «Великої Вітчизняної війни», антропонімами-увічненнями діячів культури і науки.

З проголошенням незалежності України в номінації нових топонімів лідерство, як і в попередній час, продовжують зберігати антропоніми. Проте в сучасній топонімічній політиці місцеве самоврядування майже відмовилось від імен суспільно-політичних діячів на користь митців та науковців.

Зовсім новим для харківського урбанонімічного середовища є маркер увічнення спортсменів. На наш погляд, це джерело номінації вигідно урізноманітнює топонімічний простір міста.

Назви ойконімічно-топонімічної групи у своїй змістовій належності відображають назви населених пунктів, інші географічні назви та етнотопоніми: провулок Вірменський, вулиці Слов'янська, Німецька. Особливо поширеним цей маркер номінації стає за радянських часів. Назви республік, міст, народів, географічних об'єктів СРСР на топонімічній мапі Харкова мали сприяти формуванню єдиного радянського народу, становленню нової радянської ідентичності. Указаний маркер широко застосовувався в топонімічній політиці влади. В урбанонімічному просторі міста з'явилися вулиці Абхазька, Хабаровська, Азербайджанська, Вітебська, Костромська, Тираспольська, Грузинська тощо.

Топоніми оронімічної групи утворилися від особливостей рельєфу та водних об'єктів. На формування урбанонімів Харкова мали помітний вплив природні фактори. Серед топонімів, що відображали певні особливості рельєфу місцевості, можна виділити Поділ та Подільську вулицю, провулок Василівський Острів та інші. Під час порівняння відносної кількості топонімів за вказаним джерелом номінації виявилось, що в імперський час таких назв було значно більше, ніж у радянський. У формуванні сучасного топонімічного простору Харкова також використовується це джерело номінації. Серед таких назв зафіксовані вулиці Зарічна, Поліський Яр, Лаптенківська (від назви урочища), провулок Савченків (від назви яру) тощо²⁹.

Для періоду становлення та радянського періоду розвитку міської топонімічної мережі характерні групи, що відображають назви професій, виробництв. Важливим фактором, що вплинув на формування топонімічної мапи Харкова стали професійні заняття жителів міста: Римарська, Коцарська, Чоботарська та інші. Нагадувати громадянам Радянського Союзу, що вони живуть в індустріально розвинутій країні, мала група професійно-виробничих топонімів. У роки перших п'ятирічок вони набули особливої ваги. У списку масових перейменувань та номінацій 1936 р. знаходимо безліч тому прикладів. Район Харківського Тракторного заводу маркували провулок Електромеханічний, вулиці Енергетична, Індустріальна, Станкобудівельна, Тепловозна.

Радянську та тривалий час пострадянську топонімічну мапу міста об'єднували групи власне радянських маркерів, позитивних, нейтральних та імперських назв. Радянська влада маркувала нову комуністичну епоху, її атрибутику та героїку. Кількість таких топонімів неухильно зростала. Серед них Більшовицька, Вільної Праці, Колективна, Комінтерну, Незаможницька, Профінтернівська, Профспілкova тощо. Характерно, що у своїй топонімічній політиці влада застосовувала назви-контрасти, наприклад, колишня Дворянська вулиця стала Незаможницькою, а вулиця Міщанська стала Громадянською³⁰.

²⁹ «Про внесення змін до рішень сесій Харківської міської ради»: Рішення Харківської міської ради Харківської області від 28.04.2004: [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <https://doc.citynet.kharkov.ua/ru/profile/document/viewhtml/id/174540> (дата звернення 16.06.2016).

³⁰ Список улиц, переулков и площадей гор. Харьков (по новым и старым названиям) в алфавитном порядке [сост. П. М. Иванов]. (1938). Харьков.: Издание Харьковско-го главного почтамта, 1938. С. 78, 40.

З розпадом Радянського Союзу топонімічне середовище Харкова не зазнало глибоких змін. Станом на лютий 2015 р. топонімічна мапа Харкова містила 72,2% назв, що збереглися з радянських часів і склали відповідну групу. Також як у радянський час, так і в сучасному топонімічному середовищі зберігались топоніми, сформовані за імперської доби.

Складовою радянської модернізації було конструювання засобами мистецтва та масової інформації образу ідеальної держави майбутнього. Щасливе життя радянської людини позицінувалось як результат успіхів соціалістичного будівництва. Утопічний образ безхмарного майбуття мав підтримуватися і позитивними назвами міських топонімів. Уже в 1920-х рр. перші такі назви почали з'являтися в урбанонімічному середовищі Харкова – вулиці Весела, Мирна, Щаслива. У наступні десятиліття їхня кількість збільшується, до вже згаданих додаються Благодатна та Достатку, Дружби та Здоров'я, Квітуча та Калинова тощо. У новітній урбанонімічній політиці міського самоврядування чітко простежується тенденція до використання нейтральних назв. Урбаноніми на зразок Садова та Дубравна, Червоної Троянди та Жовтої Троянди, Білої Акації та Бузкова, Весняна та Райдушна стали домінуючими в спальних районах Харкова.

Суто індивідуальними для періоду становлення міської топонімічної мережі були групи урбанонімів: годоніми (шляхи, дороги), ергоніми, гідроніми, станові назви. Ергонімічна група урбанонімів у своїй змістовій належності відображає назви установ, організацій, закладів, що знаходяться на цій вулиці або ведуть у напрямку до неї. Це дуже важлива група з огляду на основну функцію топоніма – бути орієнтиром у просторі. Близька до неї годонімічна група, які ввібрала назви шляхів-доріг, які вели з Харкова до інших міст. Наприклад, Сумська, Московська, Зміївська. Гідроніми представлені Нетеченською, Немишлянською тощо.

Топонімічна політика радянської влади призвела до поповнення урбанонімії ідеологічно забарвленими комуністичними маркерами, «червоними» назвами. 1920-ті рр. відкрили моду на так звані «червоні» топоніми та інші маркери радянської доби. Серед них Червоного Пахаря, Червоного Міліціонера, Червоного Студентства, Червоної Зірки.

На сучасному етапі топонімічна мапа Харкова доповнилась агломераційною групою назв та маркерами незалежності. У 2012 р. внаслідок розширення меж міста відбулися значні зміни в топоніміці новоприєднаних території. У перейменуваннях було широко застосовано агломераційні назви. Серед інших топонімів, віднесених до агломераційної групи, зазначено Бражниківську, Затишнєнську, Горбанівську, Павленківську, Покотилівську, Ріякінську, Румянцівську, Воскобійницьку тощо³¹. Усі вони походили від назв селищ, які були включені до меж міста. Такий підхід у номінації новоприєднаних вулиць дозволив зберегти історичні назви та додатково відобразити самотність Харкова і регіону, вирішити одне з головних завдань топоніміки – бути орієнтиром.

³¹ «Про впорядкування найменувань»: Рішення Харківської міської ради Харківської області від 24.10.2012: [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <https://doc.citynet.kharkov.ua/ru/profile/document/viewhtml/id/611422> (дата звернення 16.06.2016) – Назва з екрана.

Символічні маркери незалежної України на топонімічній мапі сучасного Харкова представлені лише кількома назвами, серед них майдани Свободи та Конституції, Небесної Сотні. Оскільки топоніміка є вкрай важливим фактором для формування національної самосвідомості та самоідентифікації, її варто було б ширше застосовувати у формуванні не тільки урбанонімічного, а й культурного простору Харкова. Звичайно, мова не йде про використання топоніміки як ідеологічного інструментарію часів побудови комунізму, що призвело до суцільного вимивання з символічного середовища історично значущих назв. Натомість варто звернути увагу на урбанонімічний простір як на один з майданчиків для формування ідеології демократичної держави, котра реалізується через соціальні та державні механізми налагодження консенсусу та примирення.

Отже, у ролі базових характеристик комплексного дослідження історичної топоніміки міста пропонується, по-перше, дослідження механізмів та процесів топонімічного оформлення міста, по-друге, характеристика топонімів за їхньою змістовою належністю. Перше дає змогу прослідкувати етапи формування та дальшої трансформації урбанонімічного середовища, з'ясувати роль і місце органів влади, місцевого самоврядування, визначити засадничі принципи топонімічної політики, а також прослідкувати ставлення до топонімічних трансформацій з боку суспільства та окремих груп (релігійних, професійних тощо). Важливою ланкою на цьому етапі дослідження є визначення нормативного поля у рамках якого діяли основні актори.

В основу другого підходу покладено класифікацію урбанонімів за їхньою змістовою належністю. Запропонована авторами класифікація не претендує на вичерпність, що зумовлено джерельною базою (списки вулиць Харкова та карти з 1724 р. по 2015 р.). Під час аналізу урбанонімів за змістовою належністю наочно можна простежити зміни акцентів у топонімічній політиці. Завдяки проведеному аналізу вдалося з'ясувати, що на етапі становлення топонімічного простору урбаноніми виконували суто утилітарну функцію – орієнтиру в просторі. Згодом (з останньої чверті XIX ст.) топоніміку стали використовувати з просвітницькою, ідеологічною, виховною, меморіальною метою. За радянських часів топоніміка стала одним із інструментів поширення державної ідеології. Тобто фактор політичної доцільності в номінації вулиць став ключовим. У добу незалежності, особливо в 1990-х рр., системного підходу у формуванні топонімічного обличчя міста не спостерігалося. Головною тенденцією, що визначала підходи органів місцевого самоврядування до вибору назв, стала аполітичність, деідеологізація топонімічного простору.

References

Bagaley D. I., Miller D. P. (1993). *Istoriya goroda Harkova za 250 let ego suschestvovaniya. 1655–1905* T. 1. Harkov, 1993.

Derzharkhiv Kharkivskoi oblasti. F. R-203 Harkovskiy gubernskiy ispolnitelnyiy komitet Sovetov rabochih, krestyanskih i krasnoarmeyskih deputatov (gubispolkom). 1917–1925 rr. Op. 4, Spr. 66. Protokol # 27 zasedaniya prezidiuma gorodskogo soveta ot 17 noyabrya 1926 goda i materialy k nemu, ark. 2 zv.

Derzharkhiv Kharkivskoi oblasti. F. R-203 Harkovskiy gubernskiy ispolnitelnyiy komitet Sovetov rabochih, krestyanskih i krasnoarmeyskih deputatov (gubispolkom). 1917–1925 rr. Op. 11, Spr. 88. Protokolyi soveschaniya ispolkoma gorsoveta deputatov trudyaschihsya # 26-35, 1946 r., ark. 461.

Dolynska M. (2016) Formuvannia khor onimiv na terytorii Lvova prodovzh seredyny XIX – pochatku XXI st. Misto: istoriia, kultura, suspilstvo. E-zhurnal urbanistychnykh studii. Kyiv. №1.

Filaret (D. I. Gumilevskiy) (2006). Istoriko-statisticheskoe opisanie Harkovskoy eparhii: v 3 t. / Filaret (D. I. Gumilevskiy). H. : Harkovskiy chastnyiy muzey gor. usadbyi: SAGA. T. 1.

Gusev A. N. (1902). Harkov: ego proshloe i nastoyashee v risunkah i opisaniyah (s prilozheniem snimkov, vosproizvedennyih s redkih akvareley, gravyur, fotografii s natury, chertezhey, planov goroda 1768 goda i noveyshego): Istoriko-spravochnyiy putevoditel H. : Tipografiya Adolfa Darre.

Karpenko Yu. O. (1967). Toponimichna systema i systemnist toponimii Povidomlennia Ukrainskoi onomastychnoi komisii. K. : [B. v.], 1967. Vyp. 2.

Kodin V. A. (2002). Toponimicheskaya struktura goroda – voprosy formirovaniya, sohraneniya i razvitiya Kommunalnoe hozyaystvo gorodov. Vyip. 36. Seriya Arhitektura i tehicheskie nauki. K. : Tehnika.

Konstytutsiia (Osnovnyi Zakon) Ukrainckoi Radianskoi Sotsialistichnoi Respubliki: [Elektronnyi resurs]. 1978. Rezhym dostupu do resursu: <http://gska2.rada.gov.ua/site/const/istoriya/1978.html>. (data zvernennia 16.01.2019.)

Kravchenko O. (2010) Kulturnyi landshaft m. Kharkova yak vidobrazhennia dynamiky miskoi kultury Tradyttsii i novatsii u vyshchii arkhitekturno-khudozhnii osviti. № 3.

Kharkiv: Zbirnyk arkhivnykh dokumentiv i materialiv [uporiad. O. S. Hnezdilo ta in.; red. A. I. Epshtein] (2004). Kharkiv.

Misto y onovlennia. Urbanistychni studii. Predstavnytstvo Fondu im. Heinricha Bolliia v Ukraini; Redkol.: S. Shlipchenko, V. Tymynskyi, A. Makarenko, L. Males, I. Tyshchenko. (2013). K.: FOP Moskalenko O. M.

«O hode vyipolneniya resheniya VII sessii Harkovskogo gorodskogo Soveta narodnyih deputatov «O pervoocherednyih merah gorodskogo Soveta, vyitekayuschih iz politicheskoy situatsii»: Reshenie Harkovskogo gorodskogo Soveta narodnyih deputatov ot 20.10.1991: [Elektronnyi resurs] – Rezhym dostupu do resursu: <https://doc.citynet.kharkov.ua/ru/profile/document/view/id/311930> (data zvernennya 16.01.2019).

«Ob uporyadochivani delo prisvoeniya imen gosudarstvennyih i obschestvennyih deyateley krayam, oblastyam, rayonam, a takzhe gorodam i drugim naselennym punktam, predpriyatiyam, kolhozam, uchrezhdeniyam i organizatsiyam» (1957) Ukaz Prezidiuma Verhovnogo Soveta SSSR ot 11.08.1957. Vedomosti Verhovnogo Soveta Soyuza Sovetskikh Sotsialisticheskikh Respublik. №19.

Perlin B. N. (1972). Toponimiy goroda Smolenska. Voprosy toponimiki SSSR.

Pospelov E. M. (1975). Urbanizatsiya i toponimika Teoriya i praktika toponimicheskikh issledovaniy.

«Pro heohrafichni nazvy»: Zakon Ukrainy vid 26.04.2015: [Elektronnyi resurs] – Rezhym dostupu do resursu: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2604-15>. (data zvernennia 16.01.2019) – Nazva z ekrana. «Pro prysvoiennia yurydychnym osobam ta obiekтам prava vlasnosti imen (psevdonimiv) fizychnykh osib, yuvileinykh ta sviatkovykh

dat, nazv i dat istorychnykh podii»: Zakon Ukrainy vid 25.04.2012: [Elektronnyi resurs] – Rezhym dostupu do resursu: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4865-17>. (data zvernennia 16.01.2019); «Pro zasudzhennia komunistychnoho ta natsional-sotsialistychnoho (natsystskoho) totalitarnykh rezhymiv v Ukraini ta zaboronu propahandy yikhnoi symboliky»: Zakon Ukrainy vid 09.04.2015: [Elektronnyi resurs] – Rezhym dostupu do resursu: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/317-19> (data zvernennia 16.01.2019).

«Pro miski, raionnu v misti Radu narodnykh deputativ Ukrainiskoi RSR»: (1979) Zakon Ukrainiskoi Radianskoi Sotsialistychnoi Respubliky Vidomosti Verkhovnoi rady URSR. Dodatok. № 52.

«Pro mistseve samovriaduvannia»: Zakon Ukrainy vid 04.04.2016: [Elektronnyi resurs] – Rezhym dostupu do resursu: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80> (data zvernennia 16.01.2019).

«Pro poriadok prysvoiennia imen derzhavnykh i hromadskykh diiachiv vulytsiam, ploshcham ta inshym chasty-nam naselenykh punktiv Ukrainiskoi RSR» (1968) Ukaz Prezydii Verkhovnoi Rady Ukrainiskoi RSR vid 07.09.1968 Vidomosti Verkhovnoi Rady URSR. № 10.

Pro poriadok vyrishennia pytan administratyvno-terytorialnoho ustroiu Ukrainiskoi RSR»: Ukaz Prezydii Verkhovnoi Rady Ukrainiskoi RSR 12.03.1981: [Elektronnyi resurs] – Rezhym dostupu do resursu: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/1654-10> (data zvernennia 16.01.2019).

«Pro robotu miskoi komisii z pytan toponimiky ta okhorony istoryko-kulturnoho seredovyshcha»: Rishennia Kharkivskoi miskoi rady Kharkivskoi oblasti vid 22.11.2006: [Elektronnyi resurs] – Rezhym dostupu do resursu: <https://doc.citynet.kharkov.ua/ru/profile/document/view/id/488863> (data zvernennia 16.01.2019).

«Pro vnesennia zmin do rishen sesii Kharkivskoi miskoi rady»: Rishennia Kharkivskoi miskoi rady Kharkivskoi oblasti vid 28.04.2004: [Elektronnyi resurs] – Rezhym dostupu do resursu: <https://doc.citynet.kharkov.ua/ru/profile/document/viewhtml/id/174540> (data zvernennia 16.01.2019).

L. Savchenko, M. Takhtaulova

BASE CHARACTERISTICS OF THE UKRAINIAN CITY TOPONYMY HISTORICAL RESEARCH (THE KHARKIV CASE)

The article is divided to basic characteristics of the complex address urbanonymy historical research. This model has been realized in the M. Takhtaulova dissertation research.

The research is based on two lines: the first mechanisms naming, renaming and fixing toponyms' have been characterized and the second urbanonym concept symbol for different historical periods have been analyzed. In the course of the work the stages of formation and transformation of Kharkiv urbanonymic network have been defined: Empire period, Soviet period, Modern period. Based on *previous achievements in the research field of urban toponymy, the authors propose their classification of urbanonim according to their source of nomination.*

Authors demonstrate the model's universality and it can be used for another similar studies.

Keywords: *place name, urbanonim, source of nomination, city, Kharkiv.*

ОГЛЯДИ. РЕЦЕНЗІЇ. ХРОНІКА

Павло Кравчук,

*історик, головний спеціаліст з охорони культурної спадщини
департаменту культури і туризму Запорізької міської ради,
e-mail: ppkravchuk@gmail.com*

НОВІ ВІЗІЇ В ІСТОРІЇ АРХІТЕКТУРИ КАТЕРИНОСЛАВЩИНИ

Попередня публікація дисертаційних досліджень робить свою добру справу. Спеціалісти в певній галузі знань дістають можливість ознайомитися з поглядом колег на актуальну проблематику та обмінятися щодо цього думками. Для істориків архітектури південно-східної України такою слушною нагодою обговорити низку важливих питань, безумовно, є дисертація Оксани Бублик, здобувачки Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського¹.

¹ Бублик, О. (2017). Джерела з історії міської забудови Катеринославщини кінця XVIII — початку XX ст. (PhD dissertation, Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського, 2017). Київ. Retrieved January 21, 2019, from http://archeos.org.ua/wp-content/uploads/2017/09/Бублик_дисертація.pdf

Поява роботи під назвою «Джерела з історії міської забудови Катеринославщини кінця XVIII — початку XX ст.» великою мірою пом'якшує відчуття професійної самотності, властиве «вузьким» спеціалістам з регіональної архітектурної проблематики. Нестача профільних наукових установ та відсутність сталої політики зі збереження культурної спадщини не сприяли формуванню професійного середовища зі своїм конвенційним апаратом спілкування та стандартами поведінки.

На сьогодні історія архітектури міст та населених пунктів, що належали до Катеринославської губернії, вивчається за двома основними напрямками, представники яких спілкуються доволі рідко, — прикладним та академічним. У першому предмет досліджень підпорядкований інтересам збереження культурної спадщини та виробничо-господарської діяльності, у другому — академічним досягненням студентів та науковців. Кожен із цих напрямів має свої особливості та переваги. Спеціалісти з прикладних переважно вимушені діяти в умовах цейтноту, пов'язаного з бюджетними процесами

та договірними зобов'язаннями. І, якщо навіть у ході досліджень буде виявлено восьме чудо світу, ми навряд чи про це дізнаємося, бо замовник робіт, як правило, не зацікавлений у надмірній увазі до свого об'єкта. Тут діє економіка містобудівних перетворень, яка спричиняє вкрай поверховий підхід до джерельної бази, недостатню увагу до атрибуції об'єктів. Натомість академічний напрям, що блискуче оперує історико-архівними знахідками, майже не вдається до складних натурних обстежень, характерних для прикладних досліджень. По суті, специфіка архітектурної форми часто залишається не розкритою.

Анонсовані в авторефераті дисертації О. Бублик методи дослідження («сукупність взаємопов'язаних між собою загальнонаукових, міждисциплінарних та спеціально-історичних методів», с. 20) передбачали зняття протиріч, що існують між прикладним та академічним напрямками. Не дивно, що представники обох таборів з великою увагою чекали на публікацію остаточного тексту дисертації, аби з нових позицій осмислити професійну діяльність та за потреби виправити свої помилки. Найбільша надія покладалася на розкриття нових імен зодчих, тонку атрибуцію об'єктів архітектури у світлі раніше недоступних архівних джерел.

Авторський задум був бездоганний. Виявлена джерельна база мала продемонструвати цілісну картину архітектурного та містобудівного розвитку Катеринославщини наприкінці XVIII – на початку XX ст. Відмічена офіційними опонентами вибірковість опрацювання архівних зібрань хоч і викликала певне занепокоєння, але компенсувалася розлогим списком використаних джерел. Дивиною хіба що виглядало внесення до списку справи «Проект развития Мариупольского порта на 1934–1937 гг.» з фондів Центрального державного науково-технічного архіву (с. 232).

Ключовим для розуміння світу ідей та професійних думок автора, зазвичай, є огляд історіографії. У дисертації О. Бублик він, насправді, є пропедевтичним, адже ясно і стисло розкриває становлення уявлень здобувачки в царині історії архітектури.

Першою несподіванкою виявилася відсутність в історіографічному огляді посилань на статті архітектора Л. Сакович «Регулярні містобудівельні заходи початку XIX ст. у Росії і на Україні»² та «Типові проекти в Росії»³. У цих публікаціях, підготовлених на основі матеріалів Російського державного історичного архіву, міститься чимало фактів, які з огляду на тему дисертації, були б цікаві дослідниці. Наприклад, розглядається процес складання, коригування та затвердження плану Катеринослава: «У 1810 р. за ухвалою місцевих властей губернський землемір Нєєлов («чиновник, знающий архитектуру») склав новий проект міста, «...соображаясь с прежним планом и наблюдая..., чтобы казенные здания, на горе существующие, вошли в регулярное положение»⁴. Наведена інформація, безумовно, зняла б непевність здобувачки щодо авторської належності проекту 1810 р. (додаток Д дисертації, с. 330–331). Також важливим сюжетом у публікаціях Л. Сакович є запровадження зразкових креслень міських кварталів, виготовлених В. Гесте. У 1812 р. губернська

² Сакович, Л. Т. (1959). Регулярні містобудівельні заходи початку XIX ст. у Росії і на Україні. У *Питання історії архітектури та будівельної техніки України*. Київ, С. 210–230.

³ Сакович, Л. Т. (1953). Типові проекти в Росії. *Архітектура і будівництво* (5), С. 30.

⁴ Сакович, Л. Т. (1953). Регулярні містобудівельні заходи початку XIX ст. ..., С. 213.

⁵ Сакович, Л. Т. Типові проекти в Росії, С. 30; Її ж, Регулярні містобудівельні заходи початку XIX ст., С. 213–217.

⁶ Онищенко, М. Ю. (1959). Будівництво казенних будівель у Росії і на Україні на початку XIX ст. за типовими проектами Андреяна Захарова. У *Питання історії архітектури та будівельної техніки України*. Київ, С. 188–209.

⁷ Михайлова, М. Б. (1999). Государственная власть и архитектурно-градостроительное творчество на юге России периода классицизма. *Архитектура в истории русской культуры* (Вып.4: Власть и творчество). Москва, С. 107–112; Її ж (2001). Градостроительство классицизма в России: желаемое и действительное. *Архитектура в истории русской культуры*. (Вып.3: Желаемое и действительное). Москва, С. 124–127; Її ж. (2003). Особенности ампира в градостроительстве Новороссии. *Архитектура в истории русской культуры*. (Вып. 5: Стиль ампира). Москва, С.102–126.

⁸ Кальницький, М., Кондель-Пермінова, Н. (ред.). (2012). Забудова Києва доби класичного капіталізму, або Коли і як місто стало європейським. Київ.

влада Катеринославщини надіслала запит щодо отримання зразкових креслень кварталів для губерньського та повітових міст⁵. Ця передумова поширення в містобудуванні композиційних прийомів російської класичної школи, на жаль, не знайшла відображення в дисертації. Не менш прикро, що здобувачка не використала статтю відомого архітектора та пам'яткознавця М. Онищенка «Будівництво казенних будівель у Росії і на Україні на початку XIX ст. за типовими проектами Андреяна Захарова»⁶. До статті додається картографування і статистика реалізації типових проектів, де відображено місце Катеринославщини серед інших регіонів імперії.

Під час дальшого порівняннi огляду історіографії зі списком літератури виникло відчуття, що хтось навмисно спонукав здобувачку збільшувати обсяг використаної літератури. До списку включалися і ті видання, які навіть опосередковано не могли прислужитися авторці в розкритті обраної теми. Серед «запорізького» блоку літератури варто згадати про витриману в пропагандистському дусі брошуру С. Василевського та В. Кандіусова «Город строится, город хорошеет» (с. 294), де відсутній будь-який науковий апарат та через ідеологічний підігрів стара забудова протиставляється «прогресивнішій» радянській. Що саме здобувачка винесла з цього видання – не зрозуміло. Зайвим виглядає і внесення до списку літератури статті відомого мистецтвознавця М. Михайлової «Малые архитектурные формы и скульптура в ансамблях южно-русских городов первой половины XIX в.» (с. 300). По-перше, наведена в цій статті інформація не була використана здобувачем, у тому числі з метою історико-порівняльного аналізу. По-друге, М. Михайлова, з огляду на тему дисертації, має інші, більш репрезентативні дослідження⁷. До списку використаної літератури потрапило чимало другорядних щодо теми дисертації видань, водночас насправді першокласні праці лишилися поза увагою здобувачки. Передусім це стосується колективної монографії «Забудова Києва доби класичного капіталізму», ознайомлення з якою *de facto* має кваліфікаційний характер для вітчизняних дослідників історії архітектури останньої чверті XIX – початку XX ст.⁸. Ця та інші обставини максимально обмежили можливості підвищення методичної культури дисертації. Особливо показовою є добірка монографій, указаних дослідницею як базових «для визначення типології та стильових особливостей архітектури XIX – початку XX ст.» (с. 34). Із цих трьох книжок остання за часом виходу датується 1981 р. Чомусь поважне товариство дослідників-археографів припустило, що вітчизняна історико-архітектурна теорія застигла в часі одразу після проведення Московської олімпіади. Чи є тут зв'язок здогадуватися не будемо. Але варто лише уявити ситуацію, коли б хтось із здобувачів на захисті в Інституті археографії та джерелознавства відкрито заявив про неперевершеність та безальтернативність теоретичних засад радянської історіографії періоду «пізнього застою». У цьому разі не йдеться про упослідженість радянської історії архітектури та мистецтвознавства. Праці Аркіна, Іконнікова, Кириченко, Тіца, Швидковського переживуть і найбільш дошкульну критику. Проте цілком зрозуміло, що ідеологічні настанови впливали на авторську інтерпретацію окремих

⁹ Серед новітньої літератури можна рекомендувати: Иконников, А. В. (2006). Пространство и форма в архитектуре и градостроительстве. Москва; Курбатов, Ю. И. (2015). Очерки по теории формообразования. Санкт-Петербург; Кириченко, Е. И. (ред.) (2001, 2003, 2010). Русское градостроительное искусство. Градостроительство России середины XIX – начала XX века. В 3-х кн. Москва. У другій книзі видання «Русское градостроительное искусство» (2003) йдеться про запровадження в Катеринославській та назки інших губерній зразкових проектів «присутственных мест» 1859 р. и «тюремных замков» 1861 р. (с. 195), про що в дисертації немає жодної згадки.

питань. І сучасний дослідник, аби виявити й позбутися нав'язаних науці штампів, має звертатися як до радянської, так і до новітньої фахової літератури⁹.

До речі, інформативні можливості радянського мистецтвознавства було використано навмання. Нижня межа трьох «базових» монографій сягає лише середини XIX ст., а тому їх навряд чи можна використати для аналізу російського класицизму, який розглядається в дисертації як ключовий чинник формоутворення. До того ж посилання в тексті свідчать, що реальний ідейно-художній ресурс дисертації складався навіть не з трьох, а лише з двох монографій. Праця А. Пуніна «Архитектурные памятники Петербурга: Вторая половина XIX века», очевидно, була позбавлена права голосу та безпорадно «зависла» в списку літератури через невідповідність загальним положенням здобувачки щодо художнього розвитку архітектури на Катеринославщині. Важко пояснити, чому з кількох десятків спеціальних видань, присвячених історії та теорії архітектури обрано було тільки два. Наслідком цього стала вибірково засвоєна логіка історико-архітектурного дискурсу. Зрештою дослідниця зійшла на добре знайомі в середовищі мистецтвознавців манівці та переплутала архітектуру як організований в масах простір (вітрувіанське «користь, міцність, краса») із декоративно-ужитковим мистецтвом, чия роль у насиченні фасадів, дійсно, має неабияке значення. Але про все це нижче.

Становлення істориків архітектури проходить три стадії. На першій видається, що навколишній світ речей сповнений можливостей для професійної самореалізації, лишень оком кинь – скільки ошатних, але чомусь не вписаних в очевидний культурний контекст будівель та споруд. На другій виникає сум'яття, адже ніхто не казав про необхідність витрусити з автора архітектурного твору, який давно спочиває з миром, зізнання щодо творчих установок та переконань. Третю стадію вирізняє уміння відстежити генезу архітектурної форми в конкретно-історичній ситуації розвитку будівельної справи, наявних архітектурних кадрів, існуючих стандартів, ідейно-художніх пошуків, смаків та уявлень замовників.

Здобувачці, безумовно, відомі обставини, які має враховувати добре навчений історик архітектури, однак вона беззастережно відносить ці обставини до процесу «стилеутворення», що викликає неабияке здивування, адже архітектурне формоутворення не завжди завершується естетичною виразністю. «Кожний архітектурний стиль чи ретроспективна течія міста мають свою специфіку розвитку, що визначаються багатьма факторами, головними з яких є віяння модних архітектурних тенденцій, професійний досвід представників архітектурних кадрів, смаки власників та соціально-економічні можливості» (с. 36). Відсилання до «специфіки розвитку стилю» в контексті міського життя підкреслює проблематичність авторського категоріального апарату, який не розрізняє стиль як ідейно-художнє явище (з властивими йому прийомами композиції та сюжетами) від професійного хисту місцевих архітектурно-будівельних кадрів, здатних або нездатних відтворити нормативні зразки, застосувати принципи формоутворення. Мова, радше, має йти не про специфіку «розвитку»,

а про специфіку поширення окремих стилів. Інша річ, коли хтось доведе, що Дніпро – то сучасні Атени, а Запоріжжя, припустимо, – новітній Рим.

Похапцем засвоєний спеціальний лексикон, без знання історично зумовлених закономірностей організації архітектурної форми, безнадійно спотворив візії здобувачки щодо характеру забудови міст Катеринославщини. Сильове визначення об'єктів архітектури надається в дисертації без врахування їхніх конструктивно-тектонічних особливостей. З легкої руки дослідниці класицизм постає як суто зовнішнє, декоративне явище: «Для такої забудови характерні напівциркульні, частіше прямокутні вікна обрамлені прямокутними/ трикутними сандриками або лиштвою, стіни декоровані рустом й колонами (округлими/ квадратними). Часто такі об'єкти завершувалися мезоніном» (с. 97). Перераховуючи чималу кількість зовнішніх ознак класицизму, здобувачка забула про головну – складність (наявність) композиції ордерних елементів. Ордерна композиція не лише відсилає до класичної першооснови, а й дозволяє простежити напрями модифікації нормативних зразків у провінційному міському середовищі. Цей шанс не було використано. Надалі стає зрозумілим, що «класицизм», представлений у дисертації, немає жодного відношення до традицій однойменної архітектурно-художньої епохи XVIII – першої третини XIX ст. Здобувачка впевнено заявляє про наслідування в забудові другої половини XIX ст. принципів класицизму і водночас спростовує своє твердження: «Натомість вхід почали відводити в одному з боків головного фасаду, виділяючи його ризалітом» (с. 98). Вочевидь, наполегливо апелюючи до епохи російського ампіру, дослідниця мала краще засвоїти один із чільних принципів класичної композиції – симетрію.

Хибна оцінка ступеня поширення класицизму на Катеринославщині пов'язана з нерозумінням змін у загальнодержавному художньому курсі. У 1838 р. запроваджується нова серія зразкових проєктів для провінції. Передмова до альбому зразкових креслень містила неприхований закид щодо проєктів 1809–1812 рр., виконаних у дусі класицизму – «большей частью в одном стиле без соблюдения правил и вкуса»¹⁰. З цього часу починається поступова переорієнтація типового будівництва на нові художні зразки. Серії проєктів 1840–1850-х рр. відійшли ще далі від імперського суперстилю: «здесь отсутствуют рецидивы классицизма, но отчетливо выражена их принадлежность бидермейеру и многостилью первой фазы эклектики»¹¹. Загалом нові зразки фасадів відзначалися рівномірно-ритмічною організацією елементів одного рівня, відсутністю різких контрастів та сильних акцентів.

Мусимо припустити, що переважно, коли в дисертації аналізується забудова міст, поняття стилю не виправдано розширюється за рахунок типових будівельних декоративно-зображувальних засобів. Тому важливо зрозуміти, яка інформація щодо об'єктів (пам'яток) узагальнювалася здобувачкою, хто і коли увів відповідні матеріали до наукового обігу. З дисертації цього не випливає. Можливо, узагалі немає потреби критикувати роботу здобувачки з ідейно-теоретичних позицій. Не обов'язко-

¹⁰ Русское градостроительное искусство. Градостроительство России середины XIX – начала XX века. Кн. 1. С. 186.

¹¹ Там само, С. 188.

во всі з понад 1 тис. об'єктів (с. 98), якими вона оперує, мали б підпорядковуватися певній генеральній закономірності в художньому плані. Проте авторка дисертації, вочевидь, самотійно взялася за широкі історико-архітектурні узагальнення, чим і зумовила увагу представників цеху пам'яткознавства. Утрачене відчуття міри позначилося в дисертації і рясним дощем беззмістовних з точки зору теорії архітектури тверджень, наприклад, «цією, так би мовити, стіною, виділяли парадну частину і, в такому разі, аттик вінчав карниз будівлі» (с. 103). Узагалі-то важко уявити в якому ще відношенні аттик може перебувати щодо карниза.

Важлива і найбільш насичена з погляду будівельної практики доба історичних стилів (еклектики), яка визначила архітектурне обличчя міст губернії, дістає в дисертації проблематичну хронологію. «З останньої чверті XIX ст. на Катеринославщині набуває розповсюдження будівництво у ретроспективній стилізації. При зведенні будівлі наслідували не цілком автентичний стиль, а лише вибіркові елементи декорування. Відповідно зберігалось планування доби посткласицизму, але застосовувалося оздоблення інших архітектурних течій» (с. 105). Фактично здобувачка стверджує, що на відміну від Київської, Харківської, Херсонської губернії та інших регіонів, де історичні стилі набували поширення із другої половини XIX ст., одна Катеринославщина ще чверть століття лишалася осторонь загального процесу. Тут дослідницю знов підводить манера довільної інтерпретації явищ художньої культури (чого варто тільки «планування доби посткласицизму»). Насправді, Катеринославщина не покидала загальне русло історії вітчизняної архітектури. Кінець XVIII – перша третина XIX ст. були періодом наслідування класичних форм. Із розвитком продуктивних сил будівельної галузі та у зв'язку з обмеженим пластичним ресурсом класицизму середовище зодчих дедалі частіше зверталось до інших історичних стилів. Для обох столиць Російської імперії цей процес розпочався, звичайно, раніше – з другої третини XIX ст., – але до кінця першої половини століття нова художня практика закріпилася в провінції. Принаймні в повітовому Олександрівську дві найбільш репрезентативні з точки зору художньої виразності будівлі (Міський дім та Земський дім) було виконано поза традицією класицизму. Проектування та зведення вказаних об'єктів відноситься до третьої чверті XIX ст. Повторимося, вивчення архітектурної спадщини важливо здійснювати не сотнями і навіть тисячами об'єктів, інформацію щодо яких неможливо верифікувати, а на прикладі не багатьох, утім, виразних у художньому плані зразків архітектурного середовища. Водночас будь-який дослідник має у край обережно ставитися до атрибуції об'єктів, не підміняючи своєю інтерпретацією оригінальне авторське бачення.

Помітно надмірне захоплення теоретизуванням. Параграфи дисертації, зосередженні на питаннях історії архітектури регіону, стали беззастережною алюзією на знаменитий вислів: «Якщо факти суперечать моїй теорії, то тим гірше для фактів». Характерний для забудови другої половини XIX ст. творчий метод еклектики згадується в основній частині дисертації лише один раз – у контексті «ба-

гатовікового будівельного досвіду» (с. 98). Авторку не зацікавили ані пластичні властивості еkleктики, що зумовили її популярність у будівельній практиці, ані розвиток цього методу «програмного многостилля» через нові композиційні рішення. Ідейно-творчі пошуки архітекторів фактично не буди оцінені як чинник міської модернізації. Щодо цього можна сказати, що дисертація сповнена соціального оптимізму. І процес освоєння міського простору (с. 163–183), і розвиток соціальної інфраструктури (с. 184–207) тут стають не інакше як *causa sui*. Сучасні техніко-економічні вимоги запроваджуються самі собою, міста оновлюються як хвіст ящірки, професійна творчість зодчих здебільшого обмежується «стилеутворенням».

Концентрація на зовнішніх виявах архітектурної форми відверто заважає досягненню одного із завдань дисертації, власне, відстеженню еволюції забудови міст. Так болісно позначаються незасвоєні уроки історії архітектури. Коли б авторка розуміла, що зображувальність для звичайної обивательської забудови – це передусім тектонічні властивості будівельного матеріалу та типові архітектурно-декоративні елементи, вона б полишила оманливий пошук ренесансних і барочних прототипів та, нарешті, приділила б увагу середовищу міських техніків-будівельників та мулярському фаху. Було б добре дати раду і темі промисловості будівельних матеріалів – цегельних заводів, майстерень із виготовлення масового архітектурного декору. На жаль, дисертація обходить усі ці питання мовчанням, затуманюючи конкретно-історичні обставини розвитку архітектурної справи в регіоні спекулятивними роздумами щодо стильової належності забудови: «Панування протягом довгого часу класицизму призвело до того, що за пореформеної доби містяни губернії часто вдавалися до неокласицистичного оформлення фасадів у поєднанні різних течій. Серед ретроспективних стилів найбільш вживаними були – неокласицизм, необароко та неоромантизм, в обробці яких найбільше пам'яток було виявлено у колишньому губерньському місті та декілька прикладів – у повітових» (с. 227).

Мусимо визнати, що здобувачка йшла до своїх висновків послідовно. Вона повсякчас керувалася принципом візуально-зображувальної достатності. Для того аби інтерпретувати кінцевий результат архітектурного формоутворення, їй достатньо було побачити фасадні конструкції. Саме за цим правилом у додатку до дисертації надається визначення еkleктики – «поєднання елементів обрамлення фасаду з різних архітектурних стилів, з метою вирізнення будівлі із загальної міської канви» (с. 359). Відразу стає зрозуміло, чому здобувачка уникнула посилань на А. Пуніна, працю якого віднесла до методично важливих для себе. Погляд російського мистецтвознавця на тривалий період архітектурної еkleктики виявився надто об'ємним і не вписався в загалом планіметричну логіку дисертації. А. Пунін пов'язує еkleктичний метод роботи архітектора з новими поглядами на функціональні властивості будівель, розвитком уявлень про затишок та комфорт. До складових «розумного вибору», за думкою мистецтвознавця, належали як архітектурно-декоративні, так і кон-

¹² Пунин, А. Л. (1990). Архитектура Петербурга середины XIX века. Ленинград, С. 69, 80.

¹³ У стилі Ренесанс. *Запорізька правда*. 1987, 4 липня.

¹⁴ Савченко, І. (2015). Формування та розвиток державних установ губерній Південної України в перші десятиріччя XIX ст. *Scriptorium nostrum* (1-2), С. 116–130.

¹⁵ (1839). Краткий отчет о положении и действиях Общества попечительного о тюрьмах за 1838 год. СПб., С. 2.

¹⁶ Молдавській, Р. Л. Нова Дніпровська лінія укріплень (1770–1791 рр.). Запоріжжя, С. 38.

структивні особливості окремих стилів¹². Цей комплексний погляд на еклектику здобувачка вирішила проігнорувати.

Уразливість творчих позицій дисертації з точки зору історико-архітектурної проблематики очевидна. Ні солідна джерельна база, ні наявність у списку літератури спеціальних видань не утримали авторку від поспішних висновків. Наприклад, дізнаємося, що пам'ятка архітектури національного значення «Будинок Олександрівської земської управи» має «неоренесансного обрамлення» (с. 106). Належність названого об'єкту до іншого стильового рішення підтверджена достатньо давно. Уро-чисто підвищена на високому стереобаті ордерна композиція та геральдичний сюжет у тимпані свідчать про оригінальне відтворення ампірних сюжетів. Здобувачка, безумовно, знайома з працею К. Карафін, де відповідну характеристику проекту будівлі надає повітовий інженер Я. Делант. Невдала «атрибуція» знакового об'єкта є наслідком надмірної довіри до перших візуальних вражень та, імовірно, радянської публіцистики¹³.

Сумнівів забагато. Але цей попередній, можливо, помилковий погляд на окремі й не найголовніші питання дисертації О. Бублик не має за мету сказати, що в царині історії архітектури сталася «зрада». Наголошується на необхідності більш ретельного методичного вишколу в спеціальних історичних дисциплінах. Зазначимо, що для прискіпливого аналізу залишається багато інших аспектів дисертаційного дослідження, наприклад, містобудівний. Це підкреслює багатогранність таланту здобувачки. Критику з боку «вузьких» спеціалістів слід сприймати тут винятково як привід для вдосконалення інструментів творчої лабораторії. Так, до подолання протиріч між прикладним та академічним напрямом в історії архітектури ще далеко, але необхідно висловити вдячність О. Бублик, яка спромоглася актуалізувати цей процес.

Насамкінець доцільно вказати на поодинокі випадки технічних та фактичних помилок у дисертації. Терміна «класицистизм» (с. 227) не існує, напевно, мова йшла про класицизм. Необхідно переглянути вживання словосполучення «конструкторські характеристики забудови» (с. 207): «конструкторські» – ті, що стосуються конструктора, вочевидь, краще «конструктивні» – ті, що стосуються конструкції. У параграфі 2.1 на сторінці 47 йдеться: «У період царювання Олександра І канцелярії генерал-губернаторів...». Насправді, більша частина Олександрівської епохи в південних губерніях пройшла без інституту генерал-губернаторства. З 1803 по 1822 р. краєм керували херсонські (миколаївські) військові губернатори¹⁴. У тому ж параграфі на сторінці 53: «У 1851 р. були започатковані в'язничні комітети. Втім, у Катеринославській губернії такий заклад почав функціонувати з 1860 р.». Катеринославський комітет Товариства піклування про тюрми було утворено в 1838 р.¹⁵ У параграфі 3.3 на сторінці 157 щодо Олександрівської фортеці йдеться: «в'язниця почала функціонувати у місті з 1775 р.». Це не зовсім так. Перші колодники почали прибувати до фортеці в 1772 р.,¹⁶ тобто в'язниця мала розпочати функціонування не пізніше цього часу. Там само: «Лише у

¹⁷ Новицький, Я. (2007). История города Александровска в связи с историей возникновения крепостей Днепровской линии. 1770–1806 г. У Новицький Я. Твори в 5-ти томах. Т. 1. Запоріжжя, С. 254–255.

¹⁸ Кравчук, П.П. (2014). Місця ув'язнення у Південній Україні як складова державного господарства: остання чверть XVIII – перша половина XIX століття. *Музейний вісник (14)*, С. 144.

1806 р. було споруджено будівлю під острог, а вже за наступних перевлаштувань у 1835 р. буде зведено двоповерхову кам'яницю». У автора, на якого посилається здобувачка, немає інформації щодо «спорудження будівлі» під в'язницю в 1806 р. (Я. Новицький: «нанят был темный, сырой каменный погреб (яма) куда и переведены арестанты»¹⁷). Перша спеціально зведена для Олександрівської в'язниці будівля датується близько 1825 р.¹⁸

References

- (1839). *Kratkyi otchet o polozheny u deistviakh Obshchestva popечytelnogo o tiurmakh za 1838 hod.* SPb., S. 2.
- Bublyk, O. (2017). *Dzherela z istorii miskoi zabudovy Katerynoslavshchyny kintsia XVIII – pochatku KhKh st.* (PhD dissertation, Instytut ukrainskoi arkeohrafiї ta dzhereloznavstva im. M.S. Hrushevskoho, 2017). Kyiv. Retrieved January 21, 2019, from http://archeos.org.ua/wp-content/uploads/2017/09/Bublyk_dysertatsiia.pdf
- Kalnytskyi, M., Kondel-Perminova, N. (red.). (2012). *Zabudova Kyieva doby klasychnoho kapitalizmu, abo Koly i yak misto stalo yevropeiskym.* Kyiv.
- Kravchuk, P.P. (2014). *Mistsia uviaznennia u Pivdennii Ukraini yak skladova derzhavnoho hospodarstva: ostannia chvert XVIII – persha polovyna KhIKh stolittia.* *Muzeinyi visnyk (14)*, S. 144.
- Kurbatov, Yu. Y. (2015). *Ocherky po teoryi formoobrazovaniia.* Sankt-Peterburh.
- Kyrychenko, E. Y. (red.) (2001, 2003, 2010). *Russkoe hradostroytelnoe yskusstvo. Hradostroytelstvo Rossyy seredyny XIX – nachala KhKh veka.* V 3-kh kn. Moskva.
- Moldavskii, R. L. *Nova Dniprovskai liniia ukriplen (1770–1791 rr.). Zaporizhzhia*, S. 38.
- Mykhailova, M. B. (2003). *Osobennosti ampyra v hradostroytelstve Novorossyy. Arkhytektura v ystoriy russkoi kul'tury.* (Выр. 5: Styl ampyr). Moskva, S.102–126.
- Mykhailova, M. B. (1999). *Hosudarstvennaia vlast y arkhytekturno-hradostroytelnoe tvorchestvo na yuhe Rossyy peryoda klassytsyzma.* *Arkhytektura v ystoriy russkoi kul'tury* (Выр.4: Vlast y tvorchestvo). Moskva, S. 107–112.
- Mykhailova, M. B. (2001). *Hradostroytelstvo klassytsyzma v Rossyy: zhelaemoe y deistvytelnoe.* *Arkhytektura v ystoriy russkoi kul'tury.* (Выр.3: Zhelaemoe y deistvytelnoe). Moskva, S. 124–127.
- Novytskyi, Ya. (2007). *Ystoriia horoda Aleksandrovskai v svyazy s ystoriiei vozniknoveniia kreposte Dneprovskoi lyny. 1770–1806 h.* U Novytskyi Ya. *Tvory v 5-ty tomakh.* T. 1. Zaporizhzhia, S.254–255.
- Onyshchenko, M.Yu. (1959). *Budivnytstvo kazennykh budivel u Rosii i na Ukraini na pochatku KhIKh v. za typovymy proektamy Andreiana Zakharova.* U *Pytannia istorii arkhitektury ta budivelnoi tekhniki Ukrainy.* Kyiv, S. 188–209.
- Punyn, A. L. (1990). *Arkhytektura Peterburha seredyny KhIKh veka.* *Lenynhrad*, S. 69, 80.
- Russkoe hradostroytelnoe yskusstvo. Hradostroytelstvo Rossyy seredyny XIX – nachala KhKh veka.* Kn. 1. S. 186.
- Sakovych, L.T. (1953). *Typovi proekty v Rosii. Arkhitektura i budivnytstvo* (5), S. 30.

Sakovych, L.T. (1959). Rehuliarni mistobudivelni zakhody pochatku KhIKh v. u Rosii i na Ukraini. U Pytannia istorii arkhitektury ta budivelnoi tekhniky Ukrainy. Kyiv, S. 210–230.

Savchenko, I. (2015). Formuvannia ta rozvytok derzhavnykh ustanov hubernii Pivdennoi Ukrainy v pershi desiatyrichchia KhIKh st. Scriptorium nostrum (1-2), S. 116–130.

U styli Renesans. Zaporizka pravda. 1987, 4 lypnia.

Ykonnykov, A. V. (2006). Prostranstvo y forma v arkhytekture y hradostroytelstve. Moskva.

Володимир Шевченко,

магістр історії

**ШАХ, С. (2010). ЛЬВІВ – МІСТО МОЄЇ МОЛОДОСТИ.
ЦІСАРСЬКО-КОРОЛІВСЬКА АКАДЕМІЧНА ГІМНАЗІЯ.
ЛЬВІВ: ВИДАВНИЦТВО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
«ЛЬВІВСЬКА ПОЛІТЕХНІКА»**

Так звана «емігрантська» література з усім відомих об'єктивних причин протягом довгого часу не була повноцінно представлена в українській історіографії. Особливу цінність зі всього масиву складає величезний доробок мемуаристики. Вона стала популярним жанром серед вимушених мігрантів з України після періоду національно-визвольних змагань (перша хвиля) та після Другої світової війни. До другої групи вимушених вигнанців належав Степан Шах. Непересічна та високоосвічена особистість, фаховий філолог та педагог, вихованець та викладач Львівської Академічної Гімназії та директор Української гімназії в Перемишлі міжвоєнного часу. З 1944 року постійно проживав у Німеччині, помер у австралійському Сіднеї 1978 року.

Опинившись у вигнанні, Степан Шах активно зайнявся написанням власних спогадів та наукових праць, брав активну участь у роботі НТШ та був її дійсним членом. Власне, його спогади про учнівські роки у Львівській Академічній Гімназії можна зараз назвати і науковою розвідкою про навчальний заклад, у форматі коротких розділів, написаних у публіцистичному стилі. Розвідка «Львів – місто моєї молодости», написана в 1950-х та видана трьома частинами в Мюнхені, у 1955–1956 роках. Третя частина «Цісарсько-Королівська Академічна Гімназія» була перевидана Національним університетом «Львівська політехніка» до 225-річчя закладу в 2010 році. Слід зазначити, що книга Степана Шаха слугує важливим та інформативним джерелом з історії навчального закладу від початку ХХ ст. до падіння Другої Речі Посполитої, з окремим дискурсом від заснування гімназії до подекуди детальних біограм викладацького складу.

Особливу увагу дослідника привертають детальні описи буквально всього, що оточувало учня, а потім викладача Шаха в стінах закладу. Автор вдається до детальних описів приміщень, навчальних кабінетів, оснащення, режиму, розкладів тощо. Звертає окрему увагу на відомих сучасників-випускників Академічної гімназії. Основна частина книги присвячена історії закладу в міжвоєнний період. У цей час автор обіймав посаду викладача, тому текст стосується передовсім учительських буднів, проблем та потреб функціонування закладу. У прикінцевих розділах Степан Шах зазначив, що своєю розвідкою він віддає борг навчальному закладу за те, що навчив «...нас добру і правді служити, в користь свого народу працювати...».

Книга фактично є репринтним виданням 1956 року зі збереженням особливостей мови автора, діалектизмів та пунктуації. Основний авторський текст доповнений передмовою директора Львівської академічної гімназії Лесі Юхман, забезпечений іменним покажчиком.

Володимир Шевченко,

магістр історії

ВЕБЕР, Ю. (2016). РОСІЙСЬКА ОКУПАЦІЯ ЧЕРНІВЦІВ. ЧЕРНІВЦІ, КНИГИ-XXI, 136 с.

Мемуарна література зазвичай є цінним джерелом для історика та достатньо пізнавальним матеріалом «із перших рук» для всіх зацікавлених. Особливу увагу привертають спогади, художньо майстерно написані. Саме до цієї категорії належать замітки Юліуса Вебера про дві окупації столиці Буковини російськими військами в роки Першої світової війни. На момент першого контакту з військовими ворожої армії в Чернівцях автор мав чималий десятирічний досвід письменницької, журналістської та редакторської діяльності в «Czernowitzer Tagblatt». Цей факт наклав яскравий відбиток на тексти, позначений у вивірності слів та чіткості формулювання кожного речення. У цьому разі потрібно віддати належне професійності перекладача з німецької Сергія Осачука. Журналістська практика відобразилась у стилі, форматі спогадів та їхній структурі.

Першим публікацію спогадів Юліуса Вебера українською мовою здійснило чернівецьке видавництво «Книги-XXI». Упорядкував спогади також Сергій Осачук, який у слові до читача навів коротку біографічну довідку про автора. Загалом текст Юліуса Вебера був записаний із його слів анонімною «довіреною особою». У передмові автор за допомогою кількох речень розкрив особистий біль від приходу окупанта та дій, учинених військами ворога в Чернівцях. У спогади висвітлено досвід автора, побачене ним на власні очі, без претензії на повноцінне змалювання історичного тла. Записки невеликі за обсягом – близько ста сторінок, виконані у форматі кількасторінкових окремих статей/заміток про ту чи ту подію або явище. Власне, у такій будові матеріалу Вебер якнайкраще розкрив свій журналістський талант. Він показує лише значущі, на його погляд, явища, інколи трагічні, подекуди і комічні, але зазвичай це були пейзажі тяжкого життя міського населення в умовах частой зміни військової кон'юнктури, котра лише посилювала тяготи життя чернівчан.

Зважаючи на те, що спогади Юліуса Вебера є досить невеликими за обсягом, очевидно, видавництву довелося наповнювати книгу додатковим матеріалом, щоб отримати повноцінний формат із доречною кількістю сторінок та твердою палітуркою. Книга рясно оздоблена фотоматеріалами, копіями листівок, оголошень та іншими ілюстраціями. Крім того, Володимир Заполовський, автор післямови, у прикінцевій частині книги намагається продовжити історію Чернівців у Першій світовій війні в стилі Юліуса Вебера. Останній завершує свою оповідь січнем 1915 року, тобто завершенням другої окупації, автор післямови описує наступні події – третю окупацію та остаточне повернення міста в лоно Габсбургської імперії в серпні 1917 року.

Спогади Юліуса Вебера є цінним джерелом та захопливим текстом, вони ілюструють досвід життя в умовах російської окупації періоду Першої світової війни, тему малодосліджену та здебільшого невідому поза професійним колом дослідників. Окрему приємність від читання додає якість видання, майстерний переклад і фахові коментарі.

Тіна Полек

кандидат історичних наук, Науково-дослідний інститут українознавства,
Центр прикладної антропології,
E-mail: tina.momot@gmail.com

«ЦЕНТР ПРИКЛАДНОЇ АНТРОПОЛОГІЇ»: ІНСАЙДЕРСЬКА ТОЧКА ЗОРУ, КУЛЬТУРНИЙ КОНТЕКСТ І СТРАТЕГІЇ ПОРОЗУМІННЯ

Протягом останніх кількох років в академічних, публічних і навіть бізнес-дискурсах почала поступово входити нова для України дисципліна – антропологія.

Все частіше під цим терміном розуміють не лише фізичну антропологію, пов'язану з дослідженням людського тіла (давно усталену в українській системі історичних наук), а й культурну антропологію, яка вивчає культурні процеси, що їх творить людина як соціальна істота. Так, можна говорити про появу запиту на антропологічний інструментарій з його емпатією та вмінням зрозуміти «іншого», адже він добре придатний для роботи з локальними спільнотами, культурними контекстами та конфліктними ситуаціями, що вимагають порозуміння.

Проте неповоротка та консервативна машина вищої освіти та академічної науки надто повільно реагує на ці запити. Наразі відповідних інституційних одиниць існує небагато: відділ соціальної антропології у Львові, створений у межах Інституту народознавства НАН, спеціалізація «соціальна антропологія» в НТУ «Дніпровська політехніка» та кілька окремих курсів у Вінницькому педагогічному університеті, Одеському національному університеті та Харківському національному університеті. Вочевидь цього недостатньо, адже «культурної антропології» немає в офіційному переліку спеціальностей, що закриває шляхи до академічного визнання в очах МОНу та унеможливорює появу нових фахівців, а отже, і формування наукових шкіл. Фактично більшість українських учених, які наразі практикують антропологічні дослідження, дійшли до оволодіння цим інструментарієм шляхом перекваліфікації (з істориків, етнологів, соціологів) та самоосвіти.

¹ Buyskykh, I. (2018). Forgive, Forget or Feign: Everyday Diplomacy in Local Communities of Polish Subcarpathia, *Journal of Global Catholicism*, Vol. 2: Iss. 2, Article 4, Pp. 56-86. Retrieved from <https://crossworks.holycross.edu/jgc/vol2/iss2/4>.

² Sobolieva, O. (2017) Crimean Tatar Religiosity: Between Privacy and Politics. *EUXEINOS Culture and Governance in the Black Sea Region*; № 24, Pp. 51–57.

³ Маховська С. (2018) Антропологія катастрофи: особливості формування та трансляції історичної пам'яті // *Історичні і політологічні дослідження. Науковий журнал. Спеціальний випуск*, С. 33–39.

⁴ Соболева О., Овсіюк О., Полек Т. (2017) Антропологічне дослідження локальної міської спільноти Ірпеня. *Українознавство*. № 3 (64), С. 214–231.

⁵ Брайченко О. (2017) Культура харчування українців у 1920–1930-х рр.: тенденції і зміни. *Етнічна історія народів Європи*. Вип. 53, С. 107–114.

Усвідомлюючи наскільки важко, а часом і неможливо змінювати державну систему, група науковок вирішила розпочати шлях до інституціоналізації антропології знизу, тобто шляхом створення громадської організації, що займатиметься академічними і прикладними антропологічними дослідженнями, а також їхньою популяризацією. Так у грудні 2017 року виник «Центр прикладної антропології».

Протягом останнього року членкині Центру встигли попрацювати з темами уявного пограниччя¹, антропології релігії², антропології катастроф³, урбаністичної антропології⁴ та антропології харчування⁵. Робота над усіма цими темами передбачала застосування антропологічного інструментарію – етнографічного методу, що передбачає включене спостереження та глибинні інтерв'ю з представниками досліджуваної спільноти. Цей інструментарій, своєю чергою, спрямований на те, щоб виявляти інсайдерську точку зору та інтерпретувати її з огляду на актуальний культурний контекст.

Також Центром за підтримки партнерів – Представництва Фонда імені Гайнріха Бюлля в Україні, Робочої групи з вивчення релігії у регіоні Причорномор'я, Центру управління і культури у Європі університету Ст. Галена (Швейцарія) та Науково-дослідного інституту українознавства – було проведено Другий міжнародний міждисциплінарний воркшоп **Imaginary Borderlands: 'Othering' and 'Domestic Others' on Post-Soviet Frontiers**, що відбувся в Києві з 21 по 22 червня 2018 р. Воркшоп було присвячено проблемі повсякденного та академічного іншування та пошуку діалогу задля порозуміння.

До того ж «Центр прикладної антропології» розпочав довгострокову співпрацю з проектом Die Kulturträger, який займається побудовою брендів у тісній комунікації з культурою. Співпраця передбачає проведення бізнес-антропологічних досліджень споживачів та організацій.

У подальших планах Центру продовження роботи в межах досліджуваних напрямків, а також початок системної діяльності, спрямованої на популяризацію антропології в Україні, що передбачатиме публічні виступи та публікації в популярних інформаційних ресурсах.

Тіна Полек

*к.і.н., Науково-дослідний інститут українознавства,
Центр прикладної антропології,
E-mail: tina.momot@gmail.com*

**СВІДКИ ІНДУСТРІАЛЬНОГО ПРОЕКТУ:
МІСТА І ЛЮДИ ДОНБАСУ**

**(рецензія на: Праця, виснаження та успіх:
промислові мономіста Донбасу. Львів: ФОП Шумилович, 2018)**

Донбас з його шахтарським обличчям та багатою індустріальною спадщиною після початку збройного конфлікту на Сході України очікувано став однією з гарячих тем для суспільної дискусії. Думки експертів, аматорів та відвертих невігласів щодо цього регіону ледь не щодня можна почути в усіх українських медіа, соцмережах, «кухонних» дискусіях та, звісно, в академічному середовищі, яке сумлінно згадує старі напрацювання з цієї теми та активно реалізовує нові. Стійкий суспільний запит провокує багатоголосся думок різного рівня академічної доброчесності. І хай часто можна почути закиди в кон'юктурності подібних досліджень, усе ж важливо брати до уваги те, що вони в принципі з'явилися, і поверхнево або глибоко, якісно або не дуже займаються одним і тим самим – осмисленням індустріальної історії регіону та його соціальної реальності. Зрештою, як усі ми розуміємо постфактум, саме цього фахового й публічної рефлексії свого часу забракло для своєчасного формування належної державної політики на цій території.

Відповідно сьогодні, не без впливу почуття провини, провокованої патріотичними стимулами, спостерігається інтерес читача до доступної, проте якісної літератури, придатної як для внутрішнього академічного споживання, так і для сприйняття більш широким колом не-фахівців. І якраз тут в українській історіографії виявляється помітна прогалина. Колеги з історичного цеху звикли писати для колег з історичного цеху й часто не бажають адаптуватись до потреб не-істориків. До того ж система фінансування науки не дозволяє видавати свої напрацювання в привабливому вигляді, що вимагає більших коштів для друку, а також дальшої промоції.

© Тіна Полек, 2019

Книга **«Праця, виснаження та успіх: промислові мономіста Донбасу»**, як на мене, є надзвичайно вдалим прикладом заповнення згаданої науково-популярної прогалини. До того ж видання Центру міської історії Центрально-Східної Європи є тим випадком, коли хочеться порушити звичні академічні канони й розпочати рецензію на книгу не зі змісту, а із зовнішнього вигляду. Стильний сучасний дизайн, якісний друк на крейдованому папері та численні ілюстрації високої якості роблять її дійсно привабливою для читання й абсолютно не схожою на звичні історичні публікації, що не надто переймаються категоріями естетики. Виразний акцент на візуальності – справжня родзинка **«Промислових мономіст Донбасу»**, адже масивний фотоматеріал не просто супроводжує текст та спрощує його сприйняття, він є джерельною базою, використаною для інтерпретації в текстах, та може стати основою для дальших осмислень споживачем цього продукту. Насправді український читач не часто має таку можливість – самостійно аналізувати візуальні джерела до наукових текстів. А тут можна роздивитися фото в гарній якості, отримати розлогий коментар до нього, побачити оригінальний архівний підпис і заглибитись в історичний контекст, який за ним криється.

Доречним узагальненням візуального наповнення книги є стаття **Ірини Склокіної «Фотообрази Донбасу: створення, соціальне життя, архівування»**, не випадково, як я розумію, розміщена наприкінці. У ній авторка вправно розставляє акценти, необхідні для розуміння фотографії в індустріальну епоху, яка «не лише “фіксує” теперішнє – вона також виявляє зв’язок із минулим та творить обіцяне майбутнє, що стало особливо виразно в утопічних проєктах соціальної інженерії в ХІХ–ХХ ст., які широко залучали фотознімки для пропаганди певних бачень прийдешнього»¹. У такий спосіб фотографія постає одночасно результатом та інструментом модернізаційних перетворень. Авторка детально простежує, як і чому фотографування стало заміною живописних зображень регіону, як воно перегукується з живописними канонами, розповідає про те, що фотографували на Донбасі і як етнографічні фото мали сприяти екзотизації цієї території. Не менш важливою складовою дослідження є міркування з приводу того, що не потрапляло до об’єктива фотографів, котрі фіксували життя мешканців мономіст, і з яких причин. У різний час це були нещасні випадки на виробництвах, зображення хворих та покалічених, сюжети, що дискредитують моральний образ робітника тощо. Не останнє значення має також те, як зображені люди на фотографіях. Так, у радянський час актуалізувався портрет людини праці, що породило численні знімки «нових людей» – робітників зі знаряддями праці в руках та «поглядом у майбутнє». Зрештою, такі зображення окреслили візуальний канон, що використовувався для конструювання радянської ідентичності по всій території СРСР.

Можливо, у мені говорить професійна заангажованість, але жанрово я б назвала **«Промислові мономіста Донбасу»** антропологічним нарисом з історичної урбаністики, адже це зовсім не та книга, яка описує історичну реальність, це книга, яка ставить читача на місце тих, хто цю реальність

¹ Склокіна, І. (2018). Фотообрази Донбасу: створення, соціальне життя, архівування. У *Праця, виснаження та успіх: промислові мономіста Донбасу*. Львів: ФОП Шумилович, С.186.

конструював і для кого вона була щоденною рутиною та життєвим сценарієм – тобто мешканців цього регіону в різні історичні періоди. Не випадково так багато уваги приділено повсякденному життю робітників – опису їхніх помешкань, гендерних ролей, стосунків один з одним і з владою, умов праці та дозвілєвих практик.

Однак попри таку антропоцентричну перспективу кожна зі статей у книзі в той чи інший спосіб осмислює одну з основних особливостей мономіст Донбасу – вони будувалися не для людей, а з виробничою метою, а в очах своїх патронів (незалежно від того, підприємець це чи партія) мешканці таких міст були передусім виробничими інструментами. Відповідно забезпечення умов для життя цих інструментів мало суворо прагматичний характер – слід було враховувати весь спектр ідеологічних та соціально-економічних умов, які шляхом мінімальних витрат могли забезпечити присутність оптимальної кількості робочої сили для максимально ефективного обслуговування підприємства. Такий підхід є однією з принципових характеристик індустріальної епохи.

Найретельніше цей аспект висвітлюється в статті **Михайла Ільченка «Міський розвиток та містобудівні експерименти»**, де, зокрема, йдеться про те, що з кінця XIX ст. міське планування стало інструментом соціальної інженерії, адже шляхом реформування міста мали творитися нові моделі поведінки його жителів. Для виконання цієї амбітної мети місто повинне було стати керованим і контрольованим, тобто спланованим, функціональним, упорядкованим та стандартизованим. Зрозуміло, що задуми згори рано чи пізно мусили зіткнутися з реальними практиками містян, які «обживали» простір по-своєму, добудовуючи, перебудовуючи та трансформуючи міста згідно з власними нагальними повсякденними потребами.

Тетяна Портнова в статті «**Ландшафти Донбасу**» розглядає мономіста в ширшому, панорамному контексті взаємного впливу простору та спільнот, які його населяють. Індустріальна революція породила промислові ландшафти і разом з ними породила абсолютно нові життєві сценарії, що їх неможливо було уявити в допромислової епохи. Це були простори, підпорядковані виробничим потребам, – з цілодобовою роботою, вимірюванням часу заводськими гудками та освоєнням раніше недоступного вертикального простору як над землею (заводські димарі), так і під землею (шахти та кар'єри). Сучасники ставилися до таких ландшафтів амбівалентно: з одного боку, вони лякали брудом та жахливими умовами праці, а з іншого – втілювали технічних прогрес, могутність людини та майбутнє. Останнє трактування широко експлуатувалось радянською владою, за задумом якої Донбас мав «стати “краєм-ударником”, новим простором, у якому житиме нова соціалістична людина»². Зрештою це повертає нас до роздумів про мономіста як інструмент соціальної інженерії, у межах якої було здійснено низку символічних актів, як то героїзація праці шахтаря, ритуали вшанування успішних робітників, культ ударництва, каральні практики тощо.

² Портнова, Т. (2018). Ландшафти Донбасу. У *Праця, виснаження та успіх: промислові мономіста Донбасу*. Львів : ФОП Шумилович, С. 52.

Як такі експерименти позначились на повсякденному житті людей? На ці питання відповідають **Володимир Куліков** та **Ірина Склокіна** в статті «**Люди мономіст: парадокси єдності та поділів**». Автори аргументовано доводять твердження про те, що мономіста аж ніяк не були «плавильним котлом», де зливалися культури. Більшою мірою вони характеризувалися фрагментованістю, ієрархічністю, просторовою сегрегацією, в основі якої, на думку дослідників, лежали відмінності між професійними та національними групами. Наприклад, якість житла мешканців мономіст і його розташування, за задумом планувальників, залежала від рівня кваліфікації людини: управлінці та інженери жили в найкращих умовах, кваліфіковані робітники – у стерпних, тоді як некваліфіковані – у бараках та халупах. Водночас Донбас був територією з численними соціальними ліфтами, які уможливлювали рух вгору для тих, хто виявляв достатньо бажання скористатися з можливостей освіти та саморозвитку й підвищити свою кваліфікацію і соціальний статус.

Індустріальні спільноти мономіст – це утворення з чіткою ієрархією, де інженери та управлінці фактично творили міські еліти, компетенція яких виходила за межі підприємства і стосувалася забезпечення добробуту всього міста. До того ж у радянський час вихідці з Донбасу, які отримували керівні посади в профільних міністерствах або союзних партійних органах, широко застосовували неформальні практики лобіювання інтересів свого регіону. Відголоски уявлень про нормативність такої діяльності можна відчувати і сьогодні. Наприклад, під час президентських кампаній 2004 і 2010 років яскраво простежувалось спекулювання на вірі в те, що виходець з Донбасу передусім перейматиметься проблемами цієї частини України.

Водночас слід враховувати, що тривалий час (до середини ХХ ст.) мономіста були динамічними мігрантськими спільнотами, де люди з різним культурним бекграундом мусили шукати шляхи до порозуміння. Саме тому «процеси фрагментації та єднання населення могли відбуватись одночасно на різних соціальних рівнях із домінуванням тієї чи іншої тенденції залежно від обставин»³.

Робітниче повсякдення, звісно, не зводиться винятково до роботи, воно сповнене також дозвілєвими практиками та сюжетами особистого життя. Саме на цих питаннях зосередились **Олена Стяжкіна** та **Ірина Склокіна** в статті «**Життя після роботи**». Мушу визнати, що ця розвідка настільки жваво описує, як робітники проводили свій вільний час, що від неї просто неможливо відірватись, адже перед очима постає напрочуд детальний і чесний опис життів людей. Так, ці люди жили в складних умовах з необхідністю ведення присадибних городів, спекулюванням на ринках, абсолютною невлаштованістю побутових потреб, як то купання чи прання, експлуатацією жіночої праці, пиятикою тощо. Так, мешканці мономіст стали частиною індустріального проекту з усіма наслідками його соціальних та економічних експериментів. Однак при цьому їхнє життя не складалося тільки з роботи: вони плакали і сміялися, закохувалися і ходили на романтичні побачення, бавили дітей і вирушали на сімейні прогулянки, ходили в кіно, у театр і на концерти, займалися

³ Куліков, В., Склокіна, І. (2018). Люди мономіст: парадокси єдності і поділів. У *Праця, виснаження та успіх: промислові мономіста Донбасу*, С. 126.

творчістю, читали книги, дивились телевізор, зустрічалися з друзями і колегами на природі, грали у футбол і вболівали за улюблені команди. Тобто робили все те, що робили люди в не-мономістах, беручи участь у споживанні, творенні й відтворенні культурних і соціальних практик свого історичного періоду.

Прочитавши книгу, я зрозуміла, що її перша та передостання статті складають для мене цілісну історію, котра розповідає про те, як Донбас став індустріальним, та що цей статус означає для регіону. Так, у статті «Ціна успіху» **Ксенія Кузіна, Володимир Куліков та Ірина Склокіна** розмірковують над тим, яким чином вимірювати успіх мономіста. У ході своїх міркувань вони торкаються дражливих, болючих та відверто неприємних питань. Наприклад, того, як позначилась на мешканцях Донбасу пропаганда індустріального успіху, що реалізовувалась у стимулюванні робітничої гордості, формуванні уявлень про велику місію регіону, про те, що видобувна та важка промисловість є основою економіки країни.

Окремо автори акцентують увагу на екологічних наслідках індустріального проекту, що відобразилися на житті та здоров'ї всіх мешканців цієї території: «Усі жителі, від директорів заводів до робітників-чорноробів, дихали забрудненим промисловими викидами повітрям та пили однаково забруднену воду. До певної міри промислові міста робили всіх справді рівними»⁴.

Попри романтичний ореол, створений довкола індустріального виробництва, на практиці виявлялося, що очікування людей щодо зростання свого рівня життя і зарплат були значно більшими, ніж реальні можливості. До того ж нещасні випадки та професійні захворювання також відіграли свою роль у сприйнятті цінності індустріальних професій. Усе це разом породжувало хвилі незадоволень, що врешті призвели до масових шахтарських страйків.

У статті «**Царство вугілля й заліза. Роль індустріалізації в процесі суспільних змін на Донбасі**» **Марта Студенна-Скруква**, окресливши особливості народження великої промисловості на Донбасі та її місце в радянській системі економіки та соціалістичних цінностей, переходить до аналізу кризи відносин держави та шахтарів і детально розглядає страйковий рух на Донбасі. Препаруючи наслідки розпаду Радянського Союзу для цього регіону, особливості становлення тут капіталізму та шляхи приватизації державних підприємств, авторка пояснює, яким чином на Донбасі сформувалися не лише толерування, а й глибока довіра до олігархічних структур.

Такими були основні питання, які порушує книга «Промислові мономіста Донбасу». Однак мушу сказати, що як читач, перегорнувши останню сторінку, я відчула певне збентеження, адже мені здалось, що цій переконливій, яскравій і пронизливій історії бракує важливого останнього акорду. Звісно, я маю на увазі те, що в книзі відсутні висновки. Насправді, цей прикрий факт відверто дисонує з інтригуючим, динамічним та привабливим вступом. Дуже хотілося б, щоб редактори зробили настільки ж ефектний фінал, який би узагальнив тексти всіх авторів та підвів під ними жир-

⁴ Кузіна, К., Куліков, В., Склокіна, І. (2018). Ціна успіху. У *Праця, виснаження та успіх: промислові мономіста Донбасу*, С. 171.

ну ризику. Якщо бути відвертою до кінця, мені також забракло висновків наприкінці деяких статей, адже вони роблять запам'ятовування прочитаного значно продуктивнішим.

Наприкінці важливо торкнутися ще одного принципового питання: про що ця книга не розкажує? Під час прочитання книги гостро відчувалося, що автори намагаються оминати політичні теми. У тексті є лише нечисленні згадки про становлення місцевих олігархів, витоки патерналізму, відсутність у населення колективної солідарності та відчуття особистої відповідальності за свої міста та свої умови життя. Але, як на мене, цього замало. Без глибокого розуміння сучасних політичних настроїв у цьому регіоні неможливо збагнути його роль в актуальних політичних і навіть геополітичних стратегіях. У контексті нинішніх подій насамперед важливо окреслити уявлення місцевих мешканців про справедливість, адже ця категорія є визначальною в сприйнятті людьми політичних кроків.

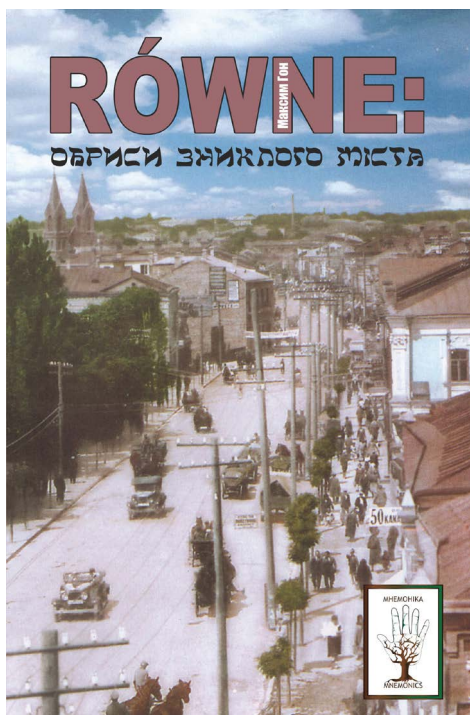
Крім того, у книзі немає війни. Насправді я добре розумію, чому автори вирішили змовчати з цього приводу. Однак саме війна прикувала увагу Києва та Європи до сходу України, і саме війна, як би жаливо це не звучало, може стати тим стимулом, який започаткує зміни в моно містах і розбудить їхніх мешканців. Точніше, з початком війни зміни вже почалися. Чимало міст на Сході України (і моно- і багатопрофільних), як то Краматорськ, Маріуполь, Дружківка, Лисичанськ, Бахмут, Костянтинівка та інші, стали місцями проведення численних досліджень та реалізації культурних проєктів із залученням місцевого населення. Міжнародні фонди вже почали вкладати кошти в низове реформування міської інфраструктури. Однак всі ці дії вимагають аналізу та оцінки фахівців, без яких картина про сучасний Донбас так само буде неповною.

У такий спосіб ми переходимо до найважливішого питання: що далі? Чи є в моно міст майбутнє, і яким чином можна хоча б частково впоратися з наслідками амбітного, страшного та величного індустріального проєкту на Донбасі? Усі автори так чи інакше торкаються цих питань. У жодного і жодної, звісно, немає єдиної відповіді. Проте всі сходяться на тому, що такий досвід не є суто українською проблемою – моно міста існують по всьому світу, і по всьому світу вони помирають та вимагають продуманих управлінських рішень. Ці рішення найчастіше стосуються, за влучним формулюванням Михайла Ільченка, «включення (моно міст – Т.П.) у поточні життєві ритми – економічні, соціальні, культурні». Однак як здійснити це включення? Тут однозначної відповіді немає. Зрозуміло тільки те, що цей шлях буде довгим, складним, болісним і дорогим. А ще він потребуватиме скоординованих зусиль держави, місцевих еліт та, що найважливіше, власне мешканців моно міст, які заплатили велику ціну за стрибок у модерне майбутнє і будуть вимушені заплатити не менше за право в цьому майбутньому лишитись.

Володимир Петровський,

доктор історичних наук, професор

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

ГОН, М. (2018). RÓWNE: ОБРИСИ ЗНИКЛОГО МІСТА. РІВНЕ: ВОЛИНСЬКІ ОБЕРЕГИ, 196 с.

Дослідження історії національних меншин в Україні дуже часто обертається навколо окремих питань, які стосуються найчастіше політичних рухів, національно-культурного життя, але порівняно менше зачіпають економічні аспекти. Книга доктора політичних наук Максима Гона «RÓWNE: обриси зниклого міста», яка була презентована в контексті історичного науково-популярного фестивалю LEGIO Historica III в локації «Голокост та міський простір», описує життя євреїв у межах одного міста. Цей нарис не єдиний у доробку науковця, він є логічним продовженням його багаторічної роботи над проблемою міжетнічної взаємодії та історії Голокосту, зокрема на теренах Рівненщини.

Книга починається зі вступу, в якому М. Гон показує загальну проблему, що євреї та інші національні меншини, як і саме минуле Рівного, досить бідно представлено в наукових та краєзнавчих студіях. Автор пояснює назву книги «Równe» як спосіб фіксації конкретного хронотопу, оскільки це «наймення» міста використовувалось за часів входження до складу Другої Речі Посполитої. Назва міста, й одночасно нарис, дещо виходить за вказані хронологічні межі – час між розпадом імперії Романових і першими роками Другої світової війни. Стосовно хронологічних меж М. Гон зазначає, що його оповідь розпочинається з останніх років Першої світової війни та української революції та завершується 1942 р. (с. 12–13), але в другому розділі автор описує місто Рівне кінця XIX ст. – 1939 р. (с. 73). Такі розбіжності дещо заплутують читача, але не псують загального враження від прочитаної книги, оскільки зумовлені потребою показати витoki тих чи тих явищ та процесів.

Перший розділ («Рівне між двома світовими війнами: єврейський ракурс суспільно-політичних процесів») органічно продовжує вступ нарису. Одразу стає зрозумілим, на скільки полікультурним було місто і як воно відрізняється від сучасного Рівного. Крім того, перший розділ розбито на два

підрозділи (що не вказано в змісті книги): «Рівне наприкінці Першої світової війни та в час української національної революції» та «Суспільно-політичні процеси в Другій Речі Посполитій: рівненський «сюжет». Часта зміна влади в добу національно-визвольних змагань призводила до того, що євреї (та інші національні меншини) мусили пристосовуватись до нових політичних умов. Варто відмітити, що для висвітлення життя євреїв у цей час дослідник використав архівні джерела та свідчення очевидців. Атмосфера життя в місті характеризувалась толерантним співжиттям представників різних національностей та віросповідань, але під впливом непрофесійних службовців-поляків та польських шовіністів євреї перетворювались на «чужих», хоча були найчисельнішою етнічною групою Рівного. Ця ситуація сприяла консолідації останніх для захисту своїх прав через створення комітетів допомоги та громадських організацій. Однак і вони, в своєму середовищі, інколи показували розрізненість головних ідей. З розділу зрозуміло, що єврейські громадські організації лояльно ставились до польської влади, протиставляючи її поширеним ідеям нацизму в Європі. У кінці 30-х рр. XX ст. містом поширились ідеї антисемітизму, що призвело погіршення становища євреїв.

Наступний розділ («Єврейський «сектор» економічного організму Рівного») присвячено економічному розвитку міста, що досліджено на прикладі діяльності окремих єврейських організацій та конкретних мешканців. Наголос зроблено на деталізації умов життя євреїв у місті, показано різницю в умовах проживання вздовж центральної вулиці та на околицях міста (південно-західна частина). Євреї були зайняті в різних сферах, від робітників фабрик до підприємців, займалися роздрібною торгівлею або тримали власні магазини, ятки. Ремісники-євреї були вагомою складовою економічного організму Польщі. Інколи євреї ставали роботодавцями, хоча часто підприємства не відрізнялися чисельністю робітників. М. Гон розповідає про найяскравіші постаті серед підприємців, а також єврейської інтелігенції (медики, юристи). Логічно, що євреї об'єднувались в професійні спілки, брали участь у змаганнях за представництво в міській раді. Рівне залишалось містом, де індустріальний сектор економіки не був домінантним. На економічне життя міста впливали загальнодержавні кризи, що породжували, з одного боку, конкуренцію, а з іншого – призводили до зuboжіння населення. Варто відзначити, що складність економічного становища міста і його мешканців відверто ілюструють згадки очевидців про появу притонів та проституції. Уся книга пронизана конкретними життєвими описами, шкода, що багато з них мають трагічний характер. Ці свідчення очевидців, їхні згадки, цитати з періодики яскраво ілюструють складні умови життя, у яких опинялись євреї. Характерно, що саме вони могли об'єднуватись заради взаємодопомоги не лише у своєму місті, а й з представниками національностей інших міст.

Третій розділ («Громадські організації та єврейська община: спроби врегулювання проблем «своїх») перегукується з двома попередніми. Складний післявоєнний час дався взнаки великими втратами серед населення та зламаними долями. У цьому розділі автор показує, що євреї, як і інші

національні меншини, були самоізолювані у «своїх» проблемах. У місті з'являються благодійні організації для допомоги сиротам, безпритульним, вагітним тощо. Цікаво, що в місті діяли лише дві лікарні, одна з яких була єврейською, але обслуговувала і християн. Гостро стояло питання освіти, а точніше – мови викладання (іврит, їдиш, польська). Відбувалося протистояння на тлі того, ким євреї є – релігійною спільнотою чи нацією, – поява різних партій була тому підтвердженням. Усе ж після прочитання розділу стає зрозумілим, що єврейські партії, громадські організації разом з релігійною гміною робили все можливе, щоб захистити інтереси своєї етнічної групи.

Завершує нарис епілог «Штетл, що зник». Штетл – це невелике місто з переважно єврейським населенням. Дослідник пояснив використання цього терміна поряд з роз'ясненням назви самої книги у вступі. М. Гон спробував образно констатувати зникнення з соціокультурного «ландшафту» міста етнічного сегмента євреїв, який раніше тут домінував. Зникнення «особливого духу містечка» було пов'язано з депортаціями євреїв радянською владою в 1939–1941 рр. та окупацією Рівного нацистською Німеччиною. В історіографії багато уваги приділено темам Голокосту та створенню гетто на окупованих територіях, але кожна маленька згадка про цю трагедію залишає відбиток у серцях небайдужих людей. Жертвами нацизму в Сосонках стали 17,5 тис. євреїв Рівного різного віку та статі. Від свідчень очевидців здригаєшся від жаху, а потім ще довго намагаєшся осмислити цю інформацію.

Попри складність обраної теми книга читається досить легко. Описані події підкріплені фактами з архівних джерел, фотографіями мешканців міста та тогочасних вулиць, копіями документів. Окремого забарвлення додають свідчення очевидців подій, деталізація умов життя, описаний мікропростір євреїв на прикладі будинків та навіть кімнат. Порушені автором проблеми є актуальними й потребують детального вивчення не лише на прикладі євреїв, а й інших національних меншин, що проживають на території України. У підсумку цього короткого огляду потрібно акцентувати на значній пізнавальній вазі книги «RÓWNE: обриси зниклого міста». Це видання є нагодою збагатити студії локальної історії.

Алла Петренко-Лисак,

*кандидат соціологічних наук,
доцент кафедри галузевої соціології, факультет соціології,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка*

ХОЧЕШ БУТИ ЩАСЛИВИМ У МІСТІ – ЕВОЛЮЦІОНУЙ І ВМІЙ НАСОЛОДЖУВАТИСЬ ЖИТТЯМ

(Рецензія на книги: Роймер, Й. (2017). *Homo urbanus*.

Парадокс еволюції. З нід. пер. Я. Довгополий.

Київ, Вид-во Жупанського, 136 с.; Кидуэлл, П. (2018).

Психология города. Как быть счастливым в мегаполисе.

Пер. с англ. Екатерины Поповой. Москва: Манн, Иванов и Фербер, 288 с.)

Людина істота тілесна і чуттєва. Рівень урбанізації зростає, кількість міст збільшується, спосіб життя навіть поза містами стає урбаністичним і продиктованим традиціями, стилем та смислами мегаполісів. Однак ми маємо тіло, яке має власну еволюцію. Воно рухається в біологічному часі становлення виду, мутує, реагуючи на зміни ойкумени. Та й середовище, змінюване самою людиною, у «магічній» суб'єктній іпостасі відповідає їй взаємністю. Колообіг процесів у середовищах і між ними позначається на всіх типах природи: фізичній, біологічній, ментальній.

Спроби розібратися зі світом, його походженням, будовою, явищами розпочалися від тих давніх часів, від яких немає жодних достовірних джерел, але є здогадки, іноді навіть підтверджені науково обґрунтованими гіпотезами. Пройшовши довгий шлях пошуку відповідей, людство продовжує й надалі йти цим шляхом.

«Люди – дивні тварини». З цього речення починається екскурс від Йелле Роймера у вкрай дискусійне поле з'ясування майбутнього, до якого прийде наша людська сутність. Саме як біологічного виду. За назвою можна здогадатись, які перспективи виводить автор: це буде міський підвид Гомо - *Homo urbanus*. Еволюція природного добору зробить свою справу, і ми сьогодні станемо прашурами нашого нащадка, який буде істотою, придатною до життя передусім і переважно, або й тільки в

міському середовищі. Місто постане тією ойкуменою, яка матиме форму і вигляд, що відповідатиме еволюційному наслідку способу виживання виду Гомо. І це буде результат пошуку ідеального міста, комфортного, благополучного, без депресій і страхів... У пошук складових такого міста поринув і Пол Кідвелл.

Формула щастя і обрій майбуття в цих на перший погляд не схожих розвідках насправді виявилися досить пов'язаними – по-перше, це простір. По-друге, його творець і реципієнт – людина як жива істота, існування якої підкорене законам функціонування біологічного виду: від фізіологічного до психологічного. По-третє, важливим є фактор того, що наш вид є колективним. Виживимо ми якнайкраще й ефективніше, якщо правильно вибудовуватимемо групові відносини. І по-четверте, майбутнє як перспектива на основі здобутого багажу знань, відверте ігнорування яких є нерозумним.

Щасливою в місті людина буде почуватися, якщо вона буде відчувати себе захищеною, оточеною безпечним, зручним і естетично вивіреним простором, сповненим приємних звуків і запахів, достатністю світла та доступних площ. Проблема в індивідуальності. Кідуелл, як психолог, припускає розрізнення людей на інтровертів та екстравертів, що творить різноманітність як мінімум. А от Роймеру, як біологу, це глибоко байдуже, в еволюції він бачить передусім ефекти групування як такі, що переважають будь-які спроби індивідуалізації. Якщо Кідуелл прагне віднайти баланс навіть у формулі «золотого січення», то Роймер категоричний: людство не тільки не складніше за комах, птахів, риб чи окремих видів ссавців, але й на рівні клітин і мікроорганізмів ми не оригінали. Як і тварини чи навіть комахи, яких ми вважаємо нижчими за рівнем розвитку, ми також збудовуємося в різноманітні форми об'єднань, як то стада (у разі необхідності до захисту), зграї (у разі агресивної нападницької поведінки) і групи (в момент розподілу функцій/праці). Роймер наводить приклади перетворення на ці три форми поєднань у людей за фактично ідентичних стимулів (родини і сім'ї, поселення; війни та фанати з хуліганами; професії та робітничая зайнятість). Як наслідок, тварини створюють системи, які мають соціальні характеристики, що відповідають надалі суспільним категоріям. А це створює, на думку Роймера, можливість спроектувати майбутнє того, як Гомо сапієнс пройде свій еволюційний шлях, вирішуючи досить схожі «умови задачі». Майбутнє людства пов'язане з урбанізаційними колоніями, стверджує він.

«Історія міст – лиш мізерний крок на тривалому шляху еволюції людства. У цій книзі я розповів, чому місто мусить забезпечувати єдність між нами та задовольняти вроджене тяжіння до природи». А це вже слова Кідуелла, якими він фіналізує свою роботу, у котрій генеральною лінією проходить теза про наш генетичний код, що веде своє коріння від прачасів, коли «склався» наш вид і зайняв свою нішу в природі. В аргументації обох авторів фігурує звернення до «вписаного в генетичну пам'ять» досвіду виживання в джунглях і скелях (від натхнення рослинністю як харчовим і заспокоїливим простором до жахів бути скаліченими комахами, плазунами та небезпечними рослинами)

та насолоди і спокою від водойм, коли, оточене хижаками, людство виживало в усвідомленні необхідності порозуміння зі співродичами для побудови тактик полювання і практик ведення господарства. Тому, яким би урбанізованим (типу бетонно-скляним) не був простір міст, людина все одно прагнучиме бачити в ньому зелені куточки (від квітки на підвіконні до гранд-парків), водойми та водоспади (від фонтанів і струмочків до ставків, озер, річок і моря-океану), а там ще щоб якісь тваринки симпатичні водилися, теж урбанізовані, – так доводить Кідуелл. Водночас Роймер окремим прикладом демонструє той факт, що видова еволюція створила не тільки Гомінуса, але й вивела суто міського комашого мешканця – комара Лондонської підземки, який сформувався суто в міському просторі. А ще згадує чимало інших видів міських мешканців, ойкуменою яких колись були болота, ліси та хащі: білки, їжаки, різноманітні птахи тощо. Серед них чимало й таких, яких нам далеко неприємно бачити своїми сусідами в містах (пацюки, таргани, павуки). З часом західна культура відмовилася визнавати, що її естетичні вподобання сформовані інстинктами виживання і співжиття зі світом природи, цілком покладалася на канони краси, викарбовані мистецькими практиками... І отут пастка, адже обидва автори звертають увагу читача на той факт, що варто пам'ятати наше природне лоно становлення. Кідуелл згадує ієрархію потреб Маслоу на початку свого тексту, а Роймер нагадує про нас як про тварин, які, щоправда, не хочуть себе такими визнавати.

Отже, ми як своєрідно розвинений вид ссавців гомінідів, окрім фактично універсальної (притаманної значній більшості представників виду за численними даними досліджень, які наводяться в текстах) прихильності до природних ландшафтів, яку ми вперто тягнемо в урбаністичний простір для відчуття щастя, ми ще й мусимо мати на те все достатню кількість відповідних ресурсів (особистих, фінансових, статусних). Кідуелл зауважує, що вік, стать, вид зайнятості, сімейний стан та психотип особистості (інтроверт чи екстраверт, ступінь конформності, рівень креативності й відкритості, як вміння бачити свою відмінність від інших, емоційна стабільність та добросовісність, як готовність викладатися заради результату), а ще фінансовий стан, який дозволить приймати рішення про місце життя незалежно від зовнішніх обставин та волевиявлення рішень сторонніх (почасти вищих за соціальним статусом) людей, є тими вихідними факторами, що впливатимуть на особливості перебігу відчуття щастя та висування запитів до того, як має виглядати навколишній простір людини в місті. Кідуелл рухається від мікропростору дому, минаючи районний та офісний мезопростори, до публічних і масових макропросторів. І всі вони однаково мають містити такі характеристики, як помірні та врівноважені таємничість, химерність і вигадливість, упорядкованість і завершеність та доступна до розуміння складність. Природні пропорції, натуральні кольори та структури, матеріал та форми – ось наші глибоко підсвідомі вподобання, що значущі в контексті естетики, якими б різноманітними не були культурні ландшафти.

Для відчуття щастя ми маємо бути оточені допустимою для нашого комфорту кількістю особин нашого ж виду. Обидва автори стверджують: ми – колективні істоти. І наша безвихідь у тому, що ми мусимо розібратися з цією колективністю, навчитися нею оперувати з благою місією створити всім і кожному сприятливі умови для життєдіяльності, адже саме така форма існування є перспективною, якщо метою є виживання. А виживає найприспосованіший. І пристосовуватись доводиться не тільки до середовища, яке сьогодні, по суті, є антропогенним за формою, але й до нових практик згідно з мутацією, які неминуче нам, як людству, «світять», адже це природня реакція живих організмів на навколишнє середовище, частиною якого ми є.